

HEATH W. LOWRY

Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461 - 1583

3. BASIM

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583

Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583

Trabzon Örneğinde Osmanlı Tahrir Defterinin Şehirleşme Demoğrafik Tarihi İçin Kaynak Olarak Kullanılması

Heath W. Lowry

İngilizce'den Çevirenler:
Demet ve Heath Lowry

BOĞAZİÇİ ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ – **İSTANBUL 2005**

Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi
İstanbul
Copyright © 2005

Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi tarafından yayımlanmıştır, Boğaziçi Üniversitesi Kuzey Kampüs Eta B Blok Zemin Kat Etiler
İstanbul/ TURKİYE
bupress@buvak.org.tr http:// bupress.com
Telefon : (90) 212 257 87 27 - (90) 212 359 70 47
faks : (90) 212 257 87 27

Boğaziçi Üniversitesi Yayıncvi,
Boğaziçi Üniversitesi Vakfı
tarafından desteklenmektedir.

Tüm hakları saklıdır. Yayıncının yazılı izni olmaksızın, hiçbir yolla yayının tamamı ya da bir bölümü kopyalanamaz, çoğaltılamaz, ticari amaçlarla kullanılamaz.

Bu kitapta öne sürülen fikirler eserin yazar(lar)ına aittir.

Boğaziçi University Library Cataloging in Publication Data

Lowry, Heath W., 1942-
Trabzon şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583/
Heath W. Lowry; Çeviren Demet ve Heath Lowry.
xvii, 258 p.; 13.5 cm.
Includes bibliographical references and index.
ISBN 975-518-116-4
1. Trabzon (Turkey) – History. 2. Trabzon (Turkey)
-Population. 3. Turkey – History 1461-1583. I. Title.
DS51.T7L69

Kapak tasarımı: İnci Batuk
Kapak Resmi:Trabzon Orta Hisar Camii
Baskı: Boğaziçi Üniversitesi Matbaası
1. Basım: 1981
2. Basım: 1998
3. Basım: 2005
Dizgi: 9,5 Bookman

Printed in Turkey

Demet ve Daemon için...

Önsöz

Bu çalışmanın doğmasında rolleri olan hocalarıma, arkadaşlarıma ve aileme yürekten teşekkür ve minnetlerimi ifade etmek için bu fırsattan yararlanmayı bir borç bilirim.

İlk önce, beni daha öğrenciyken on beşinci ve on altıncı yüzyıl Osmanlı dünyasına sokan Portland State Üniversitesi Profesörlerinden Jon Mandaville'e teşekkür etmem gerekir. Los Angeles'ın California Üniversitesi'nde (U.C.L.A.) ihtisas öğrenimimi yapmak için seçmem onun dostluğu ve rehberliği sayesinde olmuştur.

1968 yılında girdiğim U.C.L.A. benim ilgi duyduğum konularda bana çok şeyler verebilecek bir üniversiteydi. Ortadoğu ve özellikle Osmanlı Tarihi alanlarında geniş bir kitaplığının yanısıra öğretim üyeleri arasında, orada bulunduğum sürece yanlarında çalışmaktan gurur duyduğum üstün bilim adamları da vardı. Bunlar arasında Orta Çağ İslam Tarihi hocası müteveffa Profesör Gustav von Grunebaum'u, Osmanlı ve Modern Türk Tarihi hocası Profesör Stanford J. Shaw'u, Bizans ve Erken Osmanlı Tarihi hocası Profesör Speros Vryonis Jr.'u ve Türk Dili ve Edebiyatı hocası Profesör Andreas Tietze'yi sayabilirim. Bu bilim adamlarından her biri entelektüel gelişmem üzerinde burada teşekkürle ödenmeyecek derecede derin izler bırakmışlardır.

1972 Temmuz'unda İstanbul'a tezim için araştırma yapmaya American Research Institute in Turkey'in bir bursuyla geldim ve enstitünün İstanbul Bürosu Müdürlüğüne atandım. Bu ilişki son beş yıldan beri devam etmektedir. Bu dönem boyunca ARIT Yönetim Kurulu ve Başkanı Profesör Hans G. Güterbock bu çalışmanın tamamlanmasını mümkün kılan yardımlarını esirgemediler.

Son dört akademik yıl boyunca da Boğaziçi Üniversitesinde Beşeri Bilimler Bölümünde bulunmaktayım. Rektör Aptullah Kuran'a, Temel Bilimler Fakültesi Dekanı Profesör Erdal İnönü'ye ve Beşeri Bilimler Bölümünden, Doç. Dr. Metin Kunt'a bu fırsattan yararlanarak anlayışları ve destekleri için minnetlerimi belirtmek isterim.

İstanbul'daki araştırmalarım daha çok Başbakanlık Arşivi'nde tamamlanmıştır. Arşiv Müdürü ve memurlar, sayılmayacak kadar çok yardımlarla, çalışmanın gelişmesini mümkün kılmışlardır. Özellikle Bay Rauf Tuncay ve Bay Turgut Işıksal'a teşekkürlerimi belirtmek isterim.

Hem Müze Kütüphanesinde hem Arşiv'lerde çalışmalarımı verimli kılan Topkapı Müzesi Müdürü Bay Kemal Çığ'a da burada teşekkür etmek isterim.

İstanbul'da bulunduğum süre içinde pek çok Türk bilim adamının dostluklarından ve düşüncelerinden de yararlanmış bulunmaktayım. Bunların başında Osmanlı konusunda ansiklopedik bilgisi olan ve benim pek çok bilgi açığımı kapatmama yardım eden Merhum Profesör Cengiz Orhunlu'yu anmak isterim. Geniş bilgisini genç bir araştırıcıyla paylaşmaya her zaman vakit bulan çok değerli bir insandı. Zamansız ölümü, ben de dahil pek çok kimsenin hayatında büyük bir boşluk bırakmıştır.

Bu çalışmanın temelini oluşturan Tahrir Defterleri konusunda eşi olmayan bilgiye sahip Profesör Ömer Lütfi Barkan pek çok öğleden sonraları oturup bilimini benimle paylaşmıştır. Bu belirli kaynağı anlamamda onun tartışmalarından çok yararlanmış olduğumu belirtmek isterim. Bu çalışmanın dipnotlarında onun eserlerinin sık sık zikredilmesi kendisinin eserlerine neler borçlu olduğumu yansıtmaktadır.

Araştırmanın çeşitli bölümleri konusunda Profesör Nejat Göyünç, Profesör Halil Sahillioğlu, Profesör Alan Fisher ve Profesör Halil İnalcık'dan da çok yararlandım.

Birmingham Üniversitesi profesörlerinden Anthony Bryer ile sık mektuplaşarak ve pek seyrek görüşerek Trabzon'la ilgisini paylaşmak fırsatını buldum. Onun Bi-

zans Trabzonu anlayışı ve Pontus üzerinde sayısız ve değerli eserleri benim çabama büyük katkıda bulunmuştur.

Londra Üniversitesi **School of Oriental and African Studies** Profesörü Victor Menage da yazışmalarıyla sorularıma cevap vermek zahmetine katlanmıştır.

Bu çalışma, başlangıç aşamalarında ilerlemesini izleyen bir dizi bilim adamının fikirleriyle de destek bulmuştur. Bunlar arasında University of California at Los Angeles'daki Prof. Speros Vryonis, Profesör Stanford Shaw ve şimdi Viyana Üniversitesinde olan Profesör Andreas Tietze de çalışmamı her aşamasında izlemişlerdir. Bu fırsattan yararlanarak bu bilim adamlarına değeri biçilemeyecek fikirleri ve eleştirileri için burada şükranlarımı sunmak isterim.

Ancak, bu çalışmanın ortaya attığı fikirler ve tezler tamamen kendi düşüncelerimin mahsulü olup, teşekkürü borç bildiğim, adları geçen değerli bilim adamlarıyla bu sorumluluğu paylaşmadığımı titizlikle belirtmek isterim.

Son olarak aileme de teşekkürlerimi belirtmek isterim. Babam Professor Heath Lowry ile annem Doris Lowry benim için sürekli bir teşvik kaynağı olmuşlardır. Türk Rum karma şehri olan Selanik'te doğmuş ve yetişmiş olan ve ilk işi olarak Osmanlı Türkçesi ile Rumcayı öğrenmiş olan kayınbabam Bay İbrahim Harmancı Trabzon'daki Rum ve Osmanlı adlarını tanımlamakta özellikle yardımcı olmuştur. Son beş yılda benim gibi Trabzon'u yaşayan karım Demet ve çocuklarım Daemon, Ayşegül ve Çiğdem'e ise minnetimi belirtecek söz bulamamaktayım.

Heath W. Lowry
İstanbul, 1977

Not: Okunmasında sorun olan bazı yer adları metinde parantez içinde italik numara ile gösterilip 241. sahifede numara sırasıyla eski harflerle verilmiştir.

İçindekiler

Tablolar ve Haritalar xii
Fotoğrafların Listesi xvi
Giriş 1
Birinci Bölüm
Osmanlı Fethinin Ardından Trabzon Şehri 7
İkinci Bölüm
1486 Yıllarında Trabzon Şehri 25
Üçüncü Bölüm
1523 Yıllarında Trabzon Şehri 57
Dördüncü Bölüm
1553 Yılında Trabzon Şehri 75
Beşinci Bölüm
1583 Yılında Trabzon Şehri 117
Altıncı Bölüm
1486-1583 Yıllarında Trabzon'un
Dini Portresinde Bir Değişken Olarak İhtida 146
Yedinci Bölüm
Sonuçlar 173
Bibliyografya 219
Osmanlıca Terimler 239
Fotoğraflar 241
Dizin 253

Tablolar ve Haritalar

HARİTA I- Trabzon Şehrinin Genel Görünüşü 11

TABLO I- 1486'da Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar 26

HARİTA II- 1486'da Şehrin Müslüman ve Hıristiyan Mahallelerinin Bulunduğu Yerler 35

TABLO II- 1486'da Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar 42

TABLO III- 1486'da Trabzon Şehrinde Hıristiyanların Ödedikleri İspençe Miktarı 48

TABLO IV- 1486'da Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli 50

TABLO V- 1486'da Trabzon Şehrinde Belirlenen Meslekler ve Ünvanlar 51

TABLO VI- 1486'da Trabzon Şehrinde Nüfus 56

TABLO VII- 1523'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar 65

TABLO VIII- 1523'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar 66

TABLO IX- 1523'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli 67

HARİTA III- 1523'de Şehrin Müslüman ve Hıristiyan Mahallelerinin Bulunduğu Yerler 71

TABLO X- 1486 ve 1523'de Tahrirlere Göre Trabzon Nüfusunun Karşılaştırılması .. 74

TABLO XI- 1553'de Trabzon'da Mahallelere Göre Ayrılan Sakinlerin Listesi 76

TABLO XII- 1553'de Trabzon'un Yeni Sakinleri Olarak Tanıtılmış Kişiler 96

TABLO XIII- 1553'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar 98

TABLO XIV- 1553'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar 99

TABLO XV- 1553'de Belirtilen Müslüman ve Hıristiyan Etnik Adları ve Nereden Geldikleri 105

TABLO XVI- 1553'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Müslüman Meslekleri ve Ünvanları 106

TABLO XVII- 1553'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Hıristiyan Meslekleri ve Ünvanları 111

TABLO XVIII- 1553'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli 112

HARİTA IV- 1553'de Şehrin Müslüman ve Hıristiyan Mahallelerinin Bulunduğu Yerler 115

TABLO XIX- 1523 ve 1553'de Tahrirlere Göre Trabzon Nüfusunun Karşılaştırılması 116

TABLO XX- 1583'de Trabzon'da Mahallelere Göre Ayrılan Sakinlerin Listesi 119

TABLO XXI- 1583 Tahrir'inde Gösterilen Seyyid Listesi 133

TABLO XXII- 1583'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar 137

TABLO XXIII- 1583'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar 139

TABLO XXIV- 1583'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Müslüman ve Hıristiyan Meslekler ve Ünvanlar 140

TABLO XXV- 1583'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli 143

Tablolar ve Haritalar

HARİTA I- Trabzon Şehrinin Genel Görünüşü 11

TABLO I- 1486'da Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar 26

HARİTA II- 1486'da Şehrin Müslüman ve Hıristiyan Mahallelerinin Bulunduğu Yerler 35

TABLO II- 1486'da Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar 42

TABLO III- 1486'da Trabzon Şehrinde Hıristiyanların Ödedikleri İspençe Miktarı 48

TABLO IV- 1486'da Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli 50

TABLO V- 1486'da Trabzon Şehrinde Belirlenen Meslekler ve Ünvanlar 51

TABLO VI- 1486'da Trabzon Şehrinde Nüfus 56

TABLO VII- 1523'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar 65

TABLO VIII- 1523'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar 66

TABLO IX- 1523'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli 67

HARİTA III- 1523'de Şehrin Müslüman ve Hıristiyan Mahallelerinin Bulunduğu Yerler 71

TABLO X- 1486 ve 1523'de Tahrirlere Göre Trabzon Nüfusunun Karşılaştırılması .. 74

TABLO XI- 1553'de Trabzon'da Mahallelere Göre Ayrılan Sakinlerin Listesi 76

TABLO XII- 1553'de Trabzon'un Yeni Sakinleri Olarak Tanıtılmış Kişiler 96

TABLO XIII- 1553'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar 98

TABLO XIV- 1553'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar 99

TABLO XV- 1553'de Belirtilen Müslüman ve Hıristiyan Etnik Adları ve Nereden Geldikleri 105

TABLO XVI- 1553'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Müslüman Meslekleri ve Ünvanları 106

TABLO XVII- 1553'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Hıristiyan Meslekleri ve Ünvanları 111

TABLO XVIII- 1553'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli 112

HARİTA IV- 1553'de Şehrin Müslüman ve Hıristiyan Mahallelerinin Bulunduğu Yerler 115

TABLO XIX- 1523 ve 1553'de Tahrirlere Göre Trabzon Nüfusunun Karşılaştırılması 116

TABLO XX- 1583'de Trabzon'da Mahallelere Göre Ayrılan Sakinlerin Listesi 119

TABLO XXI- 1583 Tahrir'inde Gösterilen Seyyid Listesi 133

TABLO XXII- 1583'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar 137

TABLO XXIII- 1583'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar 139

TABLO XXIV- 1583'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Müslüman ve Hıristiyan Meslekler ve Ünvanlar 140

TABLO XXV- 1583'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli 143

HARİTA	V-	1583'de Şehrin Müslüman ve Hıristiyan Mahallelerinin Bulunduğu Yerler	144
TABLO	XXVI-	1553 ve 1583'de Tahrirlere Göre Trabzon Nüfusunun Karşılaştırılması	145
TABLO	XXVII-	1553 ve 1583'de Trabzon Şehrinde Sık Kullanılan Müslüman İsimlerin (Ad ve Baba Adlarının) Kullanılış Oranının Mukayesesi	150
TABLO	XXVIII-	1553'de Mahallelere Göre Veled-i Abdullah'ların Yerleşim Şekli	155
TABLO	XXIX-	1583'de Mahallelere Göre Veled-i Abdullah'ların Yerleşim Şekli	156
TABLO	XXX-	1583'de Trabzon Şehrinde Birinci ve İkinci Kuşak Muhtedileri	162
HARİTA	VI-	1583'de Şehirdeki 1. ve 2. Kuşak Muhtedilerin Bulunduğu Mahallelerin Yerleri	165
TABLO	XXXI-	Trabzon'un 19. Yüzyıla Ait Nüfus Tahminlerinin Mukayesesi	169
TABLO	XXXII-	1583'de Akçaabad Nahiyesinin Karma Köylerinde Veled-i Abdullah'ların Sayısı	172
TABLO	XXXIII-	1486-1583'de Trabzon Şehrinde Mücerred Sayısı	184
TABLO	XXXIV-	1486-1583'de Trabzon Şehrinde Bive Sayısı	190
TABLO	XXXV-	1486-1583'de Trabzon Şehrindeki Efrenciyan Topluluğu	198
TABLO	XXXVI-	1486-1583'de Trabzon Şehrinde Hıristiyanlarca Verilen İspence Miktarı	201
TABLO	XXXVII-	1486-1583'de Trabzon Şehrinde Müslümanların Yerleşme Şekli	207

TABLO XXXVIII- 1486-1583'de Trabzon Şehrinde Hıristiyanların Yerleşme Şekli 208

TABLO XXXIX- 1486-1583'de Trabzon Şehrinde Mahallelerin (Din Gruplarına Göre) Ortalama Büyüklüğü ve Miktarı .. 209

HARİTA VII- 1486'da Trabzon Şehrindeki Hanelere Göre Yerleşme Şekli 210

HARİTA VIII- 1523'de Trabzon Şehrindeki Hanelere Göre Yerleşme Şekli 211

HARİTA IX- 1553'de Trabzon Şehrindeki Hanelere Göre Yerleşme Şekli 212

HARİTA X- 1583'de Trabzon Şehrindeki Hanelere Göre Yerleşme Şekli 213

TABLO XL- 1486-1583'de Trabzon Şehrindeki Nüfus Yekünü 215

GRAFİK I- 1486-1583'de Trabzon Şehrinde (Din Gruplarına Göre) Nüfus Değişiklikleri 216

GRAFİK II- 1486-1583 Süresinde Trabzon Şehrinde Genel Nüfus Profili 217

Fotoğrafların Listesi

I- Değirmenderesi Köprüsü 241
II- Aya Filibo Camii..... 241
III- Liman ve Çömlekçi..... 243
IV- Güzel Hisar ve Fener..... 243
V- Gümrük Camii ve Moloz Burcu..... 245
VI- Tabakhane Köprüsü 245
VII- İç Kale Hisarı 247
VIII- Yeni Cuma Camii 247
IX- Aya Sofya Camii..... 249
X- İmaret Camii..... 249
XI- İskender Paşa Camii 251
XII- Cebehane ve Karakolhane..... 251

Kaynak: Trabzon Albümü (Yıldız Koleksiyonu), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, No.90441

Giriş

Bu çalışma, Speros Vryonis'in **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century** adlı eserini altı yıl evvel okuduktan sonra tasarlanmıştır.[1] Bugün olduğu gibi o zaman da, bu değerli eserin en büyük zayıflığının nedeni, Vryonis'in, on birinci yüzyıl Anadolusunun büyük ölçüde Hıristiyan olan ve yine büyük ölçüde Rumca konuşan nüfusunun on altıncı yüzyılda aşırı derecede Müslüman ve büyük ölçüde Türkçe konuşan bir nüfusa dönüşmesinin en büyük etkinin, kendisinin hissettiği (ve bizim de paylaştığımız) gibi İslamlaştırma süreçlerinin ayrıntılı bir vaka etüdünü yapmamış olması olduğunu düşünmüştük. Bu eksikliğin, ilgilendiği dönem konusunda yeterli kaynaklar bulamamasının sonucu olduğu kesindi. Ancak biz, Pontus ve özellikle Trabzon şehri olarak onbeşinci yüzyılın sonlarına kadar Anadolu'nun büyük ölçüde Rum ve Hıristiyan kalmış olan bu bir bölümünde bu süreci izleme olasılığının bulunabileceğini düşündük. Osmanlı fethinin geç sayılabilecek bir tarihe rastlamış olması (1461) nedeniyle bu bölgenin Osmanlı kayıtları, bu belirli şehrin Türkleştirilme İslamlaştırılma'sının izlenmesini sağlayacak kadar günümüze gelmiş olamaz mıydı?

İstanbul kütüphanelerinde ve arşivlerinde yapılan araştırmalar Trabzon şehrine ilişkin önemli sayıda Osmanlı kayıtları bulunduğunu ortaya koymuştu. Bu kayıtlar arasında resmi yazışmalar, vakıf senetleri, *şeriye sicilleri* ve en

---

[1] Speros Vryonis Jr., **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**. Berkeley, 1971. (Bundan sonra Vryonis, **Decline** olarak anılacaktır.)

önemlisi de on beşinci ve on altıncı yüzyıldan kalma dört *Tahrir Defteri* bulunuyordu. Günümüze yaklaştıkça elde edilebilen materyal sayısında artış olmasının beklenmesi olağandır. On beşinci yüzyıldan elimizde *mufassal* olarak nitelendirilebilecek tek defter 1481-1486 yılları arasında derlenmiş olanıdır. On altıncı yüzyıldan üç *Tahrir Defteri* daha kalmıştır günümüze. Bunlardan birincisi 1523 yıllarında derlenmiş olanıdır ve *icmal* (özet) olarak adlandırılan tiptedir; bu yüzden şehrin sakinleri konusunda ayrıntılı bilgiye girmeden yalnızca şehrin 'özet' istatistiklerini vermektedir. Günümüze kadar gelen ikinci ve üçüncü on altıncı yüzyıl *Tahrir Defterleri mufassal* adı verilen ayrıntılı türden olup 1553 ve 1583 yıllarında derlenmişlerdir.

Şehrin tarihini kapsayan ve ortalama otuz yıllık aralarla derlenen bu dört *Tahrir Defteri*'nin, Osmanlı egemenliğinin ilk yüz yirmi beş yıllarında Trabzon'un etnik gruplaşma değişikliklerinin derinlemesine bir incelenmesi için bir temel oluşturacağını umuyorduk.

Ancak başarmak istediğimiz bu işin ne geniş bir çapa ulaşacağı başında pek anlaşılmıyordu. Trabzon *Tahrir Defterlerini* tabi tutmak istediğimiz ayrıntılı analize başvurmuş olan daha eski çalışmaların bulunmamasının yanısıra, *Tahrir Defterleri* konusunda yapılan genel çalışmalar bugüne kadar yalnızca kırsal ya da tarımsal tarihle uğraşmışlardı.[2] Kısacası, hiç kimse şehir tarihi kaynağı olarak belirli bir şehri ya da şehirleri kapsamına alan o bölümleri kullanmaya kalkışmamıştı.[3]

---

[2] Bu kategorideki eserler şunlardır: M.Tayyib Gökbilgin. **XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası**. İstanbul, 1952; Nejat Göyünç, **XVI.Yüzyılda Mardin Sancağı**. İstanbul, 1969 (Bundan sonra Göyünç, **Mardin**); ve İsmet Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**. İstanbul, 1975 (Bundan sonra Miroğlu, **Bayburt**) Bu türün dördüncü örneği Ömer Lütfi Barkan ve Enver Meriç'in çok uzun zamandır beklenen ve yazarlarının bana müsvettelerini okuma iznini verdikleri **Hüdavendigar Livası**'dır. (Türk Tarih Kurumu tarafından 1979'da yayımlanacaktır). Bu eserler sırasıyla Edirne, Mardin, Bayburt ve Bursa şehirlerini kapsadıkları halde bu şehirlerin bulundukları bölgelere de ışık tutmaktadırlar.

[3] Üç yeni makale bu konudaki ilginin gelişmesine örnek olarak verilebilir: Nejat Göyünç, "XVIII Yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anadolu) ve Yapıları," **İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağan**. s.461-485, Ankara, 1975; İsmet Miroğlu,

Çalışmamız ilerledikçe, elde bulunan dört *Tahrir Defteri* temeline dayanarak, bu derlemenin yapıldığı sıradaki şehrin inanılır bir profilini yansıtabilme olanağı bulunduğu açıkça görülüyordu. Bunlar tümü olarak değerlendirilmeye gidildiğinde sorunlar da büyük ölçülere ulaşmaktaydılar. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz: mahalle adlarının bir dönemden diğerine değişmesi, şehrin çok belirli bir bölgesinde bile sürekliliği belirlemeyi çok güçleştirmektedir. Bunun dışında *Tahrir Defterlerinde* sağlanan bilgiler de bir dönemden diğerine nitelik ve nicelik bakımından değişiklikler göstermekte, sabit bir ölçü elde etmeyi güçleştirmektedir.

Michael Cook'un **Population Pressure In Rural Anatolia 1450-1600**[4] adlı değerli eserinin sonunda, kendisinin Anadolu'nun belirli bölgelerinin *Tahrir Defterlerini* derinlemesine inceledikten sonra belirttiği gibi, *'Bütün araştırmanın sonuçları böylece kesin değildir'*[5] yargısı bu tür kaynaklarla sayısal açıdan çalışmak isteyen birinin baştan kabul etmesi gereken bir gerçektir.

Yukarda sözü edilen ve Trabzon şehrini kapsayan dört *Tahrir Defterinin* ayrıntılı bir incelenmesiyle bu hipotezin geçerliliğini ortaya çıkardık ve *Tahrir Defterlerinin* Osmanlı şehir demografik tarih kaynağı olarak sınırlı bir biçimde kullanılabileceğini gösterdik.

Açılış bölümünde, on beşinci yüzyıl Bizans ve Osmanlı tarihlerini inceleyerek Trabzon'un Osmanlılar tarafından fethinin şehrin yerli nüfusu üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu konuda daha önce yapılmış çalışmaların görüş açılarına özel bir dikkatle eğilinmiştir. Son olarak da, önceki egemen sınıfın devrilmesiyle sonuçlanan fethin şehrin

---

"XVI.Yüzyılın Başlarında Erzincan Şehri (1516-1530) **Tarih Dergisi** 28-29 (1975) s.71-82; Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum" **International Journal of Middle East Studies 7 (1976)** s.21-57 (Bundan sonra: Jennings, **Urban Population**).

[4] M.A. Cook, **Population Pressure in Rural Anatolia 1450-1600**. Londra, 1972 (Bundan sonra: Cook, **Population Pressure**).

[5] Cook, **Population Pressure**, s.44.

nüfus kitlesi üzerinde pek az bir etkisi olduğunu ortaya atan yeni bir sentez ortaya geliştirilmiştir.

İkinci bölümde Trabzon *Tahrir Defterleri*nin en eskisi, 1486 yıllarında derlenmiş olanı incelenmekte ve Birinci Bölüm'de ortaya atılan sentezin desteklenmesi için şehrin nüfus profili verilmektedir. Burada, fetihten yirmi beş yıl sonra bile şehrin halâ büyük ölçüde Rum ve Hıristiyan olduğu gösterilmektedir.

Üçüncü, Dördüncü ve Beşinci Bölümlerde 1523, 1553 ve 1583 yıllarının *Tahrir Defterleri* incelenmekte ve şehrin İslamlaştırılmasının 1523 ilâ 1583 yılları arasındaki dönemde yer aldığı gösterilmektedir. Bu üç Defter'de yansıtılan şehir yerleşme biçimlerinin ayrıntılı olarak incelenmesiyle çeşitli dinsel toplulukları ayıran değişen sınırları izleyebildik ve böylece 1523 ilâ 1583 yılları arasında yer alan çeşitli önemli değişiklikleri ortaya koyabildik.

Altıncı Bölüm'de Trabzon şehrinin İslamlaştırma sorunu ele alınmaktadır. 1486, 1553 ve 1583 yıllarındaki Defterlerindeki yetişkin evli erkek Müslümanların ad ve baba adlarının geniş ve ayrıntılı bir incelenmesiyle Osmanlı fethinden altmış ilâ yüz yirmi yıl sonra şehrin Hıristiyanlarının büyük sayılarda İslâmiyete döndürülmüş olduklarını göstermiş bulunuyoruz. Sonuç olarak da önce şehrin Hıristiyanlarının belirli bir azınlığının İslamlaştırılması ve daha sonra da Türkleştirilmelerinden söz edilmesi gerektiğini belirtmekteyiz.

Sonuncu bölümde *Tahrir Defterleri*nin derlenmiş olmalarının idari nedenleri üzerinde durulmakta ve 1486-1583 yıllarında Trabzon şehrinde yer aldığı belirtilen değişiklikleri değerlendirerek, bu değişikliklerin bu Defterleri şehir demografik tarihi için şüpheli bir kaynak yaptığı üzerinde durulmaktadır. Elde bulunan Defterlerde *nefer* (kişi), *hane*, *bive* (dul), *mücerred* (bekâr) kategorileri hakkında verilen bilgiler belirli incelemelerle karşılaştırılarak ve Hıristiyanlar tarafından ödenen *ispence* vergisi analizi ile, şehrin *Efrenciyan* (yabancı) nüfusunun sorununu ele alarak, aynı bölgeyi kapsayan bir dizi *Tahrir Defterleri*nin karşılaş-

tırılmasında ortaya çıkan tutarsızlıklar ve yazım hataları da belirtilmiştir.

Sonuç bölümünde bir dizi Tablo, Harita ve Grafikler yardımıyla, Trabzon şehrinde 1486 ilâ 1583 yıllarında yer alan ayrıntılı demografik değişiklikleri gösterme konusunda *Tahrir Defterleri*nin en iyi nasıl kullanılabileceğini göstermeye çalıştık.

Birinci Bölüm

Osmanlı Fethinin Ardından Trabzon Şehri[1]

Trabzon'un Osmanlı Türkleri tarafından 1461 yazında[2] fethedilmesi konusunda temel kaynak, uzun zamanlardan beri on beşinci yüzyıl (1462) Bizans tarihçisi Laonicus Chalcocondyles[3] olmuştur. Onun tarihi ilk olarak 1827'de Jacob Fallmerayer[4] tarafından kullanılmış ve ondan sonra George Finlay[5] William Miller[6] ve Emile Janssens[7] de içlerinde olmak üzere pek çok eserde yer almıştır. Biz şimdi Chalcocondyles/Fallmerayer geleneğinde diğer çağdaş Bizans ve Osmanlı tarihleri ile karşılaştırarak doğruluğunu değerlendirmeye çalışacağız.

Chalcocondyles[8] fethi şöyle anlatır:

---

[1] Bu çalışmada modern Türk imlası kullanılmıştır.

[2] Bu tarih konusunda ihtilâfın tartışması için bkz: Franz Babinger "La date de la prise de Trebizonde par les Turcs 1461", "**Revue Etudes Byz.** 7 (1950) s.205-7.

[3] Laonicus Chalcocondyles, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae: Cilt XXXII. Bonn, 1842 (Bundan sonra: Chalcocondyles, **Historiae**).

[4] Jacob Fallmerayer, Geschichte des Kaisertums von Trapezunt. Münih, 1827 (Bundan sonra: Fallmerayer, **Trapezunt**).

[5] George Finlay, **Medieval Greece and Trebizond**. Edinburgh, 1851 (Bundan sonra: Finlay, **Trebizond**).

[6] William Miller, **Trebizond, The Last Greek Empire**. Londra, 1926. (Bundan sonra: Miller, **Trebizond**).

[7] Emile Janssens, **Trebizonde en Colchide**. Brüksel, 1969. (Bundan sonra: Janssens. **Trebizonde**).

[8] Chalcocondyles hakkında bkz. W. Miller, "The Last Athenian Historian: Laonicus Chalcocondyles," **Journal of Hellenic Studies** 42 (1922) s.36-70; George Ostrogorsky, **History of the Byzantine State** (Düzeltilmiş Baskı) s.467-471. New Brunswick, 1969; F. Dölger, "Byzantine Literature," **The Cambridge Medieval History** Cilt IV, Kısım II XXVII. Bölüm, s.233. Cambridge, 1967; Speros Vryonis Jr., "Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman Budget, "**International Journal of Middle East. Stud.** 7 (1976)

"Sultanın yeniçerileri sultanın emri üzerine Trabzon şehrini aldılar, imparatoru, çocuklarını ve yanında bulunan akrabalarını gemilere yerleştirdiler, gemilere Bizans'a yelken açma emri verildi, sultan da kara yoluyla kısa bir süre sonra oraya gelecekti. Şehri Gelibolu valisi olan amiraline teslim etti ve o da kaleye yeniçerileri ve şehre de Azab'ları yerleştirdi.

...Trabzon halkını bölümlere ayırarak birini kendisine ayırdı ve bunları daha sonra sarayında Silahtar ve Sipahi Oğlanlar olarak kullandı, bu insanları kendi özel hizmet ve cinsel zevkleri için kullandı. Diğer bir bölümünü Bizans'a yerleştirdi. Başka bir bölümünü Yeniçeri ve işçi yaptı. Seçtiği 800 erkek çocuğunu Yeniçeri saflarına kattı.[9]

Şehirden topladığı erkek çocuklardan bir kısmı Yeniçeri saflarına katıldı ve kendi sarayına alındı, diğerlerinden bazılarını oğullarına ve yüksek memurlarına hediye etti. Kızların da bir kısmını kendisine ayırdı, diğerlerini hediye verdi, bir kısmını oğullarına gönderdi ve bir kısmını hemen evlendirdi."[10]

Bu bölümde anlatılana göre şehir sakinlerinin kaderleri gerçekten çok acıydı. Bundan şu sonuçları çıkarabiliriz: a) İmparator çocukları ve akrabalarıyla şehirden alınıp İstanbul'a gönderilmiştir; b) Fatih Sultan Mehmet şehre bir vali tayin etmiş, Yeniçerileri kaleye, Azab askerlerini de şehre yerleştirmiştir; c) şehir halkı üçe bölünmüş, erkeklerden bir kısmı sultanın hizmetleri için alıkonulmuş, ikinci bir bölümü İstanbul'a iskân ettirilmiş, ve üçüncü bir bölümü de Yeniçeri ve işçi olmuşlardır; d) Şehirden seçilen 800 erkek çocuk Yeniçeri olmak üzere alınmıştır; ve, e) belirli olmayan bir sayıda kız çocukları da alınmıştır.

Burada cevaplandırılmayan bir tek soru kalmıştır: Şehirde yerli halktan kimse bırakılmış mıdır? Daha sonraları başka tarihçiler bu hikâyeyi tekrarlamakla yetinmeyip, Fallmerayer ile başlayarak bunu daha da süslemişler-

---

s.423-432; H. Ditten, **Der Russland-Exkurs des Iaonikos Chalcocondyles.** Berlin 1968: ve H. Ditten, "Laonikos Chalkokondyles und die Sprache der Rumanen," **Aus der byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik,** ed. J. Irmscher, I (1957), s.93-105.

[9] Chalcocondyles, **Historiae**: s.495-496.

[10] Chalcocondyles, **Historiae**: s.498. Bu bölümün tercümesi için Profesör Speros Vryonis'e minnet borçluyum.

dir. Fallmerayer Chalcocondyles'in anlattıklarını tam olarak aktardıktan başka ilginç bir ayrıntı da eklemektedir:

> "Trabzon sakinlerinin kaderleri çok acı idi. *Yalnız üçte birinin şehirde kalmasına izin verilmişti ve bunlar da*, donanmanın bombardımanından yıkılan *şehrin eteklerinde, surların dışındaydılar.*"[11]

Fallmerayer'in bu ilâveyi hangi kaynaktan alarak yaptığını tesbit edemediğimiz halde, Osmanlı fethinden önce halkın büyük bir bölümünün şehir surları dışında yaşadıkları büyük bir olasılıkla mümkündür. İspanyol seyyahı Clavijo,[12] şehri 1404'de ziyaret ettiğinde görünümünü şöyle anlatır:

> "Trabzon şehri deniz kenarındadır, şehri çevreleyen surlar şehrin arkasındaki tepelerin yamaçlarına kadar uzanır. Burada kendi surları ile çevrelenmiş sağlam bir kale inşa edilmiştir. Şehrin bir yanında akan küçük bir ırmağın suları derin bir vadiden akar ki bu Trabzon'u bu bölgede kuvvetle savunulur bir yer yapar. Öteki yanda düz bir ova vardır, ama burada da şehir surları sağlamdır. *Çevrede meyve bahçeleri ile şehrin varoşları vardır. Deniz kıyısı boyunca güzel bir sokak uzanır. Şehre getirilen bütün mallar bu sokak boyundaki dükkânlarda satıldığından görülecek bir yerdir burası. Şehrin dışında pek çok kilise ve manastır vardır.*"[13]

Burada, Fallmerayer'in bu bölümü eklemesinin nedenini 1820'lerde Trabzon'u ziyaretinde edindiği izlenimlerde ve Chalcocondyles'in Hıristiyanlardan temizlenmiş bir şehir (hepsi ya köle olmuşlar ya da başka yerlere iskân edilmişlerdi) hikâyesini kendisinin gözleriyle gördüğü manzara ile bağdaştırma gayretinde aramak gerekir. Onun ziyareti sırasında şehir sakinlerinin üçte birini oluşturan Hıristiyanlar surla çevrili şehrin dışında, varoşlarda yaşıyorlardı.[14] İleride 'yanlış bilgi' olduğu gösterilecek olan bu ek-

---

[11] Fallmerayer, **Trapezunt**: s.281. (Bu bölümdeki italikler bize aittir.)

[12] Roy Gonzales de Clavijo, Embassy to Tamerlane (1403-1406) Guy le Strange tercümesi. Londra, 1928. (Bundan sonra: Clavijo, **Embassy**) Harita I (Bkz. S. 10) ile karşılaştırılınca şehrin bu tarifi daha anlamlı ve gözönüne getirilmesi daha kolay olmaktadır.

[13] Clavijo, **Embassy**: s.112-113. (Bu bölümdeki italikler bizimdir).

[14] P. Minas Bijişkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817-19**. Tercüme eden H.D. Andreasyon. İstanbul, 1969 (Bundan sonra: Bijişkyan,

lentinin nedeni ne olursa olsun bu, Fallmerayer'in Chalcocondyles'in Trabzon'un düşmesi tarihine katkısıdır. Ondan yirmi beş yıl kadar sonra yazan George Finlay, Chalcocondyles/Fallmerayer hikâyesine kendisi de bazı süslemelerle katkıda bulunmuştu: "*(fetihten sonraki) uzun yıllar boyunca hiçbir Hıristiyanın Kuzgundere ve İsselpol boğazları üzerindeki iki dar köprüden geçmelerine izin verilmemişti.*"[15] (bkz. Harita: I S. 10) Başka bir deyişle, Finlay'e göre, Hıristiyanların şehir surları içinde oturmalarının yasak olmasının yanısıra şehire bile girmeleri yasaklanmıştı.

Finlay ile William Miller'in çalışmalarını ayıran yetmiş beş yıl Sultan İkinci Mehmet'in hükümdarlığına ait daha önce bilinmeyen bir tarihin bulunmuş olmasıyla önem kazanır. Bu İmroz'lu Kritovoulos'un tarihiydi.[16] Miller bu eserin varlığını biliyordu, ancak çalışmaları incelenince onun da Chalcocondyles/Fallmerayer açıklamasını benimsediği, Hıristiyanların kötü durumlarını abartmak için Kritovoulos'tan bölümler aldığı anlaşılır. Böylece Miller Chalcocondyles'in Fatih Sultan Mehmet'in seçtiği genç sayısı olan 800[17] yerine, Kritovoulos'un verdiği 1.500 sayısını kabul eder.[18]

Bu sorunu konu alan çalışmalardan en sonuncularından olan Emile Janssens'inki Chalcocondyles/Fallmerayer/Finlay görüşünü kabul ederek halkın üçte ikisinin göçe zorlandığını, 800 erkek çocuğunun Yeniçeri askeri olarak alındıklarını ve nüfusun geri kalan üçte birinin şehrin surları dışında oturmak zorunda bırakıldıklarını ve bunların (Rumların) şehre girişi sağlayan iki köprüyü kullanmalarının yasaklandığını belirtmektedir.

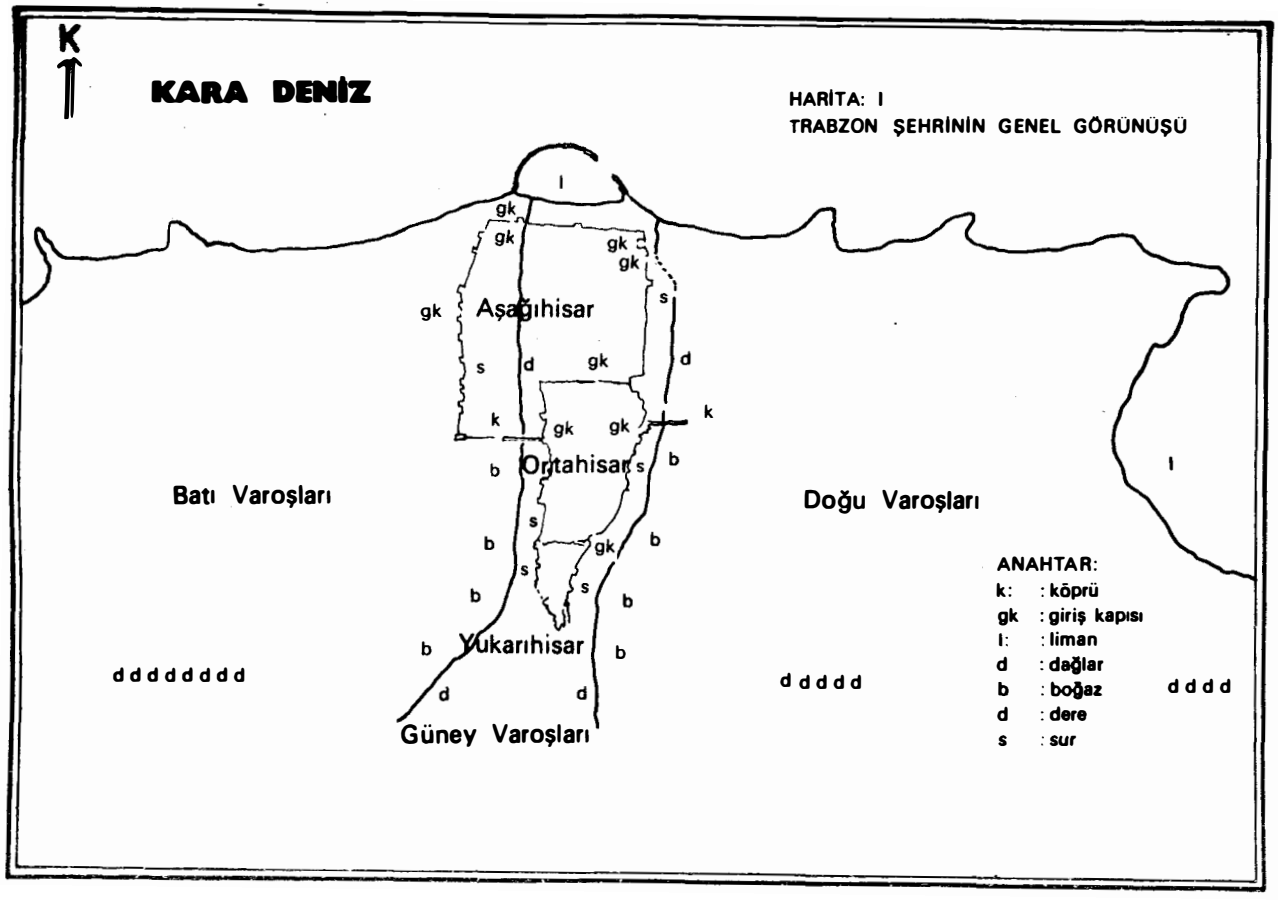
Karadeniz) Bu eserin 51-52'nci sayfalarında kendisi şehrin yerlisi olan Bijişkyan surların içinde hiçbir Hıristiyanın, yaşamadığını iddia etmektedir.

[15] Finlay, **Trebizond**: s.494.

[16] İmroz'lu Kritovoulos, **History of Mehmet the Conqueror**. C. Riggs tercümesi. Princeton, 1954. (Bundan sonra: Kritovoulos, **History**)

[17] Chalcocondyles, **Historiae** : s.496.

[18] Miller, **Trebizond** : s.108; Kritovoulos, **History**: s.175.

K
KARA DENİZ
HARİTA: I
TRABZON ŞEHRİNİN GENEL GÖRÜNÜŞÜ
Aşağıhisar
Ortahisar
Yukarıhisar
Batı Varoşları
Doğu Varoşları
Güney Varoşları
ANAHTAR:
k: : köprü
gk : giriş kapısı
l: : liman
d : dağlar
b : boğaz
d : dere
s : sur

Trabzon fethini yazan çağdaş tarihçilerin, kendilerinin de ufak ekleriyle, şehir halkının akibetleri hakkında Laonicus Chalcocondyles'in eserine dayandıklarını böylece gösterdikten sonra şimdi onun bu hikâyesinin doğruluğunu araştırmak için diğer on beşinci yüzyıl tarihçilerinin eserlerini incelemek gerekir.[19]

Fallmerayer ve Finlay Trabzon İmparatorluğu hakkındaki eserlerini yazdıkları dönemde Osmanlı fethinin hemen ardındaki olayları kapsayan eserleri olan bilinen üç Bizanslı tarihçi vardı. Daha önce sözü edilen Chalcocondyles'in yanısıra bu yazarlar, Phocea'lı Ducas[20] ve George Sphrantzes'in[21] eserlerindeki bu bölümleri de incelemişlerdi.

Bu ikisi arasında fethi ayrıntılı olarak veren Ducas'tır:

> "Trabzon'da, Trabzon İmparatoruna bir seçenek gönderdi: iki şıktan birini seçmesini söyledi. Ya Sultana İmparatorluğu bırakması ki böylece servetinden, gümüş, altın, bakır ve diğer eşyaları, erkek ve kadın köleleri ve taşınabilen diğer eşyalarından hiç birini kaybetmeyeceğini, ya da, İmparatorlukla beraber tüm malı ve hayatından olacağını söyledi. İmparator bunu duyunca, bütün saray halkı ile beraber çıkıp Sultandan aman diledi. Donanma Sinop'tan Trabzona çok evvel varmasına ve günlük hücumlarına rağmen, Sultan gelene kadar hiçbir gelişme olmamıştı. İmparator, karısı ve çocuklarla beraber teslim oldu. İmparator, Alexios Komnenos' un oğlu ve kendisinden evvelki İmparator John Komnenos' un kardeşi, David Komnenos'du. Sultan Mehmet, *İmparatoru, tüm ailesiyle birlikte, amcalarını, yeğenlerini, saray yetkililerini ve asilleri gemilerle Constantinople'a gönderdi.* Taşınamayacak mallar hariç herkes eşyalarını da beraber götürdüler. Trabzon'daki durumu bir düzene soktuktan sonra, bir

---

[19] Janssens, **Trebizonde**: s.158.

[20] Ducas of Phocae, Ducas, **Istoria turco bizantina (1341-1462)** Editör: V. Grecu. Bükreş 1958. ve, **Decline and Fall of Byzantum to the Ottoman Turks by Doukas**. Tercümesi Harry J. Magoulias. Detroit, 1975. Bundan sonra: Ducas, **History** (Ducas'dan alınan pasajlar, Magoulias'ın tercümesinden alınmıştır).

[21] George Sphrantzes, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Cilt XXIV. Bonn, 1838-39 (Bundan sonra: Sphrantzes, **Chronicle**). Ducas ve Sphrantzes hakkında bkz. W. Miller, "The Historians Doukas and Sphrantzes," **Journal of Hellenic Studies**. 46 (1926) s. 63-71.

sene süren bu seferden, Sultan Mehmet Constantinople'a döndü."[22]

Ducas, imparatorun tüm ailesi ve asilleri ile birlikte şehirden çıkarılması konusunda Chalcocondyles'i doğrulamaktaysa da halkın geri kalanının ne olduğundan söz etmeyip imparatorun şehrin yıkıma uğramasını önlemek için teslim edildiğini söylemekle yetinmektedir.

Diğer yandan Sphrantzes, şehrin asillerinin akibetleri konusunda Chalcocondyles ve Ducas'ın anlattıklarını doğrulayan tek bir kısa beyanda bulunmaktadır:

> "O geldi ve Giresun ile Trabzon'u aldı. *Buralardaki bütün büyükleri ve resmi erkanı aldı ve Edirne'ye götürdü.* İmparatora Kara Dağ çevresindeki bölgeleri verdi ve bir süre sonra uydurma bir nedenle buraları geri aldı ve imparatoru boğdurttu."[23]

Kritovoulos'un 1870'de[24] yayımlanmasıyla bilim adamlarına ilk kez olarak Fatih Sultan Mehmet egemenliği (1451-1981) konusunda değerli ve yeni bir kaynak doğmuş oldu. Kritovoulosoda[25] diğer Bizanslı tarihçiler gibi Trabzon'un fethine tanık olmamışsa da çağdaşlarından çok daha geniş ayrıntılarla bu olayı vermiştir. Söz konusu sorunun anlaşılması açısından onun anlattıkları önemli olduğu için önemli bölümlerini burada vermeyi uygun görmekteyiz:

> "Bundan sonra Mahmut Paşa kara ordusu ile Sultan'dan bir gün önce geldi. Şehirden uzak olmayan bir yerde kamp kurduktan sonra Katabolenos'un oğlu Thomas'ı haberci olarak gönderdi, şehirdekilere ve hükümdarlarına teklifler yaparak

---

[22] Ducas, **History**: s.259 (bu bölümdeki italikler bizimdir).

[23] Sphrantzes, **Chronicle**: s. 128 (Bu bölümdeki italikler bizimdir). İmparator, Chalcocondyles ve Ducas'ın belirttiği gibi İstanbul'a gönderilmişse de, sonradan Edirne civarında kendisine toprak verilmiştir. Bu tutarsız gibi görünen durumun kökeni budur.

[24] Bu eserin bulunması ve basımı için bkz. Kritovoulos **History** önsözünde C. Riggs: s vii-ix. Bu eserin Türkçe tercümesi de **Tarih-i Osmanlı Encümeni Mecmuası**'nda ek olarak 'Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani' başlığı altında (çeviren: Karolidi) 1328/1910'da İstanbul'da yayınlanmıştır.

[25] Kritovoulos, **History**: s. 4'de tarih üzerine görüşlerini belirtmektedir: "Olaylara tanık olmadığım için bunlar hakkında kesin gerçekleri öğrenmek için çok çalıştım. Tarihi yazarken bilenlere danıştım ve olup bitenleri titizlikle inceledim." (Kritovoulos'dan alınan pasajlar, Riggs'in tercümesinden alınmıştır.)

kendilerini ve şehri teslim etmelerini istedi. Büyük Sultan'a anlaşma ve iyiniyet yeminleri ile kendilerini ve şehirlerini emanet ettikleri taktirde bunun kendi yararlarına olacağını belirtti. Bu, özellikle hükümdarlarının, onun çocuklarının ve maiyetinin yararlarına olacaktı.

Hükümdara, Sultan'ın özel iltifat göstereceğini, hepsinin geçimini sağlayacak derecede geniş topraklar ve rahatını sağlamak için gereken her şeyin verileceğini söz verdi. *Maiyetine karıları ve çocuklarıyla kötülükten uzak, anavatanlarında ve yuvalarında yaşama hakkını vaadetti.*

Aynı zamanda Sultan'ın bu anlaşmasını kabul etmedikleri takdirde, ve öfkelerine kapılıp savaşmaya karar verirlerse, gelecekte böyle bir antlaşmanın teklif edildiğini hatırlamalarına bile izin verilmeyeceğini belirtti. Aksine silah ve demirle yargılanacaklardı. *Savaş tutsağı olarak öldürülecekler, köle olacaklar, şehirleri yağma edilecek, savaşın ve esaretin bütün acı sonuçlarına katlanacaklardı.*

Şehir sakinleri ve hükümdarları bu teklifi dinlediler. Haberi soğuk kanlılıkla karşıladılar ve Sultan gelir gelmez şartları kabul edeceklerini bildirdiler. Ertesi gün Sultan geldi ve şehir önünde ordugâhını kurdu. Aynı Thomas'ı *haberci olarak göndererek kendilerine Mahmud Paşa tarafından teklif edilen şartlar altında teslim olmalarını istedi.* Haberciyi dinleyen şehirliler hemen değerli hediyeler hazırladılar, içlerinden en üstün olanları seçerek tam yetkiyle gönderdiler. Bu elçiler Sultan'a bağlılıklarını bildirdiler, şartlarını kabul ettiler, karşılıklı yemin ettiler ve şehri Sultan'a teslim ettiler hem de kendileri teslim oldular. Sonra şehir kapılarını açarak Mahmud Paşa ile ordusunu içeri aldılar. Mahmud Paşa şehri ele geçirdi. Bundan sonra Trabzon hükümdarı, çocukları ve maiyeti Sultan'a biat ettiler. Sultan, hükümdarı saygıyla karşıladı, elini sıktı, kendisine gereken saygıyı gösterdi. Hem hükümdara hem çocuklarına ve de bütün maiyetine uygun hediyeler verdi.

Bundan sonra Sultan şehre girdi. Şehri dolaştı, durumunu gözden geçirdi, güvenliği için tedbirler aldı, bölgenin ve şehrin çeşitli üstünlüklerini, içindeki binaları ve halkını inceledi. Kaleye ve hükümdar sarayına gitti, kalenin sağlamlığına ve sarayın yapısına ve haşmetine hayranlığını belirtti. Her bakımdan şehrin yüksek değeri üzerinde durdu.

Bundan sonra hükümdarın ve bütün maiyetinin ve şehrin servet sahibi olmuş ileri gelenlerinin karıları, çocukları ve bü-

tün mallarıyla birlikte şehirden çıkıp kadırgalara binmelerini emretti.

Şehirden ve çevresinden seçtiği gençlerden binbeşyüzünün de kadırgalara binmesini emretti. Sonra donanma komutanlarını, kadırga kaptanlarını ve amiralleri ve hatta dümencileri ve kürekçibaşlarını ve diğerlerini cömertçe ödüllendirerek demir almalarını emretti. Böylece yelken açıp gittiler.

Bundan sonra donanma amirallerinden olan Gelibolu valisi Kasım'a Trabzon valililiğini verdi. *Ona asker olarak kendi muhafızlarından dörtyüz seçilmiş adam verdi.* Orada birkaç gün kaldıktan *ve şehirdeki her şeyi kendi düşüncelerine göre düzenledikten sonra* geldiği yoldan yurduna döndü."[26]

Şehrin teslimine yol açan pazarlık konusundaki bu ayrıntılar dikkate alınınca, Kritovoulos'un adı belirtilmeyen kaynağının, şehre Osmanlıların teslim şartlarını götüren Katabolenus oğlu Thomas olup olmadığı düşünülebilir. Kendisinin fetih sırasındaki olaylar konusunda bilgisi olduğu açıkça görülmektedir.

Kritovoulos'un Trabzon halkının bir bölümünün İstanbul'da iskân ettirilmesinden söz etmemesinin önemi, Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedilen diğer şehirlerle Trabzon şehrinin fethi hakkındaki anlatımlarını karşılaştırdığımız zaman ortaya çıkmaktadır. Kendisi Sultan Mehmet'in fethedilmiş ülkeler halklarını İstanbul'a zorla iskân ettirme planını yalnızca bilmekle kalmayıp bu politikanın ardında yatan nedeni de tanımlamaktadır:[27]

"Fatih Sultan Mehmet şehrin nüfusunu arttırmak ve eskiden olduğu gibi kalabalıklaştırmak istiyordu. Halkı Asya ve Avrupa'nın dört bir yanından topluyor, bunları mümkün olan en büyük bir özen ve süratle naklediyordu. Bütün uluslardan, ama özellikle Hıristiyanlardan insan toplamaktaydı. Şehrin kalabalıklaşması ve eski refahına kavuşturulması için ruhunda büyük bir tutku yatıyordu.[28]

Kritovoulos'un eserinin çeşitli yerlerinde bu amacın gerçekleştirilmesi konusunda sayısız örnekler verilmekte-

---

[26] Kritovoulos: **History** : s. 173-176. (Bu bölümdeki italikler bizimdir.)

[27] Bu konuda bkz: Halil İnalcık, "İstanbul", **The Encyclopaedia of Islam** (2 nci Edisyon) Cilt IV (1973) s. 224-248. (Bundan sonra: İnalcık, **İstanbul**)

[28] Kritovoulos, **History** : s. 105.

dir. Kritovoulos'un da bu amacı paylaştığı anlaşılmaktadır. Böylece 1458 Corinth (Anadolu) Seferi sonuçlarından söz ederken şöyle yazmaktadır: "Kadın, erkek çocuk bütün sakinleri, diğer yerlerden topladıklarıyla birlikte, kendilerine hiç zarar verilmeden şehrin bütün varoşlarını iskân etmek için Konstantinople'a gönderdi."[29] İkinci Peloponez (Mora yarımadası) seferinden söz ederken de şöyle demektedir: "Şehir sakinlerinin evlerinde kalmalarına ve düzenli köyler biçiminde yaşamalarına izin verdi, ama bir kısmını alıp Constantinople'a getirdi."[30]

Son olarak, Trabzon'un düşmesinden bir yıl sonra, yine Mahmut Paşa'nın başında bulunduğu Mitylene (Midilli) Seferi konusunda da şunları yazmaktadır:

> "Mahmut, erkek, kadın ve çocuk şehrin bütün sakinlerini topladı ve üçe böldü. Birinci bölüm şehirde, evlerinde kaldılar ve alışılmış yıllık vergiyi ödediler. İkinci bölümünü Constantinople'a sürgün etti ve orada iskân etti. Üçüncü bölümü de esir olarak askerlerine dağıttı."[31]

Trabzon hakkındaki Chalcocondyles/Fallmerayer tablosunun prototipi olabilecek bu bölüm, Osmanlıların teslim şartlarını kabul etmeyen ve uzun bir kuşatmadan sonra fethedilen bir şehrin akibetini anlatmaktadır.[32] Oysa Trabzon, Sultan Mehmet tarafından teklif edilen şartları derhal kabul ettiği için şehir halkının akibetinin Mitilenlerinkinden çok daha hafif olması beklenebilir. Ancak Kritovoulos'un belirttiği gibi Trabzon'da teslimi kabul etmeyip fethedilmiş olsaydı, halkının aynı akibetle karşılaşacakları kuşkusuzdu.

Kritovoulos'dan verilen bu örnekler onun, Trabzon'daki olaylar konusunda inanırlılığını kendi başlarına güç-

---

[29] Kritovoulos, **History**: s. 136.

[30] Kritovoulos, **History**. s.157. Osmanlı sürgün politikası hakkında şu makalelere bkz. Ömer L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak sürgünler" **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası** 11 (1949-1950) s. 524-570, 13 (1951-52) s. 56-78, 15 (1953-54), 209-237 (bundan sonra: Barkan, **Sürgünler**) ve H. İnalcık, "Ottoman Methods of Conquest" **Studia İslamica** 2 (1954) s. 103-129.

[31] Kritovoulos, **History**: s. 183-4.

[32] Kritovoulos, **History**: s. 181-2.

lendirmezse de, bunlar fethin böyle bir sonucundan söz etmemesinin Fatih Sultan Mehmet'in böyle tedbirler aldığını bilmediğinden veya karşı olduğundan, olmadığını göstermektedirler.

Chalcocondyles, Ducas, Sphrantzes ve Kritovoulos' dan başka adı bilinmeyen bir onaltıncı yüzyıl Yunan tarihçisinin eseri de, İtalyan kaynaklarından çıktığı ortaya çıkarılmış olmakla birlikte[33] Trabzon seferi konusunda ilginç ayrıntılar vermektedir:

> *Kaledeki adamları üç kısma ayırdı:* bunlardan biri Türk Silahtar'ları oldular, diğeri Sipahi Oğlanları, üçüncü grup da İstanbul'da görev alan Yeniçeriler oldular. Ayrıca sekiz yüz genç daha alıp bunları Yeniçeri olmak üzere ayırdı, ayrıca kadınları da taksim edip Saray'a verdi.[34]

Bu bölümde alışılagelmiş üçe bölünme görüldüğü halde, bunun bütün halkı kapsadığını imâ eden Chalcocondyles'in aksine, burada yalnız kaledeki erkeklerin söz konusu oldukları ve üstelik bunlara Osmanlı askeri yapısı içinde yer verildikleri öne sürülmektedir.

Onbeşinci yüzyıl Osmanlı tarihçilerini incelmeye geçmeden Bizans tarihçilerinin[35] çoğunun hemen hemen tümüyle Chalcocondyles'in Trabzon seferi hikâyesine dayandıkları konusundaki görüşümüze iki yirminci yüzyıl Osmanlı Tarihi uzmanlarını da katmamız gerekir. Fallmerayer ile Finlay ve daha az bir ölçüde olmak üzere (Kritovoulos'u inceleme olanağı bulan) Miller yalnızca kendileri

---

[33] Bu tarihin bazı bölümleri ve bu arada Trabzon'un fethine ilişkin bölümü George Zoras tarafından yayınlanmıştır: "Capture of Constantinople in the Reign of Mehmet II," **Annual of the Society of Byzantine Studies** 22 (1952) (bundan sonra: Zoras: **Anonim**) Daha sonra eserin tümünü **Chronikon peri ton Turkon Sultanon** başlığı altında 1958'de Atina'da yayınladı. Bu eserin Türkçe tercümesi Şerif Baştav tarafından yayınlanmıştır: **16. Asırda Yazılmış Gerekçe Anonim Osmanlı Tarihi**. Ankara: 1973. (Bundan sonra: Baştav, **Anonim**).

[34] Zoras, **Anonim**: s. 276 (bu bölümdeki italikler bizimdir); bkz: Baştav, **Anonim**: s. 162-3

[35] Chalcocondyles/Fallmerayer ekolünü kabul etmeyen Anthony Bryer "The Tourkokratia in the Pontus" **Neo Hellenika 1** (1970) s. 30-35 (bundan sonra: Bryer, **Tourkokratia**) adlı makalesinde Hıristiyanların surların dışına atıldıklarını kabul etmekle birlikte sürgün edilen nüfus sayısının tartışmalı olduğunu belirtmektedir.

tarafından bilinen kaynakları yansıtmaktaysalar da, aynı şey her ikisi de bu dönem Türk ve Yunan kaynaklarını iyi bilen J.H. Kramers ve Franz Babinger için söylenemez.

Kramers, *İslam Ansiklopedisi*'nde şu sözlerle Chalcocondyles/Fallmerayer ekolüne katılmaktadır: "*Türkler hemen şehre ve kaleye yerleştiler ve nüfusun ancak üçte birinin şehrin varoşlarında kalmalarına izin verdiler. Geri kalanların çoğu İstanbul'a götürüldü.*"[36]

Fatih Sultan Mehmet'in hükümdarlığı konusunda en ayrıntılı eseri vermiş olan Babinger'in daha dikkatle incelenmesi gerekmektedir. Babinger Osmanlıların Trabzon'u fetihlerini izleyen olayları şu şekilde anlatmaktadır:

> "Bütün ailesi, akrabaları, yüksek memurları ve imparatorluğunun önde gelen kişileriyle birlikte Comnenoi gemiye bindirilip İstanbul'a gönderildi. Comnenos kalesi Yeniçeriler tarafından işgal edildi, Azaplar da şehri işgal ettiler. Kasım Paşa başkomutanlığa getirildi, Hıdır Paşa'ya da ülkenin geri kalan bölümünü zaptetme emri verildi. Trabzon halkının erkekleri esir edildiler, bir bölümü Saray'da hizmetçi oldular, diğerleri sultanın maiyetindeki önemli kişilere verildi. Sekizyüz seçkin genç Yeniçeriler'e katıldı ve aileleriyle birlikte pek çok sayıda şehir sakini de İstanbul'a gönderilip iskan ettirildi."[37]

Bu bölümün Chalcocondyles'inki ile kıyaslanması Babinger'in onayı olduğu gibi Bizanslı tarihçiden aldığını göstermektedir.[38]

Trabzon fethi konusunda yazan onbeşinci yüzyıl Osmanlı tarihçilerinin en önemlisi Tursun Bey'dir.[39] Seferde

---

[36] J.H. Kramers, "Tarabzun", **Encyclopaedia of Islam** (Birinci Baskı) Cilt V, s. 660-662.

[37] Franz Babinger. **Mehmet der Eroberer und seine Zeit**. Münih, 1953. s. 208.

[38] Babinger'in kitabının ayrıntılı bir eleştirisi için bkz: Halil İnalcık, "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time" **Speculum** 35 (1960) s. 408-427, (bundan sonra İnalcık, **Mehmed**) İnalcık bu yazısında Babinger'in dönemin en önemli çağdaş Osmanlı kaynaklarını kullanmaması üzerinde ayrıntılı olarak durmaktadır.

[39] Tursun Bey, "Tarih-i Ebu'l Feth," Ed. Mehmet Arif. **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası (İlâveler)** (1330/1911) s. 1-198 (bundan sonra Tursun Bey, **Tarih**), Tursun Bey hakkında bkz. İnalcık, **Mehmed**: s. 408-9.

bulunan tek Osmanlı ya da Bizans tarihçisi[40] olduğu için gözlemlerine özenle eğilmek gerekir. Mahmut Paşa'nın hizmetinde resmi kâtiplik görevinde bulunduğu için seferin gelişmesini en iyi gözlemleyebilecek bir durumdaydı:

> "İmparator kendisi ve kadınları için can güvenliği istedi. Kaleyi ve kalenin çevresindeki bölgeyi teslim etti. Sultan'ın üzengilerini öpme şerefi verildi kendisine. Sultanın şefkat ve iyiliği yüzünden kendisine duruma uygun hediyeler verildi. **Ailesi** ve ev halkı, taşınabilir malları ile 'güvenliğin cennetmekanı' olan İstanbul'a gönderildi. Kale ve devletin diğer bölümleri fethedildi, bir vali, yargıçlar, kale komutanı ve muhafızlar atandı. **Kafirlerin kalesinin genç erkek ve kızları şimdi Sultan'ın olmuşlardı. Onların taşınmaz mallarını ve diğer eşyalarını kendilerine bıraktı, kendi yerlerinde kaldılar bunlar. Bunlara cizye ve diğer vergiler boyunduruğu yüklendi.** Bundan sonra tutsaklardan bir bölümü ve mallar deniz araçlarına yüklenerek İstanbul'a gönderildi."[41]

İmparatorun ve akrabalarının 'mükâfatlandırılması' konusunda evvelce incelediğimiz diğer Bizans tarihlerini doğrulamasının yanısıra Tursun Bey, şehrin yerli halkının taşınmaz mallarının sahipleri olarak yerlerinde kaldıklarını söyleyen o çağ tarihçilerinin içinde tektir. Kısacası, Trabzon'un fethine tanık olan tek kişi şehir halkının akibeti konusunda Chalcocondyles/Fallmerayeri yalanlamaktadır.

Trabzon'un fethinin ikinci bir Osmanlı hikâyesi de onbeşinci yüzyıl tarihçisi Neşri'nin[42] eserinde bulunmakta-

---

[40] Trabzon seferinin bir görgü tanığı daha vardır: Konstantin Mihailoviç, **Memoirs of a Janissary.** Çeviren Benjamin Stolz, tarihsel yorumlar Svat Soucek. Ann Arbor, 1975. Ancak ne yazık ki bu eserde fethin sonrasındaki olaylar konusunda yararlı bilgi bulunmamaktadır.

[41] Tursun Bey, **Tarih:** s. 102. "Tekfur kendi canına ve hanımına aman dileyüb kaleyi ve iklimi teslim etti. Kendi şerefi 'atebebûsa mülhak olub' avatıf-ı Padişahtan hil'at-ı fakir ve vazife ve idrar bi-kadri l'maslaha tayin olunub ehl ü 'iyaliyle ve mal u menâliyle dar ül-emman çün cinan-ı İstanbul'a gönderdi. Kala ve memleket bi-esrihâ zapt olunub sancak beyi ve kadılar ve dizdar ve hafaza nasp olunub ve kefere-i kalanın oğlanların ve kızların beylük edüb bakı malların ve esvabların kendi ellerinde ipka edüb yerlerine mukarrer konuldular. Cizye-i şer'i ve rüsüm-ı' örfi rıpkasını rubkelerine muhkem kıldı. Ondan sonra bazı esarayı ve eşkâlı ahmali merakib-i bahriyeye tahmil edüb derya yüzünden gemiler meşhun edüb İstanbul'a gönderildi."

[42] Mehmet Neşri, **Kitab-ı Cihan nüma-Neşri Tarihi**. Ed. F.R. Unat ve M.A. Köymen. 2 Cilt. Ankara, 1957. Trabzon seferi için bkz. Cilt 2, s. 751-3. (bun-

dır. Neşri daha çok şehrin teslim edilmesinden önceki sefer ayrıntılarına girmişse de, fetih sonrası konusunda söyledikleri çok ilginçtir:

> "Kaleden aman istediler. Kısacası Trabzon fethedildi. Değerli olduğu sanılan insanlar sultanın huzuruna çıkarıldılar. Bundan sonra sultan hükümdarı, önemli kişileri ve diğer yararlı olabilecekleri gemilere yükleyip İstanbul'a gönderdi. Kaleden alınan eşyalardan bir kısmı Hasan Diraz'ın annesi ile Şeyh Hasan'a verildi. Bunlar şerefle oğullarına gönderildiler. Sultan Trabzon'da küçük mescitler kurdu. Dinsizler tarafından boşaltılan evler Müslümanlara verildi. Kanun koyucu sultan bölge için yasalar koydu."[43]

Bundan sonraki sayfalarda Trabzon fethi konusunda zamanın önemli kaynakları belirtilecek ve bunların bu soruna ilişkin olarak çağdaş tarihçiler tarafından ne dereceye kadar kullanıldıkları gösterilecektir. Şimdiye kadar yapılan incelemede ister Bizanscı ister Osmanlı tarihi uzmanları olsun bütün kendisinden sonra gelen çalışmaların temelini Laonicus Chalcocondyles'in attığını gördük.

Bunun dışında Chalcocondyles'in konuya ilişkin bölümlerini Ducas, Sphrantzes, Kritovoulos, adı bilinmeyen Rum tarihçisi, Tursun Bey ve Neşri ile karşılaştırdığımızda onun yorumlamalarının, hele şehir halkının akibeti konusunda olanlarının, pek çok bakımdan kendi çağdaşlarının verdiği ayrıntılara uymadığı görülmektedir.

Son olarak da, çağdaş tarihçilerin Chalcocondyles'in eserine güvenmelerinin nedeninin elde var olan kaynakla-

---

dan sonra: Neşri. **Tarih**) Neşri hakkında bkz: V.L. Menage, **Neshri's History of the Ottomans.** Londra, 1964. Neşri'nin anlattıklarında çoğunun Aşıkpaşazade'den alındığı anlaşılmaktaysa da, daha çok ayrıntılı bilgi sağladığı Trabzon seferi için bu doğru değildir. Aşıkpaşazade, **Tevarih-i Ali-Osman**. Ed. Ali Bey. İstanbul, 1332/1913. s. 159-160 ile Neşri, **Tarih:** s. 751-5'i karşılaştırınız.

[43] Neşri, **Tarih**: s. 752. Heman-dem hisardan âmân dilediler. El-hâsıl Trabzon feth olunup, içinde olanlardan şol-ki Hünkâra lâyıktır, getirdiler. Andan Padişah Tekûr'unu ve Beylerini ve dahi nice yarar adamlarını gemilere koyup, İstanbul'a gönderdiler. Bu hisardan çıkan teberrüklerden Hasan Dıraz'ın anasına ve Şeyh Hasan'a Hünkâr çok nesneler verip, tazimatla yine oğluna gönderdi. Ve Padişah Trabzon'da mescitler yaptırıp, ehl-i İslâmdan evler sürüp, bu küffarın hâli kalan evlerini müslümanlara mülklige üleştirdi. Kanun-ı padişahî neyse ana göre akkâm etti.

rın karşılaştırmalı incelenmesinden değil de, bu soruna ilk olarak ciddiyetle eğilen Fallmerayer'in Kritovoulos ve Tursun Bey'in önemli eserlerini inceleme olanağının bulunmaması olduğu saptanmıştır. Ondan sonra gelen yazarlar elde var olan kaynakları değerlendirecekleri yerde fethi Chalcocondyles/Fallmerayer görüşüne uygun olarak aktarmışlardır.

Bu geleneksel görüş yerine Osmanlıların Trabzonu fethi ve özellikle bunun şehir halkı üzerindeki etkisi konusunda olayların şu şekilde bir senteze tabi tutulması önerilmektedir:

Osmanlı saldırısına karşı koymak ve böylece hem kendisini hem imparatorluğunu savaş alanında yenilgiye uğramış bir düşman olma tehlikesinden korumak için imparator David Comnenos şu güvence karşısında şehri teslim etmeyi tercih etmiştir: kendisi ve ailesinin tüm ihtiyaçları sağlanacaktır. Fetihten sonra imparator Fatih Sultan Mehmet'e biat etmiştir.[44] Fatih Sultan Mehmet imparatoru saygıyla karşılamış, ona ve ailesine hediyeler vermiştir.[45]

Teslim şartlarına uygun olarak imparator, yanında bulunan tüm aile üyeleri, bunların bütün taşınabilir malları gemiyle İstanbul'a gönderilmiştir.[46] İmparatorun hizmetinde olan memurlar, şehrin ileri gelen kişileri, en zenginleri de aileleri ve mallarıyla birlikte deniz yoluyla İstanbul'a gönderilmişlerdir.[47]

Bundan sonra Fatih Sultan Mehmet şehirden ve çevresinden bin beşyüz kadar genç erkek ve kadın seçmiş, erkeklerden sekiz yüzü Yeniçeri Ocaklarında eğitilmek üzere İs-

---

[44] Kritovoulos, **History**: s. 175; Tursun Bey, **Tarih**: s. 102, Ducas, **History**: s. 259.

[45] Kritovoulos, **History**: s. 175; Tursun Bey, **Tarih**: s. 102.

[46] Chalcocondyles, **Historiae**: s. 496; Ducas, **History**: s. 259; Sphrantzes, **Chronicle**: s. 128 Kritovoulos, **History**: s. 175; Tursun Bey, **Tarih**: s. 102, Neşri, **Tarih**: s. 752.

[47] Ducas, **History**: s. 259; Kritovoulos, **History**: s. 175; Neşri, **Tarih**: s. 752. Yeni fethedilen topraklardan eski egemen sınıfı kaldırma konusunda Osmanlı politikası hakkında bkz.: Barkan, **Sürgünler**: Kısım III, s. 209-37. Bu eserin 217-218 ci sayfalarında Barkan Trabzon asillerinin şehirden alınması konusu üzerinde durmaktadır.

tanbul'a gönderilmiştir.[48] Geri kalanlar da sultanın özel hizmetlerine ayrılmış ve bunlar da başkente gönderilmişlerdir.[49]

Şehir halkının geri kalanı şehirde bırakılmış, taşınmaz mallarının sahiplikleri tanınmış, bunlara çeşitli vergiler yüklenmiştir.[50]

Fatih Sultan Mehmet Trabzon'dan ayrılmadan şehirde bir yönetim kurmuştur. Bir vali ile çeşitli memurlar atamış, bir dizi yasa koymuştur.[51] Bundan başka özel muhafızlarından 400'ünden oluşan bir garnizonla şehirde bir azab topluluğu bırakmış,[52] küçük mescitler kurmuş, İstanbul'a gönderilen Hıristiyanların boşalttığı evlere Müslümanları yerleştirmiştir.[53]

Yukardaki sentezde başta Chalcocondyles tarafından verilen ve sonra (çeşitli derecede süslemelerle) Fallmerayer, Finlay, Miller, Kramers, Babinger ve Janssens tarafından aktarılan hikâye arasındaki başlıca ayrılık Trabzon halkının akibeti konusunda görülmektedir. Onbeşinci yüzyıl Bizans ve Osmanlı tarihlerinin bu incelemesinden,

---

[48] Chalcocondyles, **Historiae**: s. 497; Zoras, **Anonim**: s. 276; Kritovoulos, **History**: s. 175. Yeniçeri birlikleri ve devşirme metodları şu eserde ayrıntılı olarak incelenmektedir: İ.H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları**. 2 Cilt. Ankara, 1943-4. Bu eserin Cilt I, s. 19'da Uzunçarşılı (kaynağını belirtmeden) Trabzon'dan zorla toplanan askerlerin 'kötü karakterlerinden' dolayı onbeşinci yüzyılın sonundan sonra Trabzon'dan Hıristiyan erkek çocuklarını alma uygulamasından vazgeçildiğini belirtmektedir.

[49] Chalcocondyles, **Historiae**: s. 497-8; Tursun Bey, **Tarih**: s. 102.

[50] Tursun Bey, **Tarih**: s. 102; Neşri, **Tarih**: s. 752.

[51] Ducas, **History**: s. 259; Neşri, **Tarih**: s. 752; Kritovoulos, **History**: s. 175-6; Tursun Bey, **Tarih**: s. 102.

[52] Chalcocondyles, **Historiae**: s. 496; Kritovoulos, **History**: s. 176; Tursun Bey, **Tarih**: s. 102. Osmanlı azab askeri bölümü konusunda bkz.: H.E. Bowen, "Azab" **The Encyclopedia of İslam** (yeni baskı) Cilt 1, s. 807 ve İ.H. Uzunçarşılı, "Azab" **İslam Ansiklopedisi** Cilt II (1943) s. 81-83. Kelime anlamı 'bekâr' demek olan bu terim orduda hafif piyade, donanmada deniz piyadesi, ve Osmanlı kalelerinde muhafız olarak kullanılan çeşitli Osmanlı askeri gruplarını belirtir. Burada bu son anlamıyla karşılaşmaktayız. ***Kale azebleri*** olarak bilinen bu askerler büyük bir olasılıkla askere alındıklarında bekârdılar ve sonradan evlenmelerine izin verilirdi. Yetenekli oğulları bunların yerini alabilirdi. Yukarıda verilen bölümlerden bu azeb'lerin Fatih Sultan Mehmet'in 400 muhafızı mı olduğu yoksa ilâve bir grup mu olduğu anlaşılmamaktadır. İkinci bölümde bunların Trabzon'daki varlıklarının 1486 yıllarına kadar izlenebileceği görülecektir.

Chalcocondyles'in aksine, şehir halkının ne tutsak edildiği ne de zorla İstanbul'da iskân ettirildiği çıkmakta, bunların evlerine ve mallarına sahip olmalarına izin verilerek Trabzon'da oturmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır.

Önümüzdeki Bölüm'de bu sentez şehrin günümüze kalan en eski Osmanlı kayıtlarının incelenmesiyle sınanacaktır. Fetihten yirmibeş yıl sonra derlenen bu *Tahrir Defteri*'nin incelenmesinin yararlı olabilmesi için şehrin fetih zamanındaki etnik yapısı ve nüfusu konusunda bir şeyler bilmemiz gerekir. Ancak ne yazık ki tarihler bize sorunun bu açısı bakımından pek yardımcı olamamaktadırlar.

Bizim Osmanlı fethinden önce şehir halkı hakkında bildiğimiz birkaç şey de Trabzon'u 1436-38 yıllarında ziyaret etmiş İspanyol seyyahı Pero Tafur'dan kalmadır. Onun da şehir nüfusu konusundan bir tek kısacık cümlesi vardır: "Trabzon'da yaklaşık olarak 4.000 kişi yaşar."[54]

Bizans Trabzon'u üzerinde çalışan en önde gelen bilim adamlarından Anthony Bryer, Tafur'un rakamının çok az olduğunu kaydeder[55] ve ondördüncü yüzyılda şehir nüfusunun 6.000'e varmış olduğunu, çoğunluğun Pontus Rumları (Rum Ortodokslar) ve azınlık olarak da Ermeniler[56] ve Franklar (Ceneviz ve Venedikliler)[57] olduğunu belir-

---

[53] Neşri, **Tarih**: s. 752.

[54] Pero Tafur, **Travels and Adventures, 1435-1438**. Çev. Malcolm Letts. Londra, 1926. s.131.

[55] Bryer, **Tourkokratia**: s. 137.

[56] Fetihe karşı Ermeni tepkisi, Trabzon yirmi mil kadar güneyinde Awak Manastırında fetihten üç yıl sonra bir elyazması kitabın kenarına eklenen bir yazıyla anlaşılabilir. Bu not Avedis Sanjian'ın **Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480)**, Cambridge, 1969, s. 282-83 adlı eserinde bulunmaktadır:

"On yol sonra (Constantinoble'un fethinden) Pontus, yani Trapizon fethedildi. Burada çok kötülük yapıldı, oğullar ve kızlar ana ve babalarından ayrıldılar, kardeşi kardeşten ayırdılar. Ağlama ve yakınma o kadar yürek parlayıcıydı ki bunu yazıyla anlatamam. Kiliselere ve kutsal mallara yapılan zararı ise ölçmenin imkânı yoktu."

[57] Bu toplum konusunda şu çalışmalara bkz.: Anthony Bryer, "The Latins in the Euxine" **XVe Congres Int. d'Etudes Byzant : I. Historie.** Atina, 1976, s. 3-20. (bundan sonra: Bryer, **Euxine**); ve yine aynı yazarın eseri: "The Littoral of the Empire of Trebizond in Two Fourteenth Century Portolano Maps,"

tir. Bryer, şehrin fetihten önce nüfusunun 4 bin ilâ 5 bin kişiye düşmüş[58] olacağını tahmin etmektedir.

Bu konuda ikinci bir düşünce de epey hayalci bir temele dayandırılmış bir görüşe, Odysseus Lampsidis'e[59] aittir. 1855 yılında şehir nüfusunun 50.000 olduğunu belirten bir konsolosluk raporuna dayanarak Lampsidis fetih zamanında nüfusun 20.000'den fazla olamayacağını ileri sürmektedir.[60]

Daha sağlam temele dayanmayan istatistiklerin yokluğunda Tafur/Bryer'in çoğunluğu Pontus Rumları olan 4-5 bin kişilik tahmini yeterli kabul edilmek zorundadır. Osmanlı fethinin sonuçlarını ölçmek ve yukarda verilen sentezi sınamak için bu rakamı kullanırsak, ilk Osmanlı *Tahrir Defterinin* derlendiği 1486 yıllarında yeni etnik grup Müslüman Türklerle birlikte Pontus Rumları ve Ermeni Frank azınlıkları arasında aynı oranı bulmamız gerekir. Bu yeni grubun yerleşmesiyle Tafur/Bryer tahmini olan 4-5 bin kişinin de artmış olması gerekmektedir.

Archeion Pontou 24 (1962) s. 97-127 (bundan sonra: Bryer, **Portolano**) ve "Trebizond and Rome," **Archeion Pontou** 26 (1964) s. 290-307.

[58] Bryer, **Tourkokratia**: s. 37. Bryer en son makalelerinden "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception" **Dumbarton Oaks Papers** 29 (1975) s. 113-148 (bundan sonra: Bryer, **Greeks**) adlı makalesinde imparatorluğun aşağı yukarı 200-250.000 kişiden oluştuğunu söylemektedir (s. 121). Bu yüzden tarihler şehirden ve çevresinden 1.500 gencin toplandığını yazdıkları zaman bunların çoğunluğunun başkentin dört beş bin sakininden çok imparatorluğun (200-250.000) sakini arasında toplanıldığını düşünmek mantıklı olmaktadır.

[59] Odysseus Lampsidis, "Ou En Sommes-Nous De L'historie Des Grandes Commenes?" **Actes Du XIIv Congres Int. d'Edutes Byzantines: Tome I**, Belgrat, 1964, s. 165-169. (bundan sonra: Lampsidis, **Commenos**).

[60] Lampsidis, **Commenos**: s. 167.

İkinci Bölüm
1486 Yıllarında Trabzon Şehri

Trabzon halkı hakkında bilgi veren en eski *Tahrir Defter*leri İstanbul Başbakanlık Arşivinde, *Maliyeden Müdevver Defter No.* 828 başlığı altında bulunmaktadır.[1] Tarihsiz olan bu Defter ilk olarak 1954'de Profesör Ömer Lütfi Barkan tarafından kullanılmıştır.[2] Önsözünde Sultan İkinci Bayezid'in (1421-1512) anılmış olması ve sonunda 892/1486[3] tarihinin bulunmasını gözönüne alan Barkan, defterin 1481 ile 1486 arasında derlendiğini ileri sürmüştür. Bu çalışmada bundan 1486 *Tahrir Defteri* olarak söz edilecektir.

Şehrin mahalleleri ve buralarda oturan vergi mükellefi hemşehrilerinin adları bu Defter'de sıralandığı için Osmanlı egemenliğinin ilk yirmibeş yılı sonunda şehrin iskân durumu kolaylıkla gözönüne getirilebilir. Bu, yalnızca günümüze kadar gelmiş en eski Osmanlı belgesi olmakla kalmayıp belki de o bölgenin ilk *Tahrir Defteri*'dir de. Osmanlı uygulamasına göre yeni bir bölgenin fethinden sonra hemen böyle bir Sayım yapılması gerekirse de, 1486 *Tahrir Defteri*nde daha önceki bir kayda atıf yapıldığı gözönüne alınırsa Trabzon için böyle bir uygulamanın yapılmadığı düşünülebilir.

---

[1] Bundan sonra **M.M. No. 828** olarak anılacaktır.

[2] Barkan, **Sürgünler**: Kısım III, s. 217-221. Barkan bu *Tahrir Defteri*ni yalnızca içindeki sürgün listesi için kullanmıştır. Halil İnalcık da "Mehmed II" **İslam Ansiklopedisi**. Cilt VII, s. 520'de bundan aldığı nüfus rakamlarını vermiştir. Biz bu çalışmamızda *Tahrir Defteri*nin Trabzon şehri bölümünü ilk kez böylesine geniş kapsamlı incelemiş oluyoruz.

[3] **M.M. No. 828** : s. 27.

Tablo: I
1486'da Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar

No	Sayfa	Cema'at	Yer	Hane	Mukim Yekünü	Müslüman Nüfusun Yüzdesi	Toplam Nüfusun Yüzdesi
1	6	NİKSAR	AOYH*	7	35**	%2,71	%,52
2	6	SONUSA	"	5	25	%1,94	%,37
3	7	LÂDİK	"	4	20	%1,55	%,30
4	7	AMASYA	O.H.	31	155	%12,01	%2,31
5	7	BAFRA	A.O.Y.H	16	80	%6,20	%1,19
6	7	OSMANCIK	"	10	50	%3,88	%,75
7	8	İSKİLİP	"	10	50	%3,88	%,75
8	8	ÇORUMLU	"	15	75	%5,81	%1,12
9	8	GÜMÜŞ	"	7	35	%2,71	%,52
10	8	MERZİFON	"	18	90	%6,98	%1,34
11	8-9	TOKAT	"	25	125	%9,69	%1,86
12	9	NEFS-İ SAMSUN	"	12	60	%4,65	%,89
13	9	NAHİYE-İ SAMSUN	"	14	70	%5,43	%1,04
14	9	TORHAL	"	4	20	%1,55	%,30
15	9	ZİLE	"	2	10	%,78	%,15
16	9	GÖLCANİK	"	8	40	%3,10	%,59
17	10	SATILMIŞ CANİK	"	1	5	%,39	%,08
18	10	KAĞALA?	"	3	15	%1,16	%,22
19	10	KADIGADI?	"	10	50	%3,88	%,75
20	10-11	MAHALLE-İ AZEBAN-İ MİŞEVED	O.H	56	280	%21,70	%4,17
		YEKÛN:		258	1.290	%100,00	%19,22

* AOYH = Aşağı/Orta/Yukarı FFHisar, (yeni şehir surlarının içinde)

** Mukim yekünü = hane sayısı x 5. (Geniş bilgi için bk. ikinci bölüm, s.25 ve yedinci bölüm, s.173 ve devamı).

Mufassal olarak adlandırılan türde olan 1486 *Tahrir Defteri*nde Trabzon, Akçaabad, Maçka, Torul, Sürmene, Of, Atina, Laz, Görele, Tirebolu, Giresun ve Rize[4] tımarları ile tımar sahiplerinin listesi verildikten başka Trabzon şehrinde oturanların ayrıntılı bir listesi de bulunmaktadır. Şehir halkını *mahalle* ya da *cemaat* başlıkları altında dini gruplar olarak böldükten sonra şehirdeki her aile reisinin adı da verilmektedir.

Liva-i[5] Trabzon... Cemaat-i Müslümanlar ki bi emr-i Hazret-i Sultan-i Azam sürgün amed der Trabzon (Trabzon'da sultanın emriyle zorla iskâna tabi tutulan Müslümanlar toplumu) genel başlığı altında ilk olarak şehrin daimi Müslüman sakinlerinin listesi vardır. Bu kategoride sakinlerinin geldikleri yörelere göre adlandırılan ondokuz Müslüman *cemaat*'ı görmekteyiz. Bunlar arasında adlarını şu Anadolu kasabalarından alan gruplar vardır: Niksar, Sonusa, Lâdik, Amasya, Bafra, Osmancık, İskilip, Çorumlu, Gümüş, Merzifon, Tokat, Samsun, Samsun'un nahiyesi, Torhal (Turhal), Zile, Göl Canik (Gölküy). Satılmış Canik, Kağala (*1*)[6] ve Kadı Gadı (*2*)[7]

Tablo I'de (S. 26) de görüleceği gibi zorla iskân ettirilmiş bu *cemaat*ların sakinleri 202 *hane*den ya da şehrin 1486'lardaki daimi Müslüman nüfusunun % 78.3'ünü oluşturuyorlardı.

Bu zorunlu sakinlerin geldikleri ondokuz kasabadan onyedisi bugün belirlenebilmiştir.[8] Bu onyedi kasaba da Trabzon'un batısına doğru uzanan 250 ilâ 500 kilometrelik bir çizgi üzerindedir. Diğer bir deyişle, sürgünler orta Ana-

---

[4] **M.M. No. 828**'in kırsal kesimlerle ilgili bölümlerini yakın geçmişte kullanmış makaleler içinde şunları sayabiliriz: Nicora Beldicianu, "Le Timar de Muslih ed Din, Precepteur de Selim Şah," **Turcica** 8/2 61976) s. 91-109 ve İrene Beldiceanu Steinherr, Minhea Berinde1, Gilles Veinstein, "Attribution de Timar dans la Province de Trebizonde (Fin de XVe Siecle)" **Turcica** 8/1 (1976) s. 279-290.

[5] **M.M. No. 828**: s. 6.

[6] Bu çalışmada verilen Osmanlıca kelimeler *Tahrir Defter*lerinde yazıldığı gibidir. Bu yüzden çeşitli yazılar ve stiller kullanılmıştır.

[7] Bu cemaatlar için **M.M. No. 828** referansları (sayfa numaraları) Tablo I'de verilmiştir (s.26).

[8] Kağala ve Kadı Gadı'yı tanımlayamamış bulunuyoruz.

dolu şehir ve kasabalarından getirtilmişlerdi. Bunlardan Amasya, Niksar, Osmancık gibi iyice yerleşmiş Türk merkezleriydi. Bu durum da o sıralarda yeni zaptettiği başkenti İstanbul'un nüfusunu arttırmak için sürgün politikası uygulamakta olan Fatih Sultan Mehmet'in Trabzon'a verdiği önemi göstermektedir.[9]

1486 *Tahrir*'inde bu zorunlu sakinler dışında Trabzon Müslümanlarını oluşturan ikinci bir grup daha vardı. **Cemaat-i Müslüman-an-i ki' ihtiyarlarıyla gelüb mütemekkin olmuşlardır**[10] (kendi istekleriyle yerleşmiş Müslüman Cemaati) başlığı altında bir **mahalle-i azeban-i mi şeved** (azab'lar mahallesi)'den söz edilmektedir.[11] Adından da anlaşılacağı üzere bu mahallenin özünü oluşturanlar Chalcocondyles'in de bildirdiği gibi fetihten sonra Fatih Sultan Mehmet'in şehire iskân ettirdiği azablar (ve onların soyundan olanlar)'dır.[12] 1486 *Tahrir*'i sırasında bunların, Defter'de bu mahalle sakinlerinin meslekleri konusunda verilen bilgiye dayanarak, artık askeri görevlerle uğraşmadıkları anlaşılmıştır. Bunlar arasında 2 *hacı*, 1 *hatip*, 1 *boyacı*, 1 *bakkal*, ve 1 *hallaç*'a rastlamaktayız. Kısacası şehrin herhangi bir mahallesinde bulunabilecek mesleklerdir bunlar. Bu olgunun tek açıklaması Trabzon'un ilk Müslüman topluluğunu oluşturan azablann yerleştiği bölgenin bir merkez olması ve sonradan istekleriyle gelen Müslüman göçmenlerin bu merkez çevresine yerleşmiş bulunmalarıdır. *Tahrir Defteri*nde de bu mahallenin Trabzon'a kendi istekleriyle gelip yerleşenler başlığı altında bulunması ve bu tanımın da askerlikle bağdaşmaması bu yorumu desteklemektedir.

Kökenleri ne olursa olsun **mahalle-i azeban-ı mi şeved** sakinleri 1486 yıllarında şehrin daimi Müslüman

---

[9] İnalcık, **İstanbul**: s. 225-6.
[10] **M.M. No. 828**: s.10.
[11] **M.M. No. 828**: s. 10. Bu çok sorun yaratan bir addır. Farsça *mi-şeved* (*3*) 'olmakta'nın ardında metinde bulunmayan bir kelime olmalıydı. Bu yüzden buraya *Azebler* mahallesi demiş bulunuyoruz.
[12] Chalcocondyles, **Historiae**: s. 496. Birini Bölüm'deki tartışmaya bkz (s. 17).

nüfusunun geri kalan bölümünü oluşturuyorlardı. Bunlar şehrin Müslümanlarının % 21.7'si ya da 58 *hane*ydiler.

Şehrin Müslüman toplumu konusundaki bu bilgi birkaç yönden ilginçtir. Birincisi, fetihten yirmibeş yıl sonra Müslüman halkın büyük bir çoğunluğu (% 78.3) normal olarak *mahalle sakinleri* başlığı altında verilecekleri yerde *sürgün cemaatlar*[13] başlığı altında verilmeleri Türklerin şehre yerleşmelerinin henüz daha ilk aşamalarında olduğunu göstermektedir.

İkinci olarak, şehirdeki Müslümanlarının % 78.3'ünün sürgünler yani gönüllü olmayan göçmenler olarak tanımlanması, Anadolu Müslümanlarının fetihten sonra Trabzon'a yerleşmek için pek istekli olmadığını göstermektedir. Pontus coğrafyasının özellikleri, yani şehrin güneyden Pontus Dağları ve kuzeyden Kara Deniz ile korunmuş olarak tecrit edilmiş olması[14] gözönüne alınınca bu olağan bir şeydir.

Bir *hane*de ortalama 5 kişinin yaşadığını kabul edersek[15], 1486 yıllarında Trabzon'un Müslüman toplumunun 1.290 kişi civarında olduğunu buluruz. Bu sayı içinde Müslüman din görevlileri de vardır, ancak *Tahrir Defteri*nde şehirde bulunan asker konusunda bir ayrıntı bulunmadığı için askerler ve garnizon bu sayının dışındadır. Neşri tarihinde Fatih Sultan Mehmet'in 1461'de şehirden

---

[13] Cemaat terimi kullanımı için bkz: İnalcık, **İstanbul**: s. 239. İnalcık burada *cemaat* tasrihinin yeni yerleşenleri belirtmekte kullanıldığını göstermektedir. Göçmenler nüfus içine karıştıkları zaman bu terim yerini *mahalle* terimine bırakmaktadır.

[14] Pontus coğrafyasının sertliği konusunda daha ayrıntılı bir tanım için bkz.: Bryer, **Tourkokratia** s. 33-36.

[15] Osmanlı *hane*'sinin ortalama kalabalıklığı hakkındaki anlaşmazlığı bilerek Ömer Lütfi Barkan'ın şu araştırmasında ileri sürdüğü 5 sayısını burada kullanmış bulunuyoruz: "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi," **Türkiyat Mecmuası** 10 (1952-53) s. 1-26 (bundan sonra: Barkan, **Tarihi**) bu kullanım, bu rakama olan inancımızdan değil, bu 5 sayısının daha önceki araştırılmasında da kullanıldığı için Trabzon rakamlarını diğer bölgelerle kıyaslanmasını kolaylaştırmak için seçilmiştir. Bu çalışma boyunca aynı zamanda *hane* sayıları da verilmiştir ki, başka bir çarpan kullanmak isteyenler buradaki materyali kullanabilirler. Toplam *hane* temeline dayanan yüzdeler ile toplam *hane* sayısının 5'le çarpımından doğan yüzdelerde hiçbir değişiklik olmadığı hatırdan çıkarılmamalıdır.

ayrılırken geride 400 asker bıraktığı belirtildiğinden,[16] bu asker sayısı hakkında genel bir bilgi edinilmiş olur. Bu bilgi ve 1523 yıllarına ait ikinci *Tahrir Defteri*ndeki bilgiler (burada derleme sırasında Trabzon garnizonunda 132 asker bulunduğu yazılıdır.[17] Birleştirilince elimizde bu asker sayısı hakkında geçerli bir tahmin yapma olanağı doğmuş olur. 1461'de şehir kısa bir süre önce fethedildiği zaman 400 olan asker sayısının gerçekliği kabul edilirse, 1523 yıllarında sözü edilen 132 asker sayısının da Trabzon garnizonunun normal büyüklüğü hakkında geçerli bir bilgi vermesi olağandır. Bu iki sayıdan yola çıkarak şehrin 1486'daki Müslüman olan 1.290 sayısına Trabzon kalesinde görevli 100-400 Müslüman askerini de katmamız doğru olur. Ancak bu çalışmada şehrin 'daimi Müslüman toplumundan' sözedilmekte ve nüfus sayısı olarak verilen rakamlarda Trabzon'un değişken askeri birliği gözönüne alınmamaktadır.

1486 yıllarında Müslüman halkın şehrin tam olarak hangi kesiminde bulunduğu sorusu kesin olarak cevaplandırılamaz. Ne yazık ki *Tahrir Defteri*nde ondokuz Müslüman *cemaat* ile bir Müslüman *mahalle*sinin bulunduğu yerler hakkında bir bilgi verilmemiştir. İkinci *Tahrir* zamanında, yani 1523 yıllarında, 1486'nın *cemaat*larının hepsinin ortadan kalkmış olması ve bunların yerini herbiri adını bir Müslüman ibadet yerinden alan dokuz yeni *mahalle* ve bir yeni *cemaatın* almış olmasıyla durum daha da karışmıştır. Başka bir deyişle 1486'da sürgün cemaatin nüfusu adlarını ibadethanelerinden alan mahalleler içinde erimişlerdir. Buna rağmen, yine de, 1486 yıllarının Müslüman toplumunun hepsinin şehir surları içinde bulunduklarını kesinlikle söylemeyi mümkün kılan bazı belirtiler vardır.

Bu yorumun en büyük desteği, 1523 *Tahrir*'inde Müslüman halkın % 80'inin surlar içindeki *mahalle*lerde yaşadıklarının belirtilmiş olmasıdır. Müslüman halkın geri kalan % 12'si de şehrin doğu varoşlarında olan yeni ku-

[16] Neşri, **Tarih**: s. 752.

rulmuş bir mahalle ile yine yeni kurulmuş bir cemaatta bölünmüş olarak yaşıyorlardı.[18] Kısacası, bir nesil sonra şehir Müslümanlarının büyük çoğunluğunun şehir surları içinde yaşadıkları saptanınca ve aksine de başka bir kanıt olmadıkça bunun 1486'lardaki durumun devamı olduğu mantığa uygun gelebilir.

Trabzon'da onbeşinci yüzyıldan kalan Osmanlı mimarı anıtları da bu görüşü desteklemektedir. Özellikle bunların tarihli kitabeleri bu konuda çok yardımcı olmuşlardır.[19] Günümüze kalan en eski kitabelerden üçü 1469, 1470 ve 1483 tarihli olup hepsi de şehir surları içindedir. 1469[20] ve 1483[21] tarihli kitabeler Ortahisar'da, eski Rum kilisesi olan *Chrysokephalos*, (*Cami-i Atik*, sonraları Ortahisar Camii ve günümüzde de Fatih Camii olarak bilinmektedir) duvarında ve çeşmesindedir. Onaltıncı yüzyılda Trabzon yerlisi olan Mehmet Aşık'ın eserinden öğrendiğimize göre bu kilise fetihten sonra camiye çevrilmişti ve o dönemin en büyük Osmanlı camisiydi.[22] Şehrin bu ilk camii için şunları yazmaktadır:

---

[17] Bu *Tahrir Defteri* İstanbul Başbakanlık Arşivinde **Tapu Tahrir Defter No. 387** (bundan sonra: **T.T. No. 387**) s. 728'dedir.

[18] Üçüncü Bölüm Tablo VII'ye bkz. (s. 65).

[19] Trabzon'daki Osmanlı kitabeleri için bkz.: Halil Edhem, "Trabzonda Osmanlı Kitabeleri" **Tarih-i Osmanı Encümeni Mecmuası** 48 (1334/1915) s. 320-358 (bundan sonra: Edhem **Kitabeleri**), ve Ömer Akbulut, **Trabzon Kitabeleri**. İstanbul 1954 (bundan sonra: Akbulut, **Trabzon Kitabeleri**). Edhem'in eseri, 1914 yılında tanımını yaptığı kitabelerin çoğunun sonradan yıkılmış olması nedeniyle özellikle değerlidir.

[20] Edhem, **Kitabeleri**: s. 330-32; Akbulut, **Kitabeleri**: s. 29. Sofi Ali Beye kitabesi Ortahisar'dan doğu varoşlarına açılan iç tarafındaydı. Ondokuzuncu yüzyılda bu kitabe şimdiki yerine Fatih Camii'nin doğu duvarına kaldırılmıştır.

[21] Edhem, **Kitabeleri**: s. 334-36. Akbulut, **Kitabeleri**: s. 27-28. Bu kitabe **Fatih Camiinin** avlusundaki çeşmenin (**Kulaklı Çeşme**) üzerindedir.

[22] Bu çalışmada biz Mehmet Âşık'ın yayınlanmamış **Menazır ül-avalim** adlı eserinin iki el yazmasından yararlandık. Bu eserlerden ikisi de Süleymaniye kütüphanesindedir:

a) Halet Efendi Kütüp. No. 616'daki müellifin nüshasıdır (bundan sonra: Âşık, **No. 616**)

b) Esad Efendi Kütüp. No. 2421'de de 1006/1599 tarihli bir kopya bulunmaktadır. Bundan sonra: Âşık, **No. 2421**)

"Ve bu Ortahisar'da kablefeth nasâra yed inde kenisi olup; badel feth Sultan Mehmet gazi (taba serahu) içinde salavat-ı cuma eda etmiş bir cami-i atik ve azimi vardır."[23]

yani günümüzdeki anlamı:

"Ortahisar'da eski ve büyük bir Camii (cami-i atik) vardır. Fetihten önce burası Hıristiyanların elinde olan bir kiliseydi. Fatih Sultan Mehmet (nur içinde yatsın) Cuma namazını burada kılardı."

Müslümanların ibadethanelerine yakın oturdukları düşünülürse şehrin ilk Müslüman mahallesinin, yani **azeban-ı mi şeved**'ir, Trabzon'un bu en eski camii civarında kurulmuş olduğu kuşkusuzdur.

1470'ten kalan kitabe ise Yukarıhisar'da bir mescittedir.[24] Bugün *İçkale Camii* diye anılan bu mescit ve daha önce sözü edilen *Cami-i atik* onaltıncı yüzyıl öncesi Müslüman dini yerlerinin kesinlikle tanımlanabilen ikisidir. Ve şehrin ilk Müslümanları büyük bir olasılıkla bu iki merkez çevresinde toplanmışlardı. 1486 yıllarının Müslüman Toplumunun şehir surları içinde yaşadığının diğer bir kanıtı da Amasya'dan gelenlerin (**cemaat-ı Amasya**) Trabzon'da eski memleketlerinin adını bırakmış olmalarıdır. 1523 *Tahrir Defteri*nde sayılan *mahalle*ler arasında biri **mahalle-i mescid-i Amasya der mezd-i hamam-ı çifte** diye anılır.[25] Son kırk yıl içinde Amasya mescidinin ortadan kalkmasına[26] karşılık çifte hamam bugün hala halk hamamı

---

[23] Âşık, **No. 616**: *Varak* (bundan sonra: V) 28 v ve Âşık, **No. 2421**: V313v bu bölüm için aynı ifadeyi kullanmaktadır: "*Ve bu Orta Hisarda kablefeth nasara yed inde kenisi olup; badelfeth sultan Mehmet Gazi (taba serahu) içinde salavat-ı cuma eda etmiş bir cami-i âtik ve azim vardır.*"

[24] Edhem, **Kitabeleri**: s. 332-4; Akbulut, **Kitabeleri**: s. 16 *Şehzade Sultan Abdullah ibn Bayezid Sani* adına olan bu kitabe bugün **İçkale Camii** olarak bilinen mescidin çeşmesi üzerindedir.

[25] **T.T. No. 387**: s. 716.

[26] Trabzon şehri Osmanlı anıtları için yayımlanmamış değerli bir kaynak da 1937'de Kültür Bakanlığı için mimar Sedat Çetintaş'ın hazırladığı rapordur. **Trabzonun Sanat Eserleri** (bundan sonra: Çetintaş, **Trabzon**) adlı bu çalışmada şehrin o dönemde ayakta duran mimari anıtları yazılıdır. Bunlar arasında **Amasya Camii** de zikredilmektedir. Ancak Çetintaş burasını yıkılması gereken anıtlar arasına katmış ve bu tavsiyesine de uyulmuştur!

olarak kullanılmaktadır. Bunun bulunduğu sokak *Amasya Sokağı* diye adlandırılmakta olup Ortahisar'ın kuzeydoğusundadır.

Kısacası elimizde olan bütün kanıtlar 1486 yıllarında Trabzon'un Müslüman halkının şehir surları içinde oturduklarını ortaya koymaktadır. Ancak onaltıncı yüzyıl **mescid-i Amasya**'sının çevresinde kurulmuş olduğu kesin olan **cemaat-ı Amasya** dışında diğer onsekiz Müslüman **cemaat**'ının kesin yerlerini saptamak olanaksızdır. Tek Müslüman **mahalle**si olan **azeban-ı mi şeved**'e gelince onun da büyük bir olasılıkla *cami-i atik* yakınlarında Ortahisar'da kurulmuş olduğu söylenebilir.

Harita II'de (S. 35) görüleceği üzere surla çevrili Trabzon şehri üç kesime ayrılmıştı. Kuzeyde *Kale-i Zir* ya da *Aşağıhisar;* bunun güneyinde doğusu ve batısı vadilerle kesilen *Kale-i Evsat* ya da *Ortahisar;* Ortahisar'ın güneyinde ondan daha da yüksek bir tepede *Yukarıhisar* ya da onaltıncı yüzyıldaki adıyla *Kule* veya *İç Kale.*

Elimizde 1486 yıllarında bu üç bölgenin herbirinde oturan insanların birbirlerine oranlarını saptayacak bir temel olmamasına karşılık 1523 yıllarına ait rakamlardan bir döküm yapabilme olanağı vardır. Bu tarihte şehir surları içinde oturan Müslümanların şu oranda dağıldıklarını biliyoruz: *Aşağıhisar*'da % 21.40, *Ortahisar'da* % 64.67 ve *Yukarıhisar'da* % 1.99.[27] Harita II'de (S. 35) şehrin 1486 yılları iskân biçimi gösterilmiş, ancak burada Müslüman toplumları kesin olarak ayrılmamış, genel olarak şehir surları içinde yerleştirilmişlerdir.

Şehrin Hıristiyan toplumunu genel bir başlık altında buluyoruz: **Cemaat-ı Gebran**[28] yani **Gavurlar** toplumu. Bu başlık altında sıralanan onbeş *mahalle* ve bir *cemaat* içinde fetih sırasında şehirde varolduğu bilinen üç ayrı Hıristiyan mezhebini ayırmak mümkündür. Bunların en büyüğü oniki *mahalle* ile *cemaat*'ı kapsayan Rum Ortodoks-

---

da **Amasya Camii** de zikredilmektedir. Ancak Çetintaş burasını yıkılması gereken anıtlar arasına katmış ve bu tavsiyesine de uyulmuştur!

[27] Bkz. Üçüncü Bölüm, Tablo IX (s. 67).

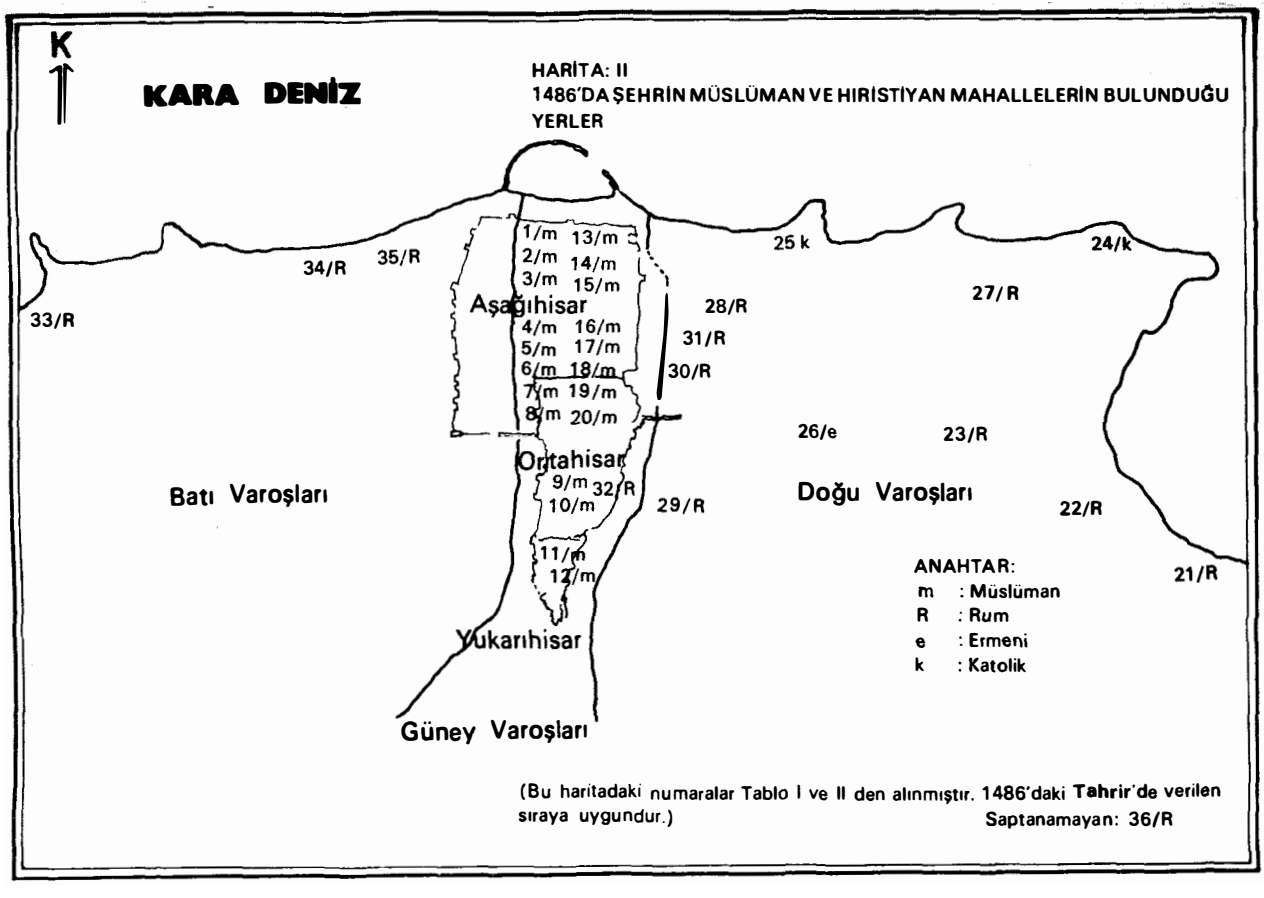
[28] **M.M. No. 828**: s. 11.

lardır (Hıristiyanların % 80.67'si). İkinci olarak bir mahalleyi oluşturan Ermeni Ortodokslar (Hıristiyanların % 15.46'sı) gelmektedir. Son olarak da bir Venedikli ve bir Cenevizli mahallesine bölünmüş olan Katolik Latinler (Hıristiyanların % 3.87'si) vardır.[29]

Harita II'de (S. 35) görüleceği üzere 1486 *Tahrir Defteri* şehrin Hıristiyanları hakkında Müslümanları hakkında olandan daha çok bilgi vermektedir. Her mahalle için verilen *hane*'lere (yetişkin evli erkek vergi mükellefi) karşılık Hıristiyanlar için *bive* (dul aile reisleri) ve *mücerred* (vergi mükellefi yaşında bekâr erkekler) sayısı da verilmektedir.

Trabzon *Tahrir Defterleri*nin kullanımında karşılaşılan en büyük teknik güçlüklerden biri de Rum mahalle adlarını çözmek olmuştur. Defterlerin yazılı olduğu bürokratik 'stenografi' *Siyakat* yazısını çökmek aslında güç bir konudur, buna bir de kâtiplerin alışık olmadıkları yabancı kelimeleri yazımlarındaki yanlışlıklar da eklenince güçlüğün ne kadar artacağı anlaşılır. Ancak bir ad ve birkaç Defter'de tekrarlanınca bunu doğru olarak tanımlama fırsatı da artmaktadır. Bir yandan da Trabzon'da Hıristiyan mahallelerinin adları sık sık değişmiştir. Bu özellikle, Hıristiyan mahallelerinin tam bir idari düzenlemeye tabi tutuldukları 1523-1553 yılları arasındaki dönemde olmuş ve sonuç olarak ilk iki **Tahrir Defteri**'nde rastlanan pek çok ad bu tarihlerden sonra kaybolmuştur. Günümüze kadar Rum mahallelerinden pek azının adlarının kaldığı da düşünülürse bugün bu tanımın yapılmasının güçlüğü daha çok ortaya çıkacaktır. Trabzon'da yeralan değişiklikler konusundaki bu inceleme büyük bir ölçüde şehrin mahallelerinin kesin olarak yerlerinin bilinmesine dayandığı için bunların nasıl tanımlandıklarını ayrıntılı bir biçimde anlatmak gerekir:

[29] Hıristiyan mahallelerinin dökümü için bkz. Tablo II (s. 42).

K
KARA DENİZ
HARİTA: II
1486'DA ŞEHRİN MÜSLÜMAN VE HIRİSTİYAN MAHALLELERİN BULUNDUĞU YERLER
1/m 13/m
2/m 14/m
3/m 15/m
Aşağıhisar
4/m 16/m
5/m 17/m
6/m 18/m
7/m 19/m
8/m 20/m
Ortahisar
9/m 32/R
10/m
11/m
12/m
Yukarıhisar
Batı Varoşları
Doğu Varoşları
Güney Varoşları
33/R
34/R
35/R
25 k
24/k
27/R
28/R
31/R
30/R
26/e
23/R
29/R
22/R
21/R
ANAHTAR:
m : Müslüman
R : Rum
e : Ermeni
k : Katolik
(Bu haritadaki numaralar Tablo I ve II den alınmıştır. 1486'daki Tahrir'de verilen sıraya uygundur.)
Saptanamayan: 36/R

21-[30] **MAHALLE-İ PİKŞİD** (*4*): 1521[31] ve 1553[32] *Tahrir Defterlerinde* de bu mahalle adına rastlanmaktadır: **mahalle-i Pikşid nam-ı diğer değirmenderesi**. Bunun surla çevrili şehrin üç kilometre doğusunda Kara Deniz'e dökülen nehrin Rumca adı olan **Pyxites**'in (şimşir ağacı)[33] Os-

[30] Bu sayılar **M.M. No. 828**'de ve Tablo II'de listesi verilen mahalle sırasına uyum göstermektedir.

[31] **T.T. No. 387**: s. 717.

[32] Bu *Tahrir Defteri* İstanbul başbakanlık Arşivi'nde **Tapu Tahrir Defter No. 288**'dedir. (bundan sonra: **T.T. No. 288**).

[33] Şehrin mahalleleri ile olan bölüm hazırlanırken Trabzon şehrini onaltıncı yüzyıldan günüme kadar tarayan evvelce yapılmış raporlar incelenmiştir. Bunlara sık sık atıf yapılacağı için derlenme tarihlerine göre bunların bir listesini yapmayı uygun gördük:

a) Mehmet Âşık, **Menazır ül-avalim** (yazım tarihi 1590 yılları). Bu çok değerli basılmamış kaynakta şehrin Osmanlı döneminde en eski bir tanımını bulmaktayız. Trabzon'un yerlisi olan Aşık (doğumu 1550) şehrin Müslüman kesimleri konusunda değerli bilgiler vermektedir. Bu çalışmada bu elyazmalarının kullanımı hakkında dipnot ??'ye bkz.

b) Julien Bordier (1610): Onyedinci yüzyılın başında Trabzon'a gelen bir Fransız olan Bordier'in şu ad altında yayınlanmıştır: "Relation D'un Voyage en Orient" **Archeion Pontou** 5-6 (1935-37) s. 86-158. Ed. Chrysanthos Phillippides (bundan sonra: Bordier, **Voyage**). Bordier şehrin Hıristiyan ibadethanelerini ayrıntılı olarak tanımlamıştır.

c) Evliya Çelebi (1640 yılları): Bu yorulmak bilmeyen Osmanlı seyyahı şehri onyedinci yüzyılda yeni atanan vali Ketenci Ömer Paşa maiyetindeyken ziyaret etmiştir. **Seyahatname**'sinin Trabonla ilgili bölümleri genellikle Mehmet Aşık'ın **Menazır ül-avalim**'inden alınmışsa da, kendisi de buna bu eserde bulunmayan bazı ayrıntılar katmıştır. Biz bu çalışmada **Seyahatname**'nin şu el yazı nüshalarından yararlandık: 1) **İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No. 5939** (bundan sonra: Evliya, **No. 5939**) ve 2) Topkapı Saray Kütüphane, Bağdat Kitap, No. 304 (bundan sonra: Evliya, No. **304**). Trabzon'la ilgili bölüm basılı nüshasındadır: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**. İstanbul, 1314/1896, Cilt II, s. 80-94 (sansür nedeniyle) Evliya Çelebi'nin şehrin Müslüman olmayan nüfusu hakkında beyanlarının çoğunu içermemektedir. Eserin bu bölümünün tek tercümesinde de çok fazla çeviri yanlışları vardır. Joseph von Hammer-Purgstall, **Narratives of Travel In Europe Asia And Africa, In The Seventeenth Century By Evliya Efendi**. Londra, 1834-3. Cilt II, s. 41-50.

d) Pere Minas Bijişkyan (1817-19): Trabzon'un yerlisi olan Ermeni papazı Bijişkyan Kara Deniz kıyılarının tarih ve coğrafyası konusunda ilginç bir eser yazmıştır. Biz bunun Türkçe çevirisinden yararlandık: P. Minas Bijişkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-19**. Çeviren Hrand D. Andreasyon, İstanbul, 1969 (bundan sonra: Bijişkyan, **Karadeniz**) Bu eserde şehrin ondokozuncu yüzyıl başındaki ayrıntılı bir görünümü verilmektedir.

e) Dr. Peruhak Feruhan Bey (1847): Bu Ermeni doktoru Trabzon'a 1847 yılında Bağdat'a giderken uğramıştır. H.D. Andreasyon'un Türkçe çevirilerinden burada yararlanılmıştır. Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 71-76'da ek olarak verilmiştir. (bundan sonra: Feruhan Bey, **1847**) Feruhan Bey şehri ayrıntılarıyla anlatmakta, ondokuzuncu yüzyıl ortalarında nüfusunu oluşturan çeşitli etnik gruplar üzerinde durmaktadır.

f) Şakir Şevket (1878): Trabzon'un yerlisi olan Şevket bölgesel bir tarih yayınlamıştır. **Trabzon Tarihi**, İstanbul 1294/1878 (bundan sonra: Şevket, **Trabzon**). Bu eserde daha çok 'yöresel bilgi' bulunup şehir hakkında ilginç pek az şey anlatılmaktadır. Bu eserin günümüz Türkçesiyle kısatılmış bir nüshası da vardır: Kemal Karadeniz, **Trabzon Tarihi**, Ankara, 1954.

g) Harry Finnis Blosse Lynch (1898): Trabzon'u ziyaret eden değerli seyyahlardan biri olan Lynch'in eseri: **Armenia, Travels and Studies**. 2 cilt. Londra, 1901. (bundan sonra: Lynch, **Travels**) 19. yüzyılın başında şehrin yerleşimi hakkında önemli bilgi vermektedir. Özellikle çizdiği haritalar çok değerlidir. **Trebizond and Surrounding** (bundan sonra: Lynch, Mah I) ve **Plan of the Ancient Fortifications of Trebizond** (bundan sonra Lynch, **Map II**) diye adlandırılan bu haritalar şehirdeki bir çok yerin adlarını belirtmektedir.

h) **Trabzon Vilayeti Salnamesi** (1320/1902) 1896-1904 yılları arasında derlenen ve Trabzon'da basılan resmî İstatistik Yıllıkları'ndan biri. Nüfus istatistikleri ve şehrin mahalle adları için kullanılmıştır (bundan sonra: Trabzon, **Salnamesi**)

i) Chrysanthos Philippides (1913-14) Şehrin son Rum Metropoliti olan Chrysanthos Trabzon'un kilise tarihi konusunda rumca olarak değerli bir eser yayınlamıştır: "He Ekklesia Trapezountos" **Archeion Pontou** 4-5 (1932-33). Bu eserin 791-795 sayfalarında 1913-14 yıllarında şehirde bulunan bütün kiliselerin listesini vermektedir. (bundan sonra: Chrysanthos, **Churches**). Sözünü ettiği genellikle bütün ibadethaneler sonradan ortadan kalktığı için bu çok önemli bir kaynaktır.

j) David Talbot Rice (1929): Trabzon'daki Hıristiyan yapıtlarını inceleyen modern bilim adamlarından biri olan Rice bulgularını şu ad altında yayınlamıştır: "Notice on Some Religious Buildings in the City and vilayet of Trebizond" **Byzantion 5** (1929-30), s. 47-81 (bundan sonra: Rice, **Trebizond**) Bu yazıda da şehirde şimdi bulunmayan bazı kiliseler tanıtılmaktadır.

k) Sedat Çetintaş (1937) bu yayınlanmamış çalışmanın tanımı için Dipnot 26'ya bkz. Çetintaş'ın raporu (bundan sonra: Çetintaş, **Trabzon**) Kültür Bakanlığına hangi binaların korunmaya değer oldukları ve hangilerinin yıkılabileceği tavsiyeleriyle sunulmuştu. Onun uzman olmaması yüzünden şehrin en eski Hıristiyan ve Müslüman yapıları yıktırıldı. Bilinmeyen Müslüman kesimlerini belirtmesi bakımından raporu değer taşır.

l) **Trabzon Belediyesi Mahalle Listesi** (1950): 1973 yılında Trabzon'a gittiğimizde Trabzon Belediyesi Fen İşleri Servisi Müdürü Bay Muharrem Şenol'la tanışmıştık. Kendisi bize 1950 yıllarında derlendiğini hatırladığı ve Trabzon'un geçmişteki ve bugünkü mahalle adlarını belirten daktilo edilmiş bir liste verdi. (bundan sonra: **Trabzon Mahalle**

manlıca tercümesi olduğu açıkça belli olmaktadır. (Bkz. Harita II S. 35) Onaltıncı yüzyıl sonlarında resmi kullanımdaki **Pikşid** adının yerini Türkçe **Değirmenderesi** almıştı.[34] Ancak 1817 yılında bile Bijikyan Değirmenderesi'nin Rumcasını **Piksidis** olarak vermektedir.[35] Bugün şehrin bu kesimi halâ **Değirmenderesi** adıyla tanınmaktadır. Bu yüzden **Pikşid** mahallesini şehrin doğu varoşlarında olduğunu tam bir kesinlikle söyleyebiliriz.

22- MAHALLE-İ DAFNUNDA (5)[36]: Dört *Tahrir Defte*rinde de rastlanan bu ada 1523 Defterinden başlayarak

---

Listesi), Şehirdeki yerleri tanımlama bakımından bu yararlı bir kaynak olmuştur.

m) Selina Ballance (1958): Trabzon'daki dini binaları Selina Ballance şu ad altında yayınlamıştır: "The Byzantine Churches of Trebizond," **Anatolian Studies** 10 (1960) s. 141-175 (bundan sonra: Ballance, **Trebizond**) 1958'de var olan Bizans kiliselerini içermektedir.

n) **Trabzon İl Yıllığı** (1967 ve 1973): Ondokuzuncu yüzyıl **Salnameleri**'nin günümüzde devamı olan İl Yıllık'larının iki tanesi Trabzon'a ayrılmıştır:
1) **Trabzon İl Yıllığı/1967**. Ankara, 1967 (bundan sonra: Trab. İl Yıl., **1967**).
2) **Cumhuriyetin 50. Yılında Trabzon 1973 İl Yıllığı**. Ankara, 1973. (bundan sonra Trab. İl. Yıl., **1973**).
Bunlar Trabzon'daki hayatı her bakımdan yansıtan derlemelerdir. Trabzon Lisesi tarih öğretmenlerinden olan Ahmet Canbalı şehrin tarihi ve anıtları konusunda bazı bölümler yazmıştır.

o) Raymond Janin (1975): Janin'in **Les Eglises Et les Monasteres Des Grande Centre Byzantine**. Paris, 1975 (bundan sonra: Janin, **Eglises**) adlı eseri Trabzon'a büyük bir bölüm ayırmıştır. (s. 251-297)

p) **Trabzon Merkezinde Mazbut Vakıflara Ait Camileri Gösterir Liste**dir. (1975) Trabzon Müftüsünün bize verdiği basılmamış bu belgede şehrin camilerinin listesi, yerleri ve vakıf durumları bulunmaktadır. (Bundan sonra: Trabzon, **Vakıf**).

q) **Trabzon ve Çevresindeki Eski Eserleri Gösterir Liste** (1977): 'Eski Eser' olarak nitelenen yerlerin bu basılı olmayan listesi Trabzon Vakıflar Müdürü aracılığıyla verilmiştir. (bundan sonra: Trabzon, **Eski Eserler**).

r) Anthony Bryer (1973-77): Basılmamış sayısız eserinin yanısıra uzun yıllar süren yazışmamız sonunda Profesör Bryer'in Trabzon'a ilişkin ansiklopedik bilgisinden de yararlanmış bulunuyoruz.

[34] Şevket, **Trabzon**: s. 33; Trabzon, **Salname**: s. 68-70.
[35] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 57.
[36] **M.M. No. 828**: s. 11-12.

mahalle-i Dafnunda nam-ı diğer çölmekçi[37] olarak geçmektedir. Rumca **daphnous** (Türkçe **defne** de bu kelimeden çıkmıştır) kelimesinin bir hali olan **Dafnunda** şehrin doğu varoşlarında deniz kenarında eskiden kurulmuş bir kesiminin adıydı.[38] Yirminci yüzyıl başlarına kadar bölge Rumları tarafından **Daphnous** adı bilinmekle birlikte,[39] bu bölgenin bilinen adı **Çömlekçi** mahallesi olmuştur.[40] **Çömlekçi** halâ şehrin bir mahallesi olduğu için **Dafnunda**'yı da kesinlikle şehrin doğu varoşlarına deniz kıyısına yerleştirebiliriz. (Bkz. Harita II S. 35)

23- MAHALLE-İ MEYDAN (6): 1486 yıllarında şehir meydanının bulunduğu mahalle Hıristiyan mahallelerinin en büyüğüydü.[41] Bu mahalleye 1523[42] ve 1553[43] tahrirlerinde de rastlanır. Şehrin bilinen ortaçağ mahallelerinden biri olan bu bölgeye **Maitanin** denilirdi.[44] Osmanlı döneminde buraya **Kafir Meydanı**[45], **Gavur Meydanı**[46], ve **Meydan-ı Şarki** adları da verilmiştir.[47] Bugün buraya **Taksim** ya da **Belediye Meydanı** denilmekte olup şehrin doğu varoşlarının ortasında bulunmaktadır.

24- MAHALLE-İ EFRENCİYAN-I CENEVİZ (7) Bu ada yalnızca 1486[48] *Tahrir Defterin*de rastlanılmakla birlikte, burada sözü edilen mahalle diğer Defterlerde de izlenebil-

---

[37] **T.T. No. 387**: s. 716; **T.T. No. 288**: s. 17-18; ve **Tapu ve Kadastro Kuyudu Kadimi Fihristi No. 29**, 961/1583 Trabzon Tahrir'i (bundan sonra: **T. Kad. No. 29**) V15r-V 16r.

[38] Bryer, **Portolano**: s. 114.

[39] Chrysanthos, **Churches**: s. 791-5; Lynch, **Map I**.

[40] Tahrir'lerde *ÇÖLmekçi* olarak yazılan bu ad bugün *ÇÖMlekçi* olarak kullanılmaktadır.

[41] **M.M. no. 828**: s. 12-14.

[42] **T.T. No. 387**: s. 716.

[43] **T.T. No. 288**: s. 11.

[44] Bryer, **Portolano**: s. 114; Bryer, **Greeks**: s. 140. Bryer bu eserinde *meydan* kelimesinin fetihten önce Trabzon Rumcasına girmiş Türkçe kelimelerden biri olduğunu belirtir.

[45] Âşık, **No. 2421**: V314v ve **No. 616**:: V29r burasının surların bir mil doğusunda olduğunu belirtir. Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 51.

[46] Evliya, **No. 5939**: V259v; Lynch, **Map I**.

[47] Trabzon, **Salname**: s. 68-70.

[48] **M.M. No. 828**: s. 14-15.

mektedir. 1523 *Tahrir Defteri*nde **mahalle-i Efrenç** (*8*)[49], ve 1553[50] ve 1583[51] Defterlerinde **mahalle-i Efrenciyan** (*9*) olarak yer almıştır. Burasının eskiden bağımsız Ceneviz üssü olan **Leontokastron**[52] ya da sonraları Osmanlı döneminde **Güzelsaray**[53] diye bilinen yer olduğu kuşkusuzdur. 1940'lara kadar bu doğu varoşlarındaki bölge **Firenhisar**[54] olarak bilinmekteydi. Şimdi **İskenderpaşa mahalle**sine katılmıştır. Bizim taradığımız dönemde şehrin iki lâtin Katolik mahallesinden birini oluşturmaktaydı.[55]

25- MAHALLE-İ EFRENCİYAN-I VENEDİK (*10*):[56] Şehrin bu ikinci latin Katolik mahallesi de kesinlikle doğu varoşlarına yerleştirilebilir. Burası deniz kıyısında Ceneviz mahallesinin batısındaydı. Yalnız 1486 **Tahrir Defteri**nde yer alan bu mahalle 1523 Tahriri sırasında ya ortadan kalkmış ya da **mahalle-i Efrenc** içinde diğeri ile birleşmişti.[57]

26- MAHALLE-İ ERMENİYAN (*11*):[58] Ermeni mahallesinin yerini saptamak çok güçtür. Bilinen bütün orta ve yeniçağ Ermeni kiliselerinin yerlerine göre Ermenilerin şehrin doğu varoşlarında yaşadıkları saptanabilirse de[59], kiliselerinin yaygın bir alanda bulunması bunların bir tek mahallede oturmayıp doğu varoşlarındaki Rum Ortodoks mahalleleri arasında serpiştirilmiş bulunduklarını göstermektedir. Ondokuzuncu yüzyılın başlarında durumun böyle olduğu Bijişkyan[60] ve Feruhan Bey'in eserlerinden[61]

---

[49] **T.T. No. 387**: s. 717.
[50] **T.T. No. 288**: s. 26.
[51] **T. Kad. No. 29**: Vl6v.
[52] Bryer, **Portolano**: s. 114; Bryer, **Euxine**: s. 15-16.
[53] Bordier, **Voyage**: s. 122. Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 56; Feruhan Bey, **1847**: s. 73-4.
[54] Trabzon, **Mahalle List**: burada eski adı *Firenhisar* ve yeni adı *İskenderpaşa* olarak verilmektedir.
[55] Bryer, **Trebizond and Rome**: s. 290-307. Trabzon'un Efrenciyan toplumun konusunda ayrıntı için bu çalışmanın VII. Bölümüne bkz.
[56] **M.M. No. 828**: s. 15.
[57] **T.T. No. 387**: s. 717.
[58] **M.M. No. 828**: s. 15-17.
[59] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 51'de Ermenilerin doğu varoşlarına yayılmış oldukları belirtilmiştir.
[60] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 54-5; Feruhan Bey, **1847**: s. 73-4; Janin, **Eglises**: s. 258.

anlaşılmaktadır. Ancak elde var olan dört *Tahrir Defteri*nde şehrin Ermenileri **Mahalle-i Ermeniyan**[62] başlığı altında gösterilmektedirler. Bizim kanımızca Ermenilere uygulanan bu mahalle terimi daha çok toplum, yani belirli bir mahalle yerine şehrin Ermeni Ortodoks nüfus toplamı, anlamına kullanılmaktadır. 1486'da[63] bu mahalle sakinleri arasında beş papazın da yer alması Trabzon'un Ermeni toplumunun tek kiliseli bir merkez mahallede toplanmayıp şehrin doğu varoşlarında dağınık bir halde bulunduğu düşüncesini güçlendirmektedir.

27- MAHALLE-İ ZOGRAF (*12*):[64] Bu Rum Ortodoks mahallesine her dört *Tahrir Defteri*nde de rastlanmaktadır.[65] Ancak burası şehrin ne orta çağlarda bilinen herhangi bir mahallesine ne de onaltıncı yüzyıl sonrası Rum mahallelerinden birine uygunluk göstermemektedir. Buna rağmen onaltıncı yüzyıl **İskenderpaşa Külliyesinin** vakıf belgesine dayanarak bu mahallenin doğu varoşlarında bulunduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. 1583[66] *Tahrir Defteri*nde yer alan bu belgede doğu varoşlarındaki **İskenderpaşa** Külliyesinin batısında **Zograf Mahallesi** bulunduğu belirtilmektedir. Bu doğrulayıcı kanıt olmasaydı bile Hıristiyan mahallelerinin 1486 *Tahrir Defteri*nde sunulduğu sıraya bakarak aynı sonuca varmak mümkündü. Tablo II (S. 42) ile Harita II'nin (S. 35) karşılaştırılması 1486 *Tahrir Defteri*'ni derleyen kâtibin en doğu Hıristiyan mahallesinden başlayıp batıya doğru ilerlediğini göstermektedir. Kendisinden önceki **mahalle-i Ermeniyan** ile sonraki **mahalle-i Ayu Yani**'nin ikisinin de doğu varoşlarında olduğu bilindiğinden **Zograf**ın da burada bulunduğu anlaşılmaktadır.

---

[61] Feruhan Bey, **1847**: Ermeni toplumunu doğu varoşlarının her yanında göstermektedir. s. 73-4.
[62] **T.T. No. 387**: s. 716; **T.T. No. 288**: s. 10-11; **T. Kad. No. 29**: Vl6r-17r.
[63] **M.M. No. 828**: s.15-17.
[64] **M.M. No. 828**: s. 17-18.
[65] **T.T. No. 387**: s. 716; **T.T. No. 288**: s. 18; **T. Kad. No. 29**: Vl3vr.
[66] **T. Kad. No. 29**: 8 ve 9'uncu Varaklar arasında sıkışıp kalmış.

TABLO: II
1486'da Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar

No.	Sayfa	Mahalle	Yer	Hane	Bive	Mücerred	Mukim Yekünü	Hıristiyan Nüfus Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi	Din Grubu
21	11	PİKŞİD	DOĞU VAROŞ	10	*1	0	** 54	%1,00	%,80	Rum Orto.
22	11-12	DAFNUNDA	DOĞU VAROŞ	60	22	4	388	%7,16	%5,78	Rum Orto.
23	12-14	MEYDAN	DOĞU VAROŞ	151	27	4	863	%15,92	%12,86	Rum Orto.
24	14-15	CENEVİZ	DOĞU VAROŞ	33	9	3	201	%3,71	%3,00	Latin Kat.
25	15	VENEDİK	DOĞU VAROŞ	1	1	2	9	%,17	%,13	Latin Kat.
26	15-17	ERMENİYAN	DOĞU VAROŞ	130	47	10	838	%15,46	%12,49	Ermeni Orto.
27	17-18	ZOGRAF	DOĞU VAROŞ	106	28	8	642	%11,84	%9,57	Rum Orto.
28	18-19	AYU YANİ	DOĞU VAROŞ	76	15	10	440	%8,12	%6,56	Rum Orto.
29	20	AYA YANOS	DOĞU VAROŞ	48	7	3	268	%4,94	%3,99	Rum Orto.
30	20-21	KOKORİ	DOĞU VAROŞ	45	7	3	253	%4,67	%3,77	Rum Orto.
31	21	PARASKEVİ	DOĞU VAROŞ	15	5	1	95	%1,75	%1,41	Rum Orto.
32	21-22	MESO KASTRO	ORTAHİSAR	86	9	7	466	%8,60	%6,94	Rum Orto.
33	22-24	AYA SOFYA	BATI VAROŞ	133	31	10	789	%14,55	%11,76	Rum Orto.
34	24	TOKARİ (?)	BATI VAROŞ	2	4	0	26	%,48	%,39	Rum Orto.
35	25	MANDORUN	BATİ VAROŞ	1	1	0	9	%,16	%,14	Rum Orto.
36	25	CEMAAT-İ PAPASAN	Saptanamayan	16	0	0	80	%1,47	%1,19	Rum Orto.
	Yekün:			913	214	65	5.421	%100,00	%80,78	

*__Bive__ (Dul hane reisleri) = 4.
**Mukim Yekünü= __hane__ x 5 + __bive__ x 4.

28- MAHALLE-İ AYU YANİ (*13*):[67] Aziz John kilisesinin bulunduğu mahalleyi, şehirde bu adda pek çok kilise bulunduğu için, kesin olarak yerleştirebilmek çok güçtür.[68] Bizim elimizdeki kaynaklarda altı yer görülmekte olup bunlardan dördü doğu varoşlarında, beşincisi **Aşağıhisar**'da ve altıncısı da batı varoşlarındadır.[69] Bu mahallenin dört *Tahrir Defteri*'nde bulunmasına karşılık üç ayrı biçimde yazılmış olması durumu daha da karıştırmaktadır. 1486 Defterinde kesinlikle[70] **Ayu Yani** olan ad, 1523[71] Defterinde **Ayu Obyan** (*14*) ve 1553 ve 1583 Defterlerinde[72] **Ayu Ovyan** (*15*) olarak geçmektedir. Biz, 1486 *Tahrir Defteri*nde Hıristiyan mahallelerinin sıralanmasını gözönüne alarak bu mahalleyi şehrin doğu varoşlarında şehir surlarının yakınında olarak düşünüyoruz. Ancak **Ayu Yani**'nin surların içinde **Aşağıhisar**'da olabileceği olasılığı gözden uzak tutulmamalıdır.

29- MAHALLE-İ AYA AYOS/TODOROS/MESO PORTİS (*16*)[73] Bu garip ad bu biçimiyle yalnız 1486 *Tahrir Defteri*nde yer almaktadır. Ancak **Meso Portis** 'Rumca iç ya da orta kapı) tek başına 1523 Defterinde de görülmektedir.[74] Başka bir makalede biz bu adın ilk bölümünü (**Aya Ayos**), şehir surları dışında doğu varoşlarında, **Ortahisar**'ın doğusunda bulunan **St. Eugenios Kilisesi**[75] ile eş an-

---

[67] **M.M. No. 828**: s. 18-19.

[68] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 54-5; Feruhan Bey, **1847**: s. 73-4; Chrysanthos, **Churches**: s. 791-795; Janin, **Eglises**: s. 279-82. Bkz. Anthony Bryer, Selina Ballance ve David Winfield, "Nineteenth Century Monuments in The City and Vilayet of Trebizond,": **Archeion Pontou** 28 (1966-67) s. 233-308 (bundan sonra: Bryer ve diğerleri, **Monuments**) Bu makalenin 241-243 sayfalarında tanımlanan 'Church of Saint John the Baptist Without The Walls (Surların Dışında Doğu varoşlarındaki Vaftizci Yahya Kilisesi)" en uygun yer olmalıdır.

[69] Chrysanthos, **Churches**: s. 791-5.

[70] **M.M. No. 828**: s. 18.

[71] **T.T. No. 387**: s. 716.

[72] **T.T. No. 288**: s. 16; **T. Kad. No. 29**: Vl8v.

[73] **M.M. No. 828**: s. 20.

[74] **T.T. No. 387**: s. 716.

[75] Heath W. Lowry, "Trabzond's Yeni Cuma Camii: Why Is It Called What It Is?" **Boğaziçi Üniversitesi Dergisi** 3 (1975) s. 91-112 (bundan sonra: Lowry, **Yeni Cuma**). Bu makalede bu yerin Osmanlı dönemindeki ayrıntılı bir incelemesi verilmektedir.

lamda olduğunu belirtmiştik. **Ayo Ayos** Azize Aziz demektir ki bu da açık olarak bir yazım hatasıdır. Biz bu yanlışın şöyle bir hatadan çıktığına inanıyoruz: *Tahrir Defteri*ni düzenleyen kâtip St. Engenios'un Rumca'sının **Ayios Evgenios** olduğunu ve şehrin Hıristiyan mahallelerinin pek çoğunun başında bulunan **Ayu** ya da **Ayos** kelimelerinin Aziz anlamına geldiğini bilmiyordu. Böylece Ayios Evgenios adını duyunca adın ilk bölümünü aldı ve başına bildiği Ayu sözcüğünü getirdi. **Meso Portis** ya da **Orta Kapı** büyük bir olasılıkla **Ortahisar**'dan doğu boğazı üzerinden St. Eugenios ve doğu varoşlarına açılan kapıydı. Diğer kaynaklarda yer almayan **Todoros**'un da **Meso Portis** ile **St. Eugenios** arasında bulunduğu ileri sürülebilir. Diğer bir deyişle Meso Portis'den St. Eugenios'a kadar uzanan bölgeyi belirten üç ayrı adla karşı karşıyayız burada. 1523 ve 1553 *Tahrir Defterleri*nde şehrin bu kesiminin sonraki tarihini inceleyince bu yorum desteklenmiş olmaktadır. 1523 *Tahrir Defteri*nde bu adın **Aya Ayos** ve **Todoros** bölümlerine artık rastlanılmamaktadır. Onların yerine yeni Müslüman **mahalle-i Cami-i Cedid** adına rastlamaktayız. Bu yeni cami, camiye yeni dönüştürülen **St. Eugenios** kilisesidir. 1553 yılında **Meso Portis** de ortadan kalkmış yerine yeni Müslüman mahalleleri olan **Tabakhane** ve **Tabakhane-i diğer** gelmiştir. **Meso Portis (orta kapı) Tabakhane Kapısı** oldu ve bugün bile bu adla bilinmektedir.

30- MAHALLE-İ KOKORİ LU (*17*):[76] Bu mahallenin yerinin saptanması gerçekten çok güçtür. 1523[77] ve 1553[78] *Tahrir Defterleri*nde bu mahalleye **Af(k)rotorlu** (*18*) olarak rastlanılmaktadır. Eğer bizim **Kokori lu** okuyuşumuz doğru ise, bu **St. George Cotori (Cocori)** Rum kilisesinin bo-

[76] **M.M. No. 828**: s. 20.

[77] **T.T. No. 387**: s. 716; **T.T. No. 387**'nin bugüne kadar yapılmış en geniş kapsamlı çalışma olan M. Tayyib Gökbilgin'in "XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi" **Belleten** 26 (1962) s. 293-337'de (bundan sonra: Gökbilgin, **Trabzon**) belirtilen mahalleler listesinde bu mahallenin adı bulunmamaktadır. (s. 297).

[78] **T.T. No. 288**: s. 25.

zulmuş bir biçimi olabilir. 1367 Venedik İmtiyazı[79] sınırlarından biri olarak sözü edilen bu kilisenin yeri kesin olarak saptanamamaktadır. Chrysanthos[80] bunu doğu boğazı üzerindeki Ortahisar köprüsünün güneydoğusuna, yani şehir surlarının hemen dışında doğu varoşlarına yerleştirdiği ve bu yer 1486 *Tahrir Defteri*ne uygun düştüğü için biz de şimdilik onun bu sonucunu kabul etmiş bulunuyoruz.

31- MAHALLE-İ AYA PARASKEVİ (*19*):[81] 1523 Defterinde (*20*)[82] ve 1553 Defterinde (*21*)[83] olarak da geçen bu mahalle adını **St. Paraskeve** kilisesinden almıştır. Chrysanthos[84] ve Janin[85] bu addaki ortaçağ kilisesinin yerini surların dışında doğu varoşlarında göstermektedirler.

32- MAHALLE-İ MESO KASTRO (*22*):[86] **Orta hisar mahallesi** anlamındaki bu Rumca ad mahalleyi kesin olarak şehir surları içine yerleştirmektedir. 1523[87] Defterinde de yer alması Osmanlı fethinden altmış yıl sonra bile şehir surları içinde bir Hıristiyan toplumunun varlığını belirtmektedir. Bu durumuyla Chalcocondyles/Fallmerayer tezine karşı etkin bir kanıttır.

33- MAHALLE-İ AYA SOFYA (*23*):[88] Surla çevrili şehrin iki kilometre batısındaki **St. Sophia** kilisesinden adını alan bu büyük Rum mahallesi 1523,[89] 1553[90] ve 1583[91] *Tahrir Defter*lerinde de yer almakta ancak bu sonuncusunda Müslüman mahallesi olarak gösterilmektedir. 1523 yıllarından sonra burası **mahalle-i Aya Sofya nam-ı diğer**

---

[79] Bryer, **Portolano**: s. 116-17; Chrysanthos, **Churches**: s. 457; Janin, **Eglises**: s. 261.
[80] Chrysanthos, **Churches**: s. 457.
[81] **M.M. No. 828**: s.21.
[82] **T.T. No. 387**: s. 716.
[83] **T.T. No. 288**: s. 20.
[84] Chrysanthos, **Churches**: s. 791-5.
[85] Janin, **Eglises**: s. 287.
[86] **M.M. No. 828**: s. 21-22.
[87] **T.T. No. 387**. s. 716.
[88] **M.M. No. 828**: s. 22-24.
[89] **T.T. No. 387**: s.716.
[90] **T.T. No. 288**: s. 19 ve 23-4.
[91] **T. Kad. No. 29**: V10r.

Ohunç olarak bilinmektedir. (Ohunç (*24*) kelimesinin anlamı bulunamamıştır). 1486'da bu mahalle kesin olarak batı varoşlarındaki Rum topluluğunun merkeziydi.[92]

34- MAHALLE-İ TOKARİ ? (*25*):[93] Adı şehrin bilinen ortaçağ ve yeniçağ bölgelerinin hiçbirine uymayan bu küçük mahallenin yerinin saptanması çok güçtür. 1523 *Tahrir Defteri*nde[94] **Margari** diye okunabilecek çok küçük bir değişiklikle ( ) bu ada rastlanmaktadır. Bunu *Tahrir Defteri*ndeki sıralamaya uygun olarak batı varoşlarına yerleştirmiş bulunuyoruz.

35- MAHALLE-İ MANDORUN ? (*27*):[95] 1486 yıllarına ait *Tahrir Defteri*nde bu küçük mahallede yalnızca iki ailenin oturduğu kayıtlıdır. **Tokari**'de olduğu gibi şehrin bilinen hiçbir yerine yerleştirilememiştir. Bunu da surla çevrili şehrin batı varoşlarında mütalâa etmiş bulunuyoruz.

36- CEMAAT-İ PAPASAN-I NEFS-İ TRABZON (*28*):[96] Bu grubu şehrin Rum halkına hizmet eden Rum Ortodoks papazları (ve aileleri) topluluğu olarak ele almış bulunuyoruz. Bu *cemaat*'ın 16 *hane*den oluştuğunun belirtilmesi bunların bir keşişler topluluğu olmadığını ortaya koyduğu için böyle bir yoruma gidilmiştir. Şehir Hıristiyanları içinde **İspence** ödemeyen tek grubun bunlar olması Rum Ortodoks milleti (dini toplum) dini liderlerinin vergiden muaf olduklarını göstermektedir. Buna karşılık **mahalle-i Ermeniyan** başlığı altındaki beş papaz ve **mahalle-i Efrenciyan-ı Venedik** başlığı altında gösterilen bir Katolik papazı *İspence* vergisini ödemekle mükelleftirler. Bu yorumla çelişen bir durum **mahalle-i Meso Kastro**'daki bir tek Rum Ortodoks papazın varlığıdır. Burada da kanımızca ya bir yazım hatası yapılmış ya da papaz yaşlılığı dolayısıyla papazlık görevini bırakmış ve bu yüzden vergi mükellefi olmuştur.

---

[92] Âşık, **No. 616**: V29v ve **No 2421**: V313r: Evliya, **No. 5939**: V258r; Bordier, Voyage: s. 119-20; Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 44; Feruhan Bey, **1847**: s. 73; Şevket, **Trabzon**: s. 31.
[93] **M.M. No. 828**: s. 24.
[94] **T.T. No. 387**: s. 716.
[95] **M.M. No. 828**: s. 25.

Hıristiyanların 1486 Tahrir'ine yazılmalarına çok özen gösterildiğine işaret eden pek çok belirtiler vardır. Müslüman toplumu için hiçbir vergiden söz edilmezken[97] her Hıristiyan mahallesinin ödediği *İspence* vergisinin[98] toplamı verilmiştir (Tablo III. S. 48). Ayrıca Müslümanlar için de kullanılan yetişkin evli aile reisleri (*hane*) tanımından başka Hıristiyanlar için iki ayrı kategoriye daha ayrıldığını görüyoruz: *bive* (dul aile reisleri)[99] ve *mücerred* (vergi mükellefi çağına gelmiş bekâr erkekler). Bunun Hıristiyan grupların *İspence* vergisine tabi olmalarından doğduğu kuşkusuzdur; ancak burada kesin olarak belirlenmeyen durum her mahallenin ödeyeceği vergi konusunda kâtibin nasıl bir hesaplamaya gittiğidir. Bu dönemde genel Osmanlı uygulamasına göre bu verginin *hane* ve *mücerred* başına 25 akçe ve *bive* başına da 6 akçe olarak alınmasıdır.[100] Tablo III'te (S. 48) görüleceği üzere **Pikşid, Meydan, Efrenciyan-ı Venedik, Aya Ayos/Todoros/Meso Portis, Kokori, Tokari ve Manorum** mahallelerinde bu oranda bir vergi alınmışsa da, geri kalan mahallelerde bu vergi daha yüksek ya da daha alçak tutulmuştur. Yine Tablo III'teki toplamda görüleceği üzere *hane* ve *mücerred* başına 25, *bive* başına da 6 akçe esasına göre vergi toplanmış olsaydı genel toplam 25.334 akçe olacaktı. Oysa toplanan vergi 25.114 akçedir. Diğer bir deyişle toplanması gereken vergiden 220 akçe ya da toplamın %88'i kadar eksik bir para toplanmıştır.

---

[96] **M.M. No. 828**: s. 25.

[97] Bu eşitsizlik konusunda VII. Bölüme bkz.

[98] Bu verginin ayrıntılı bir incelemesi için bkz: Halil İnalcık, "Osmanlılar'da Raiyyet Rüsumu." **Belleten** 23 (1959) s. 575-610 ve özellikle: s. 602-8 (bundan sonra: İnalcık, **Raiyyet**) ve aynı yazar tarafından "Ispendji". **The Enclopedia of Islam** (Yeni Basım) Cilt IV (1973) s. 211 (bundan sonra: İnalcık, **İspendje**). İnalcık'ın bu son makalesinde İspence'nin Anadoluya onaltıncı yüzyılda sokulduğu iddiası 1486 Tahrir Defteri tarafından doğrulanmamaktadır.

[99] Ömer Lütfi Barkan, "Research On The Ottoman Fiscal Surveys," **Studies in the Economic History of the Middle East**. Ed. M.A. Cook. Londra, 1970. s. 165 (bundan sonra: Barkan **Fiscal**).

[100] İnalcık, **Ispendje**: s. 211.

Bu karışık durumu daha da karıştıran bir nokta vardır: *Tahrir Defteri*nin başka bir bölümünde taşra *mirliva* gelir kaynakları başlığı altında başka bir *İspence* rakamı verilmektedir. **İspence-i zımmian-ı şehr-i mezkur** (sözü geçen şehirde Müslüman olmayanların İspence vergisi) başlığı altında toplam 26.037 akçedir,[101] yani tek tek mahalleler için tahmin edilen toplamdan 923 akçe daha fazla. Bu fazla miktarın nereden elde edildiği *Tahrir Defteri*nden sağlanan bilgilere dayanarak açıklanamamaktadır.

Tablo: III
1486'da Trabzon Şehrinde Hıristiyanların Ödedikleri İspence Miktarı

Mahalle Adı	Doğru Miktar*	Aslen Verilen Miktar	Hükümetin Zarar veya Kazancı	Hata Oranı
PİKŞİD	256 Akçe	256 Akçe	0 Akçe	,00%
DAFNUNDA	1.732 Akçe	1.742 Akçe	+10 Akçe	+,57%
MEYDAN	4.037 Akçe	4.037 Akçe	0 Akçe	,00%
E.CENEVİZ	954 Akçe	951 Akçe	-3 Akçe	-,31%
E.CENEVİZ	81 Akçe	81 Akçe	0 Akçe	,00%
ERMENİYAN	3.757 Akçe	3.744 Akçe	-13 Akçe	-,35%
ZOGRAF	3.018 Akçe	2.993 Akçe	-25 Akçe	-,84%
AYU YANI	2.240 Akçe	2.177	-63 Akçe	-,290%
AYA AYOS	1.317 Akçe	1.317	0 Akçe	,00%
KOKORİ	1.242 Akçe	1.242 Akçe	0 Akçe	,00%
PARASKEVİ	430 Akçe	374 Akçe	-56 Akçe	-14,97%
MESO KASTRO	2.379 Akçe	2.366 Akçe	-13 Akçe	-,55%
AYA SOFYA	3.786 Akçe	3.729	-57 Akçe	-1,53%
TOKARI (?)	74 Akçe	74 Akçe	0 Akçe	,00%
MANORUN (?)	31 Akçe	31 Akçe	0 Akçe	,00%
C.PAPASAN	-	-	-	-
YEKÛN:	25.334 Akçe	25.114 Akçe	-220 Akçe	-,88%

* DOĞRU MİKTAR = her hane başına 25 akçe + her mücerred 25 akçe + her bive 6 akçe

[101] **M.M. No. 828**: s. 26.

Bu tür bir yanlışın dönemin Osmanlı bürokrasi uygulamasında normal olup olmadığı, ya da bu belirli Defteri derleyen katibin 'hesaba aklının ermediği' bilinmemekteyse de, gerçek olan, genellikle vergi tahsildarlığına ilişkin kesinliğin 1486 yıllarına ait bu Defter'de görülmediğidir.

Hıristiyan mahallelerinin kayıtlarında bir başka yanlış da toplama yanlışlarıdır. Örneğin **mahalle-i Ermaniyan**'da toplam 130 *hane* olduğu halde kâtip bunu 129 olarak yazmıştır.[102] Gerçekte 76 hane olduğu halde 77 toplamının yazıldığı **mahalle-i Ayu Yani**'de de bunun ters bir örneğine rastlanılmaktadır.[103]

Bu çalışmada gösterileceği gibi 'insan yanlışı' yalnızca 1486 *Tahrir Defteri*ne özgü olmayıp diğer Trabzon *Tahrir Defter*lerinde de buna çeşitli derecelerde rastlanılmaktadır.

Tablo IV'de (S. 50) 1486 yıllarında şehir nüfusunun çoğunluğunun (% 60.36) doğu varoşlarında, % 26.17'sinin surlar içinde, % 12.28'inin batı varoşlarında yaşadıkları ve % 1.19'unun da yerlerinin belli olmadığı görülmektedir. Şehir sakinlerinin Müslüman bölümünün tümü şehir surları içinde olup, Ermeniler ve Avrupalılar (Katolik Latinler) doğu varoşlarında yaşıyorlardı. Şehrin en büyük grubunu oluşturan Rum Ortodoksları doğu varoşlarına, surlar içine ve batı varoşlarına yayılmışlardı.

1486 yıllarında Müslüman ve Hıristiyan toplumlarının yerleşme merkezlerini böylece saptadıktan sonra şimdi *Tahrir Defteri*nde sağlanan bilginin daha genel bir analizini yapabiliriz.

Trabzon sakinlerinin meslekleri konusu özellikle ilginç bir alandır. 1486 *Tahrir Defteri*nden sağlanan bilgi Tablo V'de (S. 51) gösterilmiştir. Bu dökümden elde edilecek ilk izlenim bu konuda fazlaca bir ayrıntıya gidilmediği olacaktır. Gerçekten de Müslümanların %22.88'i ve Hıristiyan aile reislerinin %3.84'ünün mesleklerinin yazılmış olmasının 1486 *Tahrir Defteri*ni derleyenlerin bu konuyla pek ilgilenmediklerini ortaya çıkarmaktadır. Belirtilen meslekler

[102] **M.M. No. 828**: s.15-17.
[103] **M.M. No. 828**: s.18-19.

TABLO: IV
1486'da Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli

Şehir Bölgesi	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni Ortodoks	Latin Katolik	Mukim Yekünü	Müslüman Yüzdesi	Hıristiyan Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi
Doğu Varoşları	0	3.003	838	210	4.051	%,00	%74,73	%60,36
Surların İçi	1.290*							
Aşağı hisar	% ?	466	0	0	1.756	%100,00	%8,60	%26,17
Orta hisar	% ?							
Yukarı hisar	% ?							
ARA YEKÜN:	1.290							
Batı Varoşları	0	824	0	0	824	%,00	%15,20	%12,28
Güney Varoşları	0	0	0	0	0	%,00	%,00	%,00
Bilinmeyen	0	80	0	0	80	%,00	%1,47	%1,19
YEKÜN	1.290	4.373	838	210	6.711	%100,00	%100,00	%100,00

* *1486 Tahrir Defteri*'nden verilen bilgiye göre Müslümanların şehrin bu üç bölgesine hangi oranla dağıldıklarını belirlemek mümkün olmamıştır.

Tablo: V
1486'da Trabzon Şehrinde Belirlenen Meslekler ve Ünvanlar
Müslüman Mahallelerinde

Meslek veya Ünvan	Meslek Sayısı	Unvan Sayısı	Yetişmiş* Erkek Yüzdesi	Dini Meslekler
ATTAR (Koku Satıcısı)	1		%,39	
BAKKAL	3		%1,15	
BEZZAZ	2		%,78	
BOYACI	3		%1,15	
ÇIRAK		1	%,39	
DEBBAĞ (Tabak)	1		%,39	
DELLAL (Şehir Bekçisi)	2		%,78	
HACI		22	%8,52	
HALLAÇ	1		%,39	
HARRAT (Marangoz)	1		%,39	
HATİB	2		%,78	2
HOCA	5		%1,93	5
'ATİK (Azad Edilmiş Esir)		9	%3,49	
KASAP	2		%,78	
MARANGOZ	1		%,39	
NALBÜRCİ	1		%,39	
NASRANİ (Hıristiyan)		1	%,39	
ŞEYH	1		%,39	1
YEKÜN:	26	33	%22,88	%8=3.10

Hıristiyan Mahallelerinde

Meslek veya Ünvan	Meslek Sayısı Unvan Sayısı	Yetişmiş Erkek Yüzdesi**	Dini Meslekler
CELEP	1	%,09	
ÇOBAN	4	%,36	
DELLAL (Şehir Bekçisi)	3	%,27	
FIRINCI	2	%,18	
HALLAÇ	1	%,09	
HANCI	1	%,09	
KASAP	1	%,09	
KUYUMCU	1	%,09	
MUMCU	2	%,18	
PAPAS	23	%2,04	23
SANDIKÇI	1	%,09	
SEMERCİ	2	%,18	
URGANCI	1	%,09	
YEKÜN:	40	%3.84	%23=2.04

* Müslüman nüfus 258 yetişmiş evli erkek *hane* reislerini içermiştir.
** Hıristiyan nüfusu 913 yetişmiş evli erkek *hane* reislerini içermiştir.

ve ünvanlar yalnızca sahibinin adının bir parçası olduğu, yani tanımlama amaçları için gerekli olduğu zamanlar verilmiştir. Aynı mahallede iki Mehmet bulunduğu zaman bunlardan bakkallık yapanı Bakkal Mehmet olarak tanımlanmıştır. Bu yüzden sıralanan meslek ve ünvan yüzdesi üzerinde tartışmak için çok yetersiz bir örnek olsa da, meslek ve ünvan yüzdesi üzerinde tartışmak için çok yetersiz bir örnek olsa da, yine de Tablo V'deki (S. 51) bazı veriler Müslümanların ve Hıristiyanların tercih ettikleri belirli meslekleri göstermesi açısından bir yoruma gerek göstermektedir.

Müslümanlar arasında yetişkin erkeklerden % 8.52'sinin *hacı* ünvanına sahip olmaları bu oranın yüksekliğine dikkati çekmektedir. 1553 *Tahrir Defteri*nde bu oran % 1.93'e düşmüştür.[104] Daha ilginç olan bir durumda *hacı* olarak tanımlanan 23 kişiden 22'sinin sürgün edilen aileler arasında bulunmasıdır. Trabzon'a kendi istekleriyle yerleşen 58 ailede yalnızca bir tek *hacı*ya rastlanılmaktadır. Sürgün edilerek Trabzona yerleşmiş bu 22 *hacı*dan (bunlar *Tahrir Defteri*nde *hacı* Mehmet, *hacı* İlyas gibi ismen belirtilmişlerdir) başka 202 sürgün *hane* reislerinin 35'i *hacı oğulları* olarak gösterilmişlerdir (Mustafa *veled-i hacı Ramazan* gibi). Diğer bir deyişle 202 kişiden 57'si ya da sürgün yoluyla yerleşmiş olan aile reislerinin % 28.22'si ya *hacı* ya da *hacı oğlu* olarak tanımlanmışlardır.

Burada Mekke'ye hacca gidenler dışında başka bir yere, Anadolu'da bir derviş şeyhinin türbesini ziyarete gidenlerle karşı karşıya olabilir miyiz? *Hacı* kelimesinin bu anlamda bir kullanımına bugüne kadar rastlamış bulunmamaktayız. Acaba Trabzon'a sürülen çeşitli toplum üyelerinin yabancılar arasında yaşayacaklarını düşünerek bu 'kazanılmamış' ünvanı kendilerine ya da babalarına verdikleri düşünülemez mi? Gerekli olan bu dönemde Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerindeki *hacı* sayılarıyla bu sa-

[104] Bölüm IV Tablo XVI bkz.

yıları kıyaslamaktır. Ne yazık ki, Göyünç[105] ve Miroğlu[106] Mardin ve Bayburt'ta dini meslekler konusunda yaptıkları çalışmalarda ünvanların ayrıntıları üzerinde durmamaktadırlar. Bu yüzden şu anda 1486 yıllarına ait *Tahrir Defteri*ndeki *hacı* sayısının aşırı derecede yüksek olduğunu belirtmekle yetinmek zorundayız.

Müslüman halkın içinde dokuz azat edilmiş köle ('atik) bulunması da ilginçtir. Böylece Trabzon *Tahrir Defterleri*nin bir eksikliği daha ortaya çıkmış olmakta, şehrin köle ve özgür ev hizmetkârları sayısı hakkında bilgi verilmediği anlaşılmaktadır. Şehir nüfusu sayısını bilinen *hane*leri 'ortalama aile üyeleri sayısına' çarpmakla bulma çabasında böylece ayrı bir değişken ortaya çıkmaktadır.

Müslüman **cemaat-ı Niksar**[107] sakinleri arasında Karagöz Anton (*29*) adında bir de *nasrani*'nin (Hıristiyan) varlığı da ilginçtir. Bu dönem Trabzon'unda tek karma mahalle örneği ortaya birtakım sorular çıkarmaktadır. Karagöz Anton'un orada ne işi vardı? Niksar'dan Trabzon'a zorla iskân ettirilen ailelerin arasında mı bulunuyordu? Yoksa fetihten sonra evine sahip olan Trabzon Hıristiyanlarından biriydi de sonradan Niksar'dan gelen komşular arasında mı kalmıştı? Bu sonuncu fikri destekleyen bir noktayı hemen onun ardından gelen ad'da buluyoruz: Yusuf '**atik-i mezkur** (*30*),[108] daha önce sözü edilenin azat kölesi Yusuf. Bu da Karagöz'ün varlıklı olduğunu göstermektedir. Karagöz'ün varlıklı bir yerli Hıristiyan olduğu kabul edilirse ortaya ilginç bir durum çıkmaktadır: neden bir Hıristiyan eski bir Müslüman kölesinin sahibi olarak anılmaktadır? Burada ileri sürülecek tek düşünce Yusuf'un Karagöz tarafından azat edilmeden önce ya da edildikten sonra İslamiyeti seçen eski bir Hıristiyan olduğudur.

Hıristiyanların meslekleri arasında üç çobanla bir celep bulunması da bunların topluluğunun büyük çoğunlu-

[105] Göyünç, **Mardin**: s. 84.
[106] Miroğlu, **Bayburt:** s. 115-116.
[107] **M.M. No. 828**: s. 6.
[108] **M.M. No. 828**: s. 6.

ğunun şehrin varoşlarında yaşadıklarını gösteren bir başka noktadır.

Buraya kadar 1486 *Tahrir Defteri*nde elde edilen bilgileri sanki bir Müslüman Trabzonu ve bir Hıristiyan Trabzonu varmış gibi inceledik. Genel Osmanlı uygulamasına göre Tahrir'lerin şehir halkının dinlerine göre ayırmasından doğan bu yaklaşımdan sonra şimdi Trabzon'u tek bir birim olarak görmeye başlamamız gerekir.

Tablo VI'da, (S. 56) fetihten yirmibeş yıl sonra Trabzon şehrinin, etnik içerik açısından, aşırı derecede Rum (% 65.16) ve dinsel açıdan Hıristiyan (% 80.88) olduğu görülmektedir. Daha önce belirtildiği gibi şehrin Müslüman azınlığı (% 19.22) şehir surları içinde yaşamakta, Hıristiyan çoğunluk da, doğu varoşlarında büyük bir toplanma, şehir içinde ve batı varoşlarında da daha az olmakla birlikte, bir yaygınlık göstermekteydi.

Bu yerleşme biçiminin ve nüfus oranının Chalcocondyles/Fallmerayer tezine bağlantısı bakımından önemi açıkça görülmektedir. Osmanlı fethinden yirmibeş yıl sonraki, fetih önceki nüfus tahminleri (Ermeniler ve Lâtin Katolikleri de içlerinde olmak üzere) 4 ila 5 bin civarında iken, (4.373'ü Rum olan) 5.421 Hıristiyan bulunması, Osmanlı fethinden sonra şehrin yerli nüfusunun esir alınıp sürgün edildiğini yazan Chalcocondyles'in bu iddiasının, en azından, bir abartma olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun dışında, şehir surları içinde 466 Hıristiyan Rum'un varlığı da Fallmerayer'in fetihten sonra şehir halkının yalnızca üçte birinin, o da surlar dışında olmak üzere, şehirde kalmasına izin verildiği konusundaki iddiasını çürütmektedir.

1486 *Tahrir Defteri*, surlarla çevrili şehir içinde Rum varlığının sürdürüldüğünü yer adlarıyla da kanıtlamaktadır. Fetihten yirmibeş yıl sonra **meso kastro** (orta ya da iç kale) ve **meso portis** (orta ya da iç kapı) gibi Rum yer adlarının *Tahrir Defterleri*ni derleyen kâtipler tarafından kullanılacak kadar yaygın olması gerçeğini de ortaya koyar ki, bu da Osmanlı fethinin şehrin yerli Hıristiyan halkının ha-

yatlarında büyük karışıklıklara yol açtığı iddiasına karşı güçlü bir kozdur.

Son olarak, şehrin Hıristiyanlarının oturdukları mahallelere göre yazıldıkları halde Müslümanların halâ 'sürgün topluluklar' (**sürgün cemaatlar**) olarak belirtilmeleri öncekilerin 'süreklilikleri'ni ve sonrakilerin 'yenilikleri'ni göstermektedir. Gerçekten de fetihten yirmibeş yıl sonra Trabzon'un Türkleştirilmesi henüz başlamıştı. Kısacası, 1486 yıllarında Trabzon, yeni gelmiş Müslüman azınlığa (% 19.22) sahip nüfus bakımından üstün bir şekilde bir Hıristiyan (% 80.88) şehriydi.

Böylece 1486 *Tahrir Defteri* Birinci Bölüm'de belirtilen ve Osmanlı fethinin Trabzon yerli halkı üzerindeki etkilerini gösteren, imparatorun, ailesi ile soylularının ve bir miktar delikanlının sürülmesine karşılık şehrin geri kalan halkının şehirde bırakıldığı, taşınmaz mallarının sahipliğini sürdükleri ve çeşitli vergilere tabi tutuldukları tezi kuvvetle desteklenmiş olmaktadır.[109]

Bunu Bizans ve Osmanlı tarihlerinde fetih sonrası anlatımları ile kıyaslayınca Tursun Bey'in göz tanığı olduğu anlatımın içlerinde en inanılır olanı olduğunu görürüz. 1486 *Tahrir Defteri* onun "yerli Hıristiyanların taşınmaz mallarını ve diğer eşyalarını kendilerine bıraktı ve bunlar kendi yerlerinde kaldılar"[110] şeklindeki beyanını tam olarak doğrulamaktadır.

[109] Birinci Bölüme bkz. (S. 6).
[110] Tursun Bey, **Tarih**: s. 102.

Tablo: VI
1486'da Trabzon Şehrinde Nüfus

Dini Gruplar	Hane	Bive	Mücerred*	Mukim Yekünu**	Nüfus Yekünü Yüzdesi
MÜSLÜMANLAR	258	-	-	1.290	%19,22
RUM ORTODOKS	749	157	50	4.373	%65,16
ERMENİ ORTO.	130	47	10	838	%12,49
LATİN KATOLİK	34	10	5	210	%3,13
YEKÜN:	1.171	214	65	6.711	%100,00

* Mücerredler vergiye tabi mevut hanelerin sakinlerinden sayılıp ayrıca yukarıda sayılmamıştır.
** Mukim Yekünü = hane yekünü x 5 + bive yekünü x 4.

Üçüncü Bölüm
1523 Yıllarında Trabzon Şehri

Trabzon şehri hakkında bilgi veren *Tahrir Defterleri*nin ikincisinde tarih bulunmamaktadır. Ancak bu Defteri 'XVI Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi'[1] adlı yazısında ilk olarak kullanan profesör Tayyib Gökbilgin bunun İthaf bölümüne dayanarak Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığının ilk yıllarına, 1520-1523 yılları arasına ait olduğunu belirtmiştir.[2] Bu çalışmada bundan 1523 *Tahrir Defteri* olarak söz edilecektir. Halen İstanbul Başbakanlık Arşivinde **Tapu Tahrir Defteri No. 387 (burada T.T. No. 387** olarak zikredilecektir)'de kayıtlı olan bu Defter 1486 *Tahrir Defterinin* aksine *icmal* ya da özet olarak bilinen defter türüdür.[3] *Mufassal* kayıtlarda verilen çeşitli bilgi kategorilerinin yalnız toplamları bulunmaktadır bu Defter'de. Ne yazık ki, bu özetin çıkarıldığı *mufassal* günümüze kalmamıştır. *İcmal*'de her *mahalle* ve mahallelerdeki *hane* sayıları toplamları verilmekteyse de, aile reislerinin adları, ve hatta *mufassal* defterlerden az da olsa çıkartılan meslek konusundaki bilgiler burada bulunmamaktadır. Bu eksikliklerine rağmen 1486 *Tahrir Defteri* ile birlikte kullanıldığı takdirde yine de ikisi arasında geçen yaklaşık otuz yedi yıl içinde şehirde yer alan değişiklikleri değerlendirmek için bir temel elde edilebilmektedir.

Müslüman halkın 1486 *Tahrir Defteri*nde toplanmış oldukları *cemaatler* bu Defter'de *mahalle* biçimine dönüşmüşler ve sonuç olarak yeni bir dizi ad ortaya çıkmıştır.

---

[1] Gökbilgin, **Trabzon**: s. 293-337.
[2] Gökbilgin, **Trabzon**: s.296.
[3] Ömer L. Barkan, "Daftar-ı Khakani" **The Encyclopaedia of Islam** (yeni Basım) Cilt II (1965) s. 80-83 (bundan sonra: Barkan, **Daftar**).

Tablo VII (S. 65) Kısacası, yeni **mahalle-i mescid-i Amasya**[4] ile bağlantısı kurulabilen 1486'nın **cemaat-ı Amasya'sı**[5] dışında 1486'da Müslüman halkın çoğunluğunu oluşturan Anadolunun çeşitli kasabalarından gelme diğer onsekiz topluluk hiçbir iz bırakmadan ortadan yok olmuşlardır.

Bunların yerini dokuz yeni müslüman *mahallesi* ile yeni bir Müslüman *cemaat*'ı almıştır. 1486'da yazılı tek Müslüman mahallesi olan **azeban-ı mi-şeved**[6] 1523 *Tahrir Defteri*'nde görülmemektedir. 1523 yıllarında şehrin Müslümanlarının normal Osmanlı idari yapısı içine kaynaştırıldıkları açıkça belli olmaktadır.[7]

Yeni bir dizi *mahalle* adıyla karşılaşmamıza rağmen 1523 *Tahrir Defteri*'nin mahallelerin şehrin hangi kesimlerinde bulunduğunu belirtmesi nedeniyle (Harita III: S. 71) bunların yerlerini kesinlikle saptayabiliriz. Elimizdeki dört *Tahrir Defteri*'nden yalnızca bunda bu bilgi yer almaktadır (o da yalnız Müslüman mahalleleri için) ve bundan da yeni adların henüz sürekli olarak yerleşmemiş olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Bu mahallelere 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*'nde de rastlanacağı için bunları burada ayrıntılarıyla incelemekte yarar görmekteyiz:

1- MAHALLE-İ CAMİ-İ ATİK DER KALE-İ EVSAT:[8] 1523 yıllarında şehrin Müslüman mahallelerinin en büyüğü olan bu mahalle eski **Crysokephalos kilisesinin** yakınlarındaydı. Fetih zamanında Fatih Sultan Mehmet tarafından camiye dönüştürülmüş olup bu dönemin en büyük camiiydi.[9] Surla çevrili şehrin merkezinin kuzey kesiminde (Harita III: S. 71) yani **Ortahisar**'da olan Camii ve

---

[4] **M.M. No. 828**: s. 7: İkinci Bölme bkz. (s. 19).
[5] **T.T. No. 387**: s. 716.
[6] **M.M. No. 828**: s. 10-11.
[7] İnalcık, **İstanbul**: s. 229-231.
[8] **T.T. No. 387**: Bu mahallelerin numara ve sıraları **T.T. No. 387** s. 716'daki dizilişe göre verilmiştir.
[9] Bu kilisenin camie döndürülmesi için bkz: Âşık, **No. 616**: V28v ve **No.2421**: V313v; mevki, için bkz. Evliya, **No. 5939**: 258v; Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 46; Lynch, **Map** I; Trabzon, **Salname**; s. 68-70; Rice, **Trebizond**: s. 49 (harita); Ballance, **Trebizond**: s. 146-51.

mahalleye sonradan **Ortahisar Camii ve Ortahisar Mahallesi** denilmiştir. Bugün burası **Fatih Camii** ve **Fatih Mahallesi** olarak bilinmektedir.[10]

2- MAHALLE-İ MESCİD-İ VALİDE-İ MERHUM SULTAN ABDULLAH DER KALE-İ EVSAT:[11] Bu mahallenin adını aldığı mescid 1470 yılında[12] yapılmış olup bugün halâ **Ortahisar**'ın güney kesiminde durmaktadır.[13] Şehirdeki en eski Osmanlı yapısı olan mescide bugün yanlış olarak **İç Kale Camii** denilmektedir. 1523 Tahrir'i sırasında burası 49 haneyle şehrin ikinci büyük Müslüman mahallesini (Müslümanların % 24.38'i) oluşturuyordu.

3- MAHALLE-İ MESCİT-İ KISSIHAN DER KALE-İ EVSAT:[14] Bu mahalle 1553[15] ve 1583[16] *Tahrir Defterleri*nde de yer almaktadır. Ancak ne mahalle ne de mahalleye adını veren mescit günümüze kadar kalmamışlardır. Onaltıncı yüzyıldan sonraki şehir kaynaklarında da bunlardan söz edilmemektedir. Adından Ortahisar'da olduğu açıkça anlaşıldığı halde mahallenin yerini daha kesin olarak saptamak olanaksızdır.

4- MAHALLE-İ MESCİD-İ HÜSEYİN AĞA Kİ SERHAZİN BÜD DER NEZD-İ SARAY-I AMİRE:[17] Bu mahallenin vali ikametgahı yakınında yani **Yukarıhisar**'da olduğu belirtilmekte olup, onaltıncı yüzyıl Tahrirlerinin[18] herbirinde anılmakta ancak şehir hakkındaki daha sonraki kaynaklarda sözü geçmemektedir.

---

[10] Trab. İl Yıl. **1973**: s. 118.
[11] **T.T. No. 387**: s. 716.
[12] Edhem, **Kîtabeleri**, s. 332-4; Akbulut, **Kitâbeleri**: s. 16.
[13] Bunun nedeni İç Kale'yi Ortahisar'dan ayıran surların çok eskiden yıkılmış olmasıdır. Çetintaş **Trabzon**: s. 13'te bu mescid değersiz yapılar arasında sayılmakta ve yıkılması önerilmektedir. Ancak bu tavsiyesine uyulmamıştır. Basılı olmayan **Trabzon Vakıf listesi**nde burası Fatih Sultan Vakfı'nın bir bölümü olarak gösterilmekte ve *İç Kale Camii* denilerek yerinin Ortahisar'da olduğu doğru olarak belirtilmektedir.
[14] **T.T. No. 387:** s. 716.
[15] **T.T. No. 288**: s. 7.
[16] **T. Kad. No. 29**: VIIr.
[17] **T.T. No. 387**: s. 716.
[18] **T.T. No. 288**: s. 15; **T.T. Kad. No. 29**: V7v.

5- MAHALLE-İ MESCİD-İ AMASYA DER NEZD-İ HAMAM-I ÇİFTE:[19] Bu eski Osmanlı mescidi Çetintaş 1937 yılında Trabzon'a gittiği zaman henüz ayaktaydı.[20] Mescidin yanında bulunan **Çifte Hamam** hemen hemen Trabzon'a giden herkes tarafından sözü edilen bir yerdir.[21] Bugün halen çalışmakta olan çifte hamam **Ortahisar**'ın kuzey duvarında, **Aşağıhisar'a** açılan kapının solundadır. Bu yüzden **mahalle-i mescid-i Amasya**'nın Ortahisar'ın kuzeydoğu köşesinde olduğunu kesinlikle söyleyebiliriz. (Harita III: S. 71) İkinci Bölümde de sözkonusu edildiği gibi burası Trabzon şehrindeki en eski Müslüman yerleşim merkeziydi.[22]

6- MAHALLE-İ MESCİD-İ HACI BABA DER KALE-İ EVSAT:[23] Yalnızca 1523 ve 1553[24] *Tahrir Defterleri*nde rastlanan, ve başka hiçbir bilinir kaynaklarca atıfta bulunulmayan bu mahallenin yeri *Tahrir Defterleri*nden çıkan iki önemli ipucu olmasaydı kesin olarak saptanamayacaktı. Birinci ipucu, 1523 yıllarında mahallenin şehir surlarının ortasında (ortahisarda) olarak tanımlanmasıdır. İkincisi de, 1583 Defterinde Amasya mescidinin bulunduğu mahallenin şu ad altında verilmesidir: **mahalle-i mescid-i Amasya ma'a Hacı Baba.**[25] Bu **ma'a Hacı Baba** (Hacı Baba ile) eki 1583'te **Hacı Baba Mahallesi**nin **Amasya mahallesi**ne katıldığını ve bu yüzden ona bitişik olması gerektiğini göstermektedir. Diğer bir deyişle Hacı Baba mahallesi de Ortahisar'ın kuzey ucunda bulunmaktaydı.

7- MAHALLE-İ MESCİD-İ MEVLANA ŞÜCA DER KALE-İ ZİR:[26] 1553[27] ve 1583[28] *Tahrir Defterleri*nde de yer

---

[19] **T.T. No. 387**: s. 716.
[20] Çetintaş, **Trabzon**: s. 13'te bu yıkılması önerilen değersiz yapılar arasında gösterilmiştir.
[21] Bunun kesin mevkii için bkz.: Lynch, *Map* **II**: Bundan söz eden diğer eserler şunlardır: Âşık, **No. 616**: V28v ve **No. 2421**: V313v; Evliya, **No. 5939**: V259r; Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 47; Feruhan Bey, **1847**: s. 71.
[22] İkinci Bölüme bkz. (s. 19).
[23] **T.T. No. 387**: s. 716.
[24] **T.T. No. 288**: s. 15.
[25] İkinci Bölüme bkz. (s. 19).
[26] **T.T. No. 387**: s. 716.
[27] **T.T. No. 288**: s. 14.

almasına rağmen bu mahallenin onaltıncı yüzyıldan sonra kalmadığı anlaşılmaktadır. Adından şehir surlarının aşağısında (**kale-i zir = Aşağıhisar**) olduğu açıkça anlaşılmakla birlikte kesin yeri saptanamamaktadır.

8- MAHALLE-İ MESCİD-İ DER BAB-I BAZAR DER KALE-İ ZİR:[29] **Bab-ı Bazar**'ın ilk mescidi ortadan yok olalı uzun zaman olduğu halde aynı adı taşıyan ve 1752'de inşa edilen **Pazarkapı Camii** bugün halâ **Aşağıhisar**'dan doğu varoşlarına açılan eski kuzeydoğu kapısının yakınlarında bulunmaktadır.[30] Böylece bu mahalleyi kesinlikle **Aşağıhisar**'ın kuzeydoğu köşesine yerleştirebiliyoruz. 1523 yılının mahalle adlarından Trabzon'da günümüze değişmeden (**Pazarkapı Mahallesi** olsa bile) gelmiş olanın yalnızca bu olması ilginçtir.[31]

9- MAHALLE-İ CAMİ-İ CEDİD DER BİRUN-İ ŞEHİR:[32] Daha önce bu camiin eski **St. Eugenios kilisesi** olduğu gösterilmişti.[33] 1486 ile 1523 *Tahrir Defterleri*nin yazımları arasındaki dönemde buna şehrin diğer tek camii olan **Cami-i Atik**'ten ayırdedilebilmesi için **Cami-i Cedid** adı verilmiştir.[34] Onsekizinci yüzyılda **Yeni Camii** adı bugün de çevresindeki mahallenin anıldığı **Yeni Cuma Camii**'ne[35] çevrilmiştir. Surların dışında doğu varoşlarında olan bu mahalle şehir surları dışındaki ilk Müslüman yerleşim merkezini oluşturur.

10- CEMAAT-I MESCİD-İ HACI KASIM DER NEZD-İ BEZZAZİSTAN:[36] Şehrin doğu varoşlarına atılan bu ikinci Müslüman adımı yalnızca mahalle yerine cemaat adının seçilmesiyle değil, listede yazılı *hane* olmamasıyla da belirlenir. Yalnızca iki *nefer* yazılıdır: bir *imam* ve bir *müez-*

---

[28] **T. Kad: No. 29**: s. V6r.
[29] **T.T. No. 387**: s. 716.
[30] Trab. İl Yıl., **1967**: s. 124.
[31] Trabzon, **Mahalle List**: Akbulut, **Kitâbeleri**: s. 15.
[32] **T.T. No. 387**: s. 716.
[33] Bu yerin Osmanlı döneminde ayrıntılı tanımı için bkz: Lowry, **Yeni Cuma**: s. 91-112.
[34] **T.T. No. 387**: s. 719. 1523 Tahrir Defteri yekünları (*yekün-i nefs-i Trabzon*) iki cami vardır: *cami-i âtik* ve *cami-i cedid* (Yani Eski ve Yeni Camiler).
[35] Lowry, **Yeni Cuma**: s. 98-101.

zin. Diğer bir deyişle, bu yeni CEMAAT, ilerde bir Müslüman mahallesinin çevresinde kurulacağı çekirdeği oluşturmaktadır. Gerçekten de böyle olduğu bu mahalle için 17 ve 38 *hane* gösteren 1553[37] ve 1583[38] *Tahrir Defterleri*yle doğrulanmaktadır. **Mescid-i Hacı Kasım** 1839'da[39] Camii olarak yeniden inşa edilmiş olup şimdi **Çarşı Camii** olarak anılmaktadır. **Aşağıhisar**'ın tam doğusunda doğu varoşlarında deniz kenarındadır.

Bu mescidin şehri ziyaret eden tacirlere hem pazar hem de ikâmet yeri olarak görev gören **Bezzazistan**'a yakınlığının birinci fonksiyonunun, Trabzon'u transit geçişlerde geçici bir durak olarak kullanan Müslüman tüccarlarının çıkarlarına hizmet olup olmadığı düşünülebilir. Eğer bu böyle ise 1523 *Tahrir Defteri*nde cemaatsiz bir mescid olarak görülmesi şaşılacak bir şey değildir.

1523 *Tahrir Defteri*nde yazılı olan on Müslüman bölgesinin herbirinin Müslüman dini yerlerinden adlarını almaları konusu üzerinde durulmalıdır. Hele böyle anılan yerlerin o tarihte şehrin bilinen bütün Camii ve mescitlerini temsil ettikleri gözönüne alınırsa, 1523 *Tahrir Defteri*nde şehirdeki bütün vakıf denetiminde olan binaların bir listesi verilmiştir. Burada 2 **Camii** ve 8 **mescid** görülmektedir.[40] Şehrin 9 Müslüman mahallesi ile 1 cemaat'ında rastlanılan ibadethanelerin tam sayısıdır bu.[41] Pek çok Osmanlı mahallesinin ibadet yerlerini inşa ettirenlerin adlarıyla anıldıkları[42] çok olağansa da, şehirdeki her Müslüman ibadethanesinin bir mahalle adıyla, ya da mahalle-

---

[36] **T.T. No. 387**: s. 716.
[37] **T.T. No. 288**: s. 27-28.
[38] **T. Kad. No. 29**: V6r.
[39] Akbulut, **Kitabeleri**: s. 21-22.
[40] **T.T. No. 387**: s. 719.
[41] 1523 Tahrir Defterinde 1515 tarihli olan ve 1523'te derlenen vakıf denetimi altındaki binalar listesinde bulunması gereken *Hatuniye* ya da *İmaret Camii*nden söz edilmemesi ilginçtir. Bu önemli Osmanlı yapıtı konusunda Dördüncü Bölüme bkz. (s. 59).
[42] İnalcık, **İstanbul**: s. 231'de bu dönemde İstanbul'da mahallelerin % 90'ının mahalli camilerinin kurucularının adlarını aldıklarını belirtmektedir.

nin ibadethanenin adıyla anılması basit bir rastlantıdan çok, resmi bir tutumun varlığını ortaya koymaktadır.[43]

Büyük bir olasılıkla 1486 ile 1523 yılları arasında (elimizdeki *icmal* defterinin düzenlendiği mufassal derlendiği sırada) eski cemaat listelerinin artık geçerli olmadığını gören memurlar şehrin Müslüman kesimlerini, o sıralarda var olan Müslüman ibadethanelerine uygun olarak, mahallelere dönüştürmüşlerdi.

Şehrin Müslümanları arasındaki değişimin diğer bir belirtisi de 1523 *Tahrir Defteri*ndeki Müslüman din adamlarının sayı ve ünvanlarını daha önce incelediğimiz 1486 *Tahrir Defteri*ndekilerle kıyaslamakla elde edilir. İlk Tahrir Defterinde 5'i *hoca* 2'si *hatip* olmak üzere Müslümanların 7 din adamı vardı ve bu yetişkin Müslüman erkeklerinin % 3.10'unu oluşturuyordu.[44] 1523 yıllarında bu toplam 22'ye ulaşmış, 10 *imam*, 7 *müezzin*, 2 *hatip*, 2 *hafız* ve 1 *kayyum*'u içermekteydi.[45] yetişkin Müslüman erkeklerinin % 10.95'ini oluşturmaktaydı.[46] İki Tahrir Defteri arasındaki otuzyedi yılda Trabzon'da 'resmi Müslüman grubu' diye tanımlayacağımız bir yapının ortaya çıkmış olduğunu görmekteyiz. Müslüman din adamlarının sayısı önemli bir oranda artmış, ayrıca *hoca*'ların simgelediği 'halk düzeyi' Müslümanlığı, *imamları*, *müezzinleri* ve diğer kişileriyle daha 'resmi' bir İslamlığa dönüştürmüştür. Trabzon giderek bir Müslüman şehri karakteri almaya başlamıştır.

Hıristiyan mahallelerine gelince, burada iki *Tahrir Defteri* arasında, geçen süredeki değişikliklerden çok, bir süreklilik ile karşılaşmaktayız. (Tablo VIII S. 66) 1486 Defterinde adı geçen onaltı Hıristiyan topluluğunun ondördüne 1523 Defterinde de rastlamaktayız.[47]

---

[43] 1553 Tahrir Defteri'nin incelendiği Dördüncü Bölümde Trabzon'da bu eğilimin devam ettiği görülecektir. 1553'te şehrin geniş Rum mahalleleri adlarını mahalle ibadethanelerinden alan küçük mahallelere bölünmüştü.

[44] İkinci Bölüm Tablo V'e bkz. (s. 51).

[45] **T.T. No. 387**: s. 716.

[46] Tablo V'i (İkinci Bölüm s.25), Müslüman din adamlarının *nefer* olarak anıldıkları Tablo VII ile karşılaştır.

[47] Tablo II (s. 42) ile Tablo VIII'i (s. 66) karşılaştır.

Tek değişiklik her biri bir *hane* ve bir *bive*'ye yani 1486'da[48] toplam dokuz nüfusa sahip olan iki küçük mahallenin **Efrenciyan-ı Venedik** ve **Manorun** mahallelerinin ortadan yok olmalarıdır. Venediklilerin şimdi **mahalle-i Efrenç**[49] başlığı altında kendileri gibi Katolik Cenevizlilerle birleştirildikleri **Manorun**'un da batı varoşlarındaki Hıristiyan mahallesi olan **Tokari (Margari?)**[50] ile birleştirildiği düşünülebilir.

1486'da **Todoros** ve **Meso Portis** ile birlikte yazılan **mahalle-i Aya Ayos**,[51] **Todoros** ile ortadan silinmiş, **mahalle-i meso portis** yalnız başına kalmıştır.

İki Yazım arasındaki dönemde **St. Eugenios** kilisesinin **Cami-i Cedid** olması ve şehrin bu kesiminde yaşayan Hıristiyanların ya başka bir mahalleye taşınmaları (veya taşınma zorunda bırakılmaları) ve yerlerini yeni **mahalle-i Cami-i Cedid**'de[52] oturan Müslümanların alması ile bu durum açıklanabilir. 1486'da 'birleşik' **mahalle-i aya Ayos/ Todoros/Meso Portis**'in 268 nüfusu olmasına karşılık,[53] (şimdi **Aya Ayos** ve **Todoros** bölgelerini kaybetmiş olan) **mahalle-i Meso Portis**'in yalnızca 129 nüfusu görülmesi de bu yorumu desteklemektedir.[54]

1486 ile 1523 yıllarında şehrin genel yerleşme biçimlerini kıyaslayan Tablo IX'a (S. 67) bakınca Hıristiyan nüfusundaki değişikliklerin arada geçen bu sürenin normal bir gelişme dönemine işaret ettiğini görürüz. Katolik toplumunun 1486'da 210 olan nüfusunu % 15.32 arttırarak 1523'de 248 kişiye ulaştığını görüyoruz. Ermeniler 1486'

---

[48] İkinci Bölüm'e (s. 25) ve Tablo II'ye (s. 42) bkz.

[49] Trabzon'da Efrenciyan toplumunun geniş bir analizi için Yedinci Bölüme bkz. Orada Tahrir Defterlerini kullanırken rastlanan sorunlar arasında 1523 Defterinde böyle bir 'yazım hatası'nın pek çok bilim adamını bu Efrenciyan toplumunun olduğundan büyük görmelerine neden oluşunu göstermiş bulunuyoruz.

[50] **T.T. No. 387**: s. 716. İkinci Bölümde (s. 25) de belirtildiği gibi 1486 Tahrir Defterinde açıkça *Tokari* olarak okunan bu mahalle adı 1523 Defterinde *Margari* olarak okunabilmektedir.

[51] Bkz: Bölüm II (s. 25).

[52] Bkz. (s. 61).

[53] **M.M. No. 828**: s. 20.

[54] Bkz. Tablo VIII (s. 66).

TABLO: VII
1523'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar

No.	Mahalle Adı	Yer	Hane	Nefer	Mukim Yekünü	Müslüman Nüfusun Yüzdesi	Toplam Nüfusun Yüzdesi
1*	CAM-İ ATİK	ORTAHİSAR	45	5 **	250 ***	%24.87	%3.56
2	MESCİD-İ VALİDE-İ MERHUM	ORTAHİSAR	47	2	245	%24,38	%3.49
3	MESCİD-İ KISSAHAN	ORTAHİSAR	7	2	45	%4,48	%,64
4	MESCİD-İ HÜSEYİN AĞA	YUKARIHİSAR	2	2	20	%1,99	%,29
5	MESCİD-İ AMASYA	ORTAHİSAR	15	2	85	%8,46	%1,21
6	MESCİD-İ HACI BABA	ORTAHİSAR	4	1	25	%2,49	%,36
7	MESCİD-İ MEVLANA ŞUCA	AŞAĞIHİSAR	26	1	135	%13,43	%1,92
8	MESCİD-İ DER BAB-İ BAZAR	AŞAĞIHİSAR	14	2	80	%7,96	%1,14
9	CAMİ-İ CEDİD	DOĞU VAROŞ	19	3	110	%10,95	%1,57
10	CEMA'AT-İ MESCİD-İ HACI KASIM	DOĞU VAROŞ	0	2	10	%,99	%,14
	YEKÜN		179	22	1.005	%100,00	%14,32

* Numaralar, T.T. No. 387: s. 716'da sırasına göre çıkan *mahalle* adlarına dayanarak verilmiştir.

** *Nefer:* Yetişkin, evli, Müslüman olup dini meslekte bulunan *hane* reisleri.

*** Mukim yekünü = *hane* + *nefer* x 5.

TABLO: VIII
1523'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar

No.	Mahalle Adı	Yer	Hane	Bive	Mücerred	Mukim Yekünü	Hıristiyan Nüfusun Yüzdesi	Toplam Nüfusun Yüzdesi	Din Grubu
11*	AYA SOFYA NAM-İ DİĞER OHUNÇ	BATI VAROŞ	234	15	0	1.230	%20,46	%s17,53	Rum Orto
12	AYA PARASKEVİ	DOĞU VAROŞ	5	0	0	25	%,42	%,36	Rum Orto.
13	PAPASAN	Saptanamayan	2	0	0	10	%,17	%,14	Rum Orto.
14	(T) MARGARİ	BATI VAROŞ	3	0	0	15	%,25	%,21	Rum Orto.
15	AFRATORLU	DOĞU VAROŞ	21	4	0	121	%2,01	%1,72	Rum Orto.
16	MESO PORTİS	DOĞU VAROŞ	25	1	0	129	%2,14	%1,84	Rum Orto.
17	MESO KASTRO	ORTAHİSAR	41	5	0	225	%3,74	%3,21	Rum Orto.
18	AYU OBYAN	DOĞU VAROŞ	94	14	0	526	%8,75	%7,50	Rum Orto.
19	ZOGRAF	DOĞU VAROŞ	141	17	0	773	%12,66	%11,02	Rum Orto.
20	MEYDAN	DOĞU VAROŞ	208	30	0	1.160	%19,29	%16,53	Rum Orto.
21	ERMENİYAN	DOĞU VAROŞ	151	38	8	907	%15,09	%12,93	Ermeni Ort.
22	EFRENÇ	DOĞU VAROŞ	40	12	9	248	%4,13	%3,53	Latin Kato.
23	DAFNUNDA NAM-İ DİĞER ÇÖLMEKÇİ	DOĞU VAROŞ	102	12	4	558	%9,28	%7,95	Rum Orto.
24	PİKŞİD NAM-I DİĞER DEĞİRMENDERESİ	DOĞU VAROŞ	17	0	0	85	%1,41	%1,21	Rum Orto.
	YEKÜN :		1.084	148	21	6.012	%100,00	%85,68	

*Numaralar, T.T. Nu. 387: s. 716-717'de sırasına göre çıkan *mahalle* adlarına dayanarak verilmiştir.

TABLO: IX
1523'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli

Şehir Bölgesi	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni Ortodoks	Latin Katolik	Mukim Yekünü	Müslüman Yüzdesi	Hıristiyan Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi
Doğu Varoşları	120	3.377	907	248	4.652	%11,94	%75,38	%66,30
(1486)	(0)	(3.003)	(838)	(210)	(4.051)	(%,00)	(%74,73)	(%60,36)
Surların İçi:								
Aşağıhisar	215	0	0	0	215	%21,40		%3,06
Ortahisar	650	225	0	0	875	%64,67	%3,74	%12.48
Yukarıhisar	20	0	0	0	20	%1,99		%,28
ARA YEKÜN:	885	225	0	0	1.110	%88,06		%15,82
(1486)	(1.290)	(466)	(0)	(0)	(1.756)	(%100,00)	(%8,60)	(%26.17)
Batı Varoşları	0	1.245	0	0	1.245	%,00	%20,71	%17,74
(1486)	(0)	(824)	(0)	(0)	(824)	(%,00)	(%15,20)	(%12.28)
Güney Varoşları	0	0	0	0	0	%,00	%,00	%,00
(1486)	(0)	(0)	(0)	(0)	(0)	(%,00)	(%.00)	(%,00)
Saptanamayan	0	10	0	0	10	%,00	%,17	%,14
(1486)	(0)	(80)	(0)	(0)	(80)	(%.00)	(%1,47)	(%1,19)
YEKÜN	1.005	4.857	907	248	7.017	%100,00	%100,00	%100.00
Yekün: 1486	(1.290)	(4.373)	(838)	(210)	(6.711)	(%100,00)	(%100,00)	(%100,00)

* Karşılaştırmak için 1486 *Tahrir Defteri*ndeki rakamlar bu Tabloda parantez ( ) içinde verilmiştir.

da 838 kişiden 1523'te %7.61'lik bir artışla 907 kişiye, Rum Ortodoks toplumu da, 1486'daki 4.373 kişiden % 10.04'lük bir artışla 1523'te 4.857 kişiye ulaşmışlardır.

Bu dönemde şehrin genel büyüme oranı % 4.56, toplam nüfus artışı 1486'da 6.711'den 1523'te 7.017'ye yükselmiştir. Bu sayı kendi başına kabul edilebilir olmasına karşın, bunun yanısıra şehrin Müslüman nüfusu arasında şaşırtıcı bir düşüş olduğunu da hatırdan çıkarmamalıyız.

İki Yazım arasındaki otuzyedi yıllık dönemde Müslüman nüfusu 1486'da 1.290'dan 1523'te % 22.10 eksilmesiyle 1.005'e düşmüştür. Müslümanların şehir surlarının içinden yeni **mahalle-i Cami-i Cedid** ve **cemaat-ı mescidi Hacı Kasım**'ın bulunduğu doğu varoşlarına doğru yayılmaya başladıkları gözönüne alınırsa bu eksilişin bir açıklamasını aramak zorunludur. (Harita III: S. 71).

Burada iki ayrı sorunu açıklamak gerekir: a) 1486-1523 yılları arasında Müslüman nüfusunda azalış; b) aynı dönem içinde Müslüman toplumunun şehir surları dışına yayılması.

Bu olgulardan birincisini anlamak için *sürgün* (zorunlu iskân) politikasında Osmanlı tecrübelerini hatırlamak gerekir. Kitle sürgünlerini ve sürgün edildikten sonra bundan kurtulmaya çalışanlara karşı girişilen eylemleri zikreden çeşitli tarih kitaplarından bunun sürgüne gönderilenler açısından benimsenen bir şey olmadığını anlamaktayız. Bu yüzden, Osmanlı sultanlarının halkın bir kısmını imparatorluklarının bir yanından diğer yanına sürme emrini vermelerinin kolay, ancak halkı yeni yerleştikleri yerlerde tutmanın güç olduğunu kabul etmek zorundayız.[55] Sıla hasreti Osmanlı yetkililerinin pek ölçemedikleri bir unsur olsa gerektir. Trabzon'da da, 1486'dan önce şehirde zorla iskâna tabi tutulan ailelerinin daha

[55] Barkan, **Sürgünler**: Bölüm I, s. 550-53'de Kıbrıs'a sürgün edilip de memleketlerine dönmek isteyenlere verilen cezaları incelemektedir. İnalcık, **Conguest**: s. 122-125'te sürgünlerin Osmanlı İmparatorluğunun oynadıkları rolü tanımlamakta ve sürülenler arasında onun olumsuz etkisini vurgulamaktadır.

sonraları resmi organların denetiminden kaçıp eski memleketlerine yerleştikleri düşünülebilir.

Müslüman nüfustaki bu azalma konusunda daha başka bir ihtimal de 1486 *Tahrir Defteri*nde 56 haneden oluşmuş gösterilen **mahalle-i azeban-ı mi-şeved**'in[56] 1523 Defterinde hiç yer almamasıdır. Adından anlaşılacağı gibi bu mahalle sakinlerinin askeri bir grup olan *azab*'lar olduklarını ve 1486'da yanlışlıkla şehrin daimi Müslüman nüfusu olarak sayıldıklarını, ve 1523 Defterinde **muhafızan-ı kale-i Trabzon**[57] biçiminde 132 nefer olarak yazıldıklarını kabul edersek, bu düşüşün nedenini bulmuş sayılabilirdik. Ancak daha önce de gördüğümüz gibi 1486'da **mahalle-i azeban-ı mi-şeved** sakinlerinin asker olmadıkları hakkında güçlü kanıtlara sahibiz. 1486 *Tahrir Defteri* bu mahalleyi Trabzon'a kendi istekleriyle gelip yerleşen Müslüman toplulukları[58] genel başlığı altında vermektedir. Ayrıca, İkinci Bölümde gösterildiği gibi bu mahalle sakinlerinin bir bölümünün meslekleri şehrin diğer mahallelerinde rastlanılan mesleklerdendir. Bu mahalle için, 1486 *Tahrir Defteri*nde görülen diğer cemaat'larla birlikte 1523 Yazımında adının değiştiği veya **mahalle-i cami-i atik** ya da **mahalle-i mescid-i valide-i merhum sultan Abdullah**, yani 1523 yıllarının en büyük iki Müslüman mahallesinden biri olduğu söylenebilir.

Bu nedenle Müslüman nüfustaki eksilmeyi, 1486 yıllarında Müslümanların çoğunluğunu sağlayan sürgün politikasının başarısızlığına bağlamak gerektiği kanısındayız.

Müslümanların şehir surlarının dışına yayılmaları olayının açıklaması daha güçtür. 1486'dan şehrin 258 Müslüman *hanesi* (1.290 nüfus) surların içindeyken neden 1523'de 201 *hane*nin 24'ü (% 11.94) doğu varoşlarında bulunmaktadır? Elde varolan bilgilere dayanarak kesin bir cevap verilemezse de, akla uygun bir tahmin ileri sürülebilir.

---

[56] **M.M. No. 828**: s. 10.
[57] **T.T. No. 387**: s. 27'deki listede bu *'muhafızlar'* şehrin daimi Müslüman sakinlerinden kesinlikle ayrılmaktadırlar.
[58] **M.M. No. 828**: s. 10.

Müslümanların şehrin varoşlarına yayılmaları eğilimi 1523 yıllarına münhasır değildi. 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde de gösterileceği gibi, bu Müslümanların şehrin doğu ve batı varoşlarına hızla yayılmalarının ilk adımıydı. Daha sonraki bir Defter'de bu 'yayılma' Müslüman halkın çoğalmasıyla kanıtlanabilir. Müslümanlar sayıları arttıkça surların çevrelediği dar alandan dışarı yayılmaktaydılar. Ancak, yukarda işaret edildiği gibi, 1523 yıllarında ortada böyle bir durum yoktu.

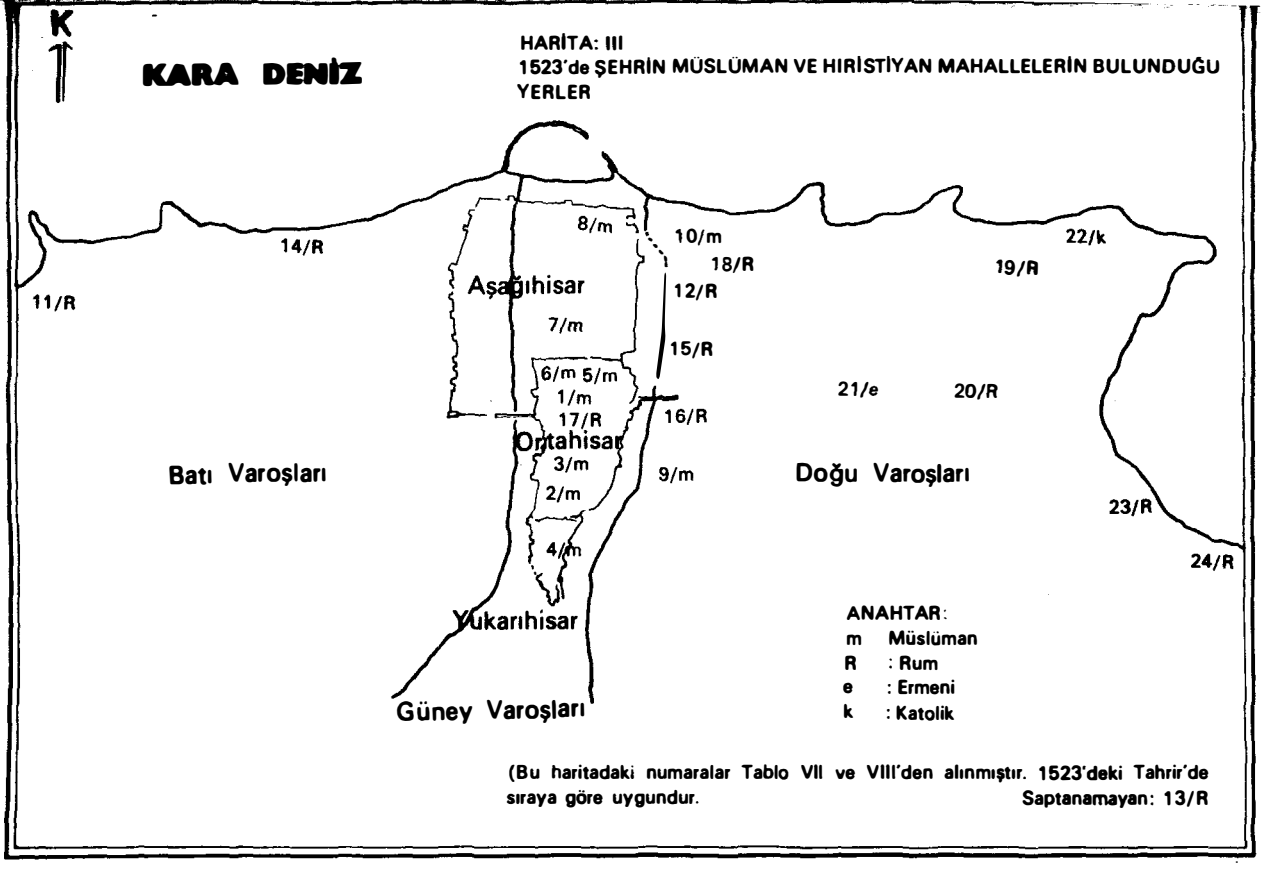
Bu konuya daha yaklaşmak için 1486 ve 1523 yılları arasında Trabzon'u ilgilendiren tarihi olaylara dönmeliyiz. Bu olaylar arasında en önemlisi, 1491 ila 1511 yılları arasında sonraları Osmanlı hükümdarı Yavuz Sultan Selim olacak olan Şehzade Selim'in Trabzon valisi bulunmasıdır.[59] Şehzade Selim'in Trabzon'daki maiyetinin kalabalıklığı hakkında kesin bir sayı bilinmiyorsa da, bilinen gerçeklere dayanarak bunun epey büyük olduğu söylenebilir. Şehzade Selim Trabzon valiliği sırasında askeri gücünü de arttırmış ve daha sonra bu gücünün de yardımıyla babasının yerine sultan olmuştu. Kısacası, onun 1491 ile 1511 yılları arasında askeri faaliyetleri için emrinde epey büyük bir gücün bulunduğunu göstermektedir. Bundan başka, Trabzon'daki sarayının, çoğu maiyetine bağlanan şairler ve edebiyatçılar için[60] bir toplantı yeri olduğunu biliyoruz. Böylece Selim'in Trabzon maiyetinin epey kalabalık olduğu akla yakın görünmektedir. Bu geçici kalabalık Müslüman toplumunu surların dışına yayılmaya zorlamış olabilir. Bu genişlemiş Müslüman toplumunun ihtiyaçlarına cevap vermek için St. Eugenios kilisesi de şehrin ikinci camiine dönüştürülmüştür. Bunun 1500 yıllarında yapıldığı kilise/cami'in bitişiğindeki bir çeşmenin kitabesinde yazılıdır. Bu kitabeye göre çeşme hacı Kasım ile Abdullah tarafından 905/1499[61] yılında yaptırılmıştır. Böylece bu yapının

---

[59] Lowry, **Yeni Cuma**: s. 98.

[60] Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'daki maiyetine bağlı edebi kişiler için bkz. E.J.W. Gibb, **A History of Ottoman Poetry** Cilt II, Londra, 1902. Özellikle s. 262-317 ve sonrası.

[61] Edhem, **Kitâbeleri**: s. 337-8; Akbulut, **Kitâbeleri**: s. 34.

(Bu haritadaki numaralar Tablo VII ve VIII'den alınmıştır. 1523'deki Tahrir'de sıraya göre uygundur. Saptanamayan: 13/R

Şehzade Selim'in valiliği döneminde inşa edilmiş olduğu kesindir.

Şehzade Selim ile maiyetinin 1511'de şehirden ayrılmasıyla Müslüman nüfus büyük bir ihtimal ile azalmış ama eski sınırları içine dönmemiştir. İşte bu yüzden 1523 *Tahrir Defteri*nde nüfusun 1486'ya kıyasla azaldığı ama bu azalan nüfusun şehrin daha geniş bir bölgesine yayılmış olması gibi çelişik bir durum görülmektedir.

Tablo IX'da (S. 67) iki *Tahrir* arasındaki dönemde surlar içinde yaşayan Hıristiyanlar sayısında da önemli bir azalma görülmektedir. 1486'da **Ortahisar**'da 466 Rum Ortodoks Hıristiyanlarından oluşan bir topluluk 1523'de % 51.72'lik bir düşüş göstererek 225'e inmiştir. 1553 *Tahrir Defteri*ni incelerken tümüyle ortadan yok olduğunu göreceğimiz surlar içindeki Hıristiyan toplumunun bu sürece girmesinin başlangıcı da buradadır.

1486 ve 1553 *Tahrir Defterleri* arasında Trabzon'da meydana gelen genel değişikliklerden şu sonuçları çıkarabiliriz. Daha önce belirtildiği üzere, Müslüman toplumu şehrin idari yapısı ile bütünlemiştir. 1486'nın sürgün cemaatlarının 1523'de her biri kendi ibadethanesine ve dini liderine sahip Müslüman mahalleleriyle yer değiştirmesi bunun kanıtıdır.

Diğer yandan, şehirdeki Müslüman nüfus genel nüfusun % 19.22'sinden % 14.32'sine düştüğü halde (Tablo X: S. 74) daha önce şehrin 'Türkleştirilmesi' olarak belirttiğim süreç de hızlanmıştır. Eskiden hepsi de Hıristiyan olan doğu varoşlarında şimdi yalnız iki yeni Müslüman yerleşim merkezleri görmekle kalmayıp, 1523'de şehrin iki Hıristiyan mahallesinin eski Rum adlarının yanısıra Türk adlarıyla da anıldıklarını görmekteyiz: **Dafnunda** şimdi **Çölmekçi** ve **Pikşid** de **Değirmenderesi** olarak bilinmektedir. Bu iki Türk adının, **Çölmekçi** (şima **Çömlekçi**) ve **Değirmenderesi**'nin günümüze kadar kalmış olmaları ve şehrin bu bölgelerinin adları olmaları ilginçtir.

1486 ve 1523 *Tahrir Defterleri*ne göre şehrin nüfusunu kıyaslayan (Tablo X S. 74) 1523 yılında şehrin büyük ölçüde Rum (% 69.22) ve Hıristiyan (% 85.68) olduğunu

göstermektedir. Ancak 1486 yılının Trabzon'unu yeni gelen Müslüman azınlığı olan bir Hıristiyan şehri olarak nitelerken, 1523 yılında Trabzon'un, halkının Müslüman unsurları halâ azınlıkta olsa bile, kesinlikle Osmanlı idari düzeni içine alındığını görmekteyiz.

TABLO: X

1486 ve 1523'de Tahrirlere Göre Trabzon Nüfusunun Karşılaştırılması

Dini Grup	Mukim Yekünü		Şehrin Nüfus Yekün Yüzdesi		1486 ve 1523 Tarihleri Arasında Değişiklik Yüzdesi
	CA. 1486	CA. 1523	CA. 1486	CA. 1523	
Müslümanlar	1.290	1.005	%19,22	%14,32	% -22,10
Rum Ortodoks	4.373	4.857	%65,16	%69,22	%+10,04
Ermeni Ortodoks	838	907	%12,49	%12,93	%+7,61
Latin Katolik	210	248	%3,13	%3,53	%+15,32
YEKÜN:	6.711	7.017	%100,00	%100,00	%+4,56

Dördüncü Bölüm
1553 Yılında Trabzon Şehri

Elimizde bulunan Trabzon *Tahrir Defterleri*nin üçüncüsü Kanuni Sultan Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında 961/1553 yılında derlenmiştir. 1486 ve 1523 *Tahrir Defterleri* gibi bu da İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde **Tapu Tahrir Defter No. 288**[1] de kayıtlı bulunmaktadır. Bu *'mufassal'* türde bir *Tahrir Defteri*dir. Bundan önceki 1523 Tahriri ile bunun arasındaki dönemde Trabzon'da önemli değişiklikler olduğundan ve bu Defter en az iki ayrı el tarafından yazıldığından bundan yararlanılması diğer *Tahrir Defterleri*nden daha büyük güçlükler doğurmuştur. Durumu daha da karmaşıklaştıran bir nokta da Defterde bulunan bilgilerin tutarsız oluşu ve mahalleden mahalleye değişiklikler göstermesidir. Burada dikkat edilmesi gereken bir nokta katiplerin mahallelerde oturan kişilerin listelerinin sonlarındaki toplamlardır. Katipler kimi zaman *nefer* (kişi) diye yazmışlar ve sonra listedeki adları (çoğunlukla yanlış olarak) toplamışlar,[2] başka yerlerde toplama yapmadan yalnızca *nefer* yazılmış,[3] kimi yerde de hiçbir işlem yapılmamıştır.[4]

Bu *Tahrir Defteri*ne özgü sorunlar Yedinci Bölümde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır, ancak bunlardan bir kısmından burada söz etmek gerekir. Şehrin mahallelerinin bu Defter'de sıralanış biçimini gösteren Tablo XI'de (S. 76) 1486 ve 1523 yılları *Tahrir Defterleri*nde görüldüğü (ve 1583 yılına ait olanda da görüleceği) gibi burada önce şeh-

---

[1] Bu çalışmada **T.T. No. 288** olarak anılacaktır.
[2] **T.T. No. 288**: s. 7 ve s. 18 bkz.
[3] Bkz. **T.T. No. 288**: s. 8 (*mahalle-i Tabakhane*).
[4] Bkz. **T.T. No. 288**: s. 9 (*mahalle-i tabakhane-i diğer*).

TABLO: XI
1553'de Trabzon'da Mahallelere Göre Ayrılan Sakinlerin Listesi

No.	Sayfa	Mahalle Adı	Yer	Hane	Bive	Mücerred	Mukim Yekünü	Toplam Yek. Yüzdesi	Din
1	6-7	CAM-İ ATİK*	ORTAHİSAR	32	0	14	160	%2,62	Müslüman
2	7	MESCİD-İ KISSAHAN	ORTAHİSAR	17	0	8	85	%1,39	Müslüman
3	7-8	Tabakhane (HaricEzDefter)	DOĞU VAROŞ	26	0	7	130	%2,13	Müslüman
4	8	Tabakhane-i Diğer	DOĞU VAROŞ	26	0	10	130	%2,13	Müslüman
5	8-9	Mes. Sarmaşık (HaricEzDef.)	DOĞU VAROŞ	19	0	1	95	%1,56	Müslüman
6	9	Meydan-i Kavak ki Mescid-i Hoca 'Ali Zade	BATI VAROŞ	13	0	5	65	%1.07	Müslüman
7	9	MESCİD DER BAB-İ BAZAR	AŞAĞIHİSAR	22	0	10	110	%1,80	Müslüman
8	10-11	ERMENİYAN-İ NEFS-İ TRAB.	DOĞU VAROŞ	109	0	47	545	%8,94	Ermeni Orto.
9	11	Meydan ki haric amedend	DOĞU VAROŞ	21	0	12	105	%1,72	Rum Orto.
10	11-12	Ayu Marino tabi-i Meydan	DOĞU VAROŞ	23	0	10	115	%1,89	Rum Orto.
11	12	Kanita	DOĞU VAROŞ	30	0	11	150	%2,46	Rum Orto.
12	12-13	Ayu Gregor tabi-i Meydan	DOĞU VAROŞ	16	0	7	80	%1,31	Rum Orto.
13	13	Ayu Kahir? Tabi-i Meydan	DOĞU VAROŞ	13	0	7	65	%1,07	Rum Orto.
14	13	San Ferid tabi-i Meydan	DOĞU VAROŞ	11	0	5	55	%,90	Rum Orto.
15	13-14	Ayu Medusa tabi-i Meydan	DOĞU VAROŞ	11	0	3	55	%,90	Rum Orto.
16	14	CAMİ-İ CEDİD	DOĞU VAROŞ	27	0	4	135	%2.21	Müslüman.
17	14	MESCİD-İ MEVLANA SÜCA	AŞAĞIHİSAR	32	0	1	160	%2,62	Müslüman
18	15	MESCİD-İ AMASYA	ORTAHİSAR	14	0	4	70	%1,15	Müslüman

(DEVAMI VAR)

No.	Sayfa	Mahalle Adı	Yer	Hane	Bive	Mücerred	Mukim Yekünü	Toplam Yek. Yüzdesi	Din
19	15	MESCİD-İ HACI BABA	ORTAHİSAR	6	0	0	30	%,49	Müslüman
20	15	MESCİD-İ HÜSEYİN AĞA	YUKARIHİSAR	9	0	10	45	%,74	Müslüman
21	16	Galimodo (?) Cedid nam-i diğer Şehre küstü	YUKARIHİSAR	19	0	2	95	%1,56	Müslüman
22	16	Mescid-i Halil Ağa nam-i diğer Azeban-ı Cedid	AŞAĞIHİSAR	6	0	4	30	%,49	Müslüman
23	16	AYU OVYAN	DOĞU VAROŞ	48	0	0	240	%3,94	Rum Orto.
24	17	DAFNUNDA N/D ÇÖLMEKÇİ	DOĞU VAROŞ	39	0	39	195	%3,20	Rum Orto.
25	17-18	Dafnunda nam-ı diğer Çölmekçi (Haric amedend)	DOĞU VAROŞ	36	0	24	180	%2,95	Rum Orto.
26	18	Zograf (Haric amedend ve der in Mahalle-i Sakin)	DOĞU VAROŞ	39	0	16	195	%3,20	Rum Orto.
27	19	Avi Sofşa nam-i diğ. Ohunç	BATI VAROŞ	59	0	12	290	%4,75	Müslüman
28	19	Kindinar (Haric Ez Defter)	GÜNEY VAROŞ	6	0	1	30	%.49	Müslüman
29	20	ZOGRAF	DOĞU VAROŞ	40	0	12	200	%3,28	Rum Orto.
30	20	AYA PARASKEVİ	DOĞU VAROŞ	2	0	0	10	%,16	Rum Orto.
31	20-21	İmaret-i Hatuniye (Haric Ez Defter)	BATI VAROŞ	50	0	14	250	%4,10	Müslüman
32	21	Ahmet Çelebi Mescid (Haric Ez Defter)	?	17	0	5	85	%1,39	Müslüman
33	21-22	Bayram Zade Mescid (Haric Ez Defter)	ORTAHİSAR	17	0	8	85	%1,39	Müslüman

(DEVAMI VAR)

No.	Sayfa	Mahalle Adı	Yer	Hane	Bive	Mücerred	Mukim Yekünü	Toplam Yek. Yüzdesi	Din
34	22	Mağara (Haric Ez Defter)	BATI VAROŞ	5	0	0	25	%,41	Müslüman
35	22	Zağnos (Haric Ez Defter)	BATI VAROŞ	8	0	1	40	%,66	Müslüman
36	22-23	Tekur Çayırı (Haric Ez Defter)	BATI VAROŞ	71	0	3	355	%5,82	Müslüman
37	23-24	AYA SOFYA N/D OHUNÇ	BATI VAROŞ	97	0	33	485	%7,95	Rum Orto.
38	24	Aya Sofya (Haric Ez Defter)	BATI VAROŞ	52	0	11	260	%4,26	Rum Orto.
39	25	Ayu Anadre (?) ki ez haric amedend	DOĞU VAROŞ	18	0	13	90	%1,48	Rum Orto.
40	25	AFROTORLU	DOĞU VAROŞ	13	0	11	65	%1,07	Rum Orto.
41	26	PİKŞİD NAM-İ DİĞER DEĞİRMENDERESİ	DOĞU VAROŞ	4	0	1	20	%,33	Müslüman
42	26	EFRENCİYAN	DOĞU VAROŞ	32	0	17	160	%2,62	Latin Kato.
43	26-27	Cami-i Merhum İskender Paşa.... Cema'at-i Müslüman Haric ki gelüp sakin olmuşlar	DOĞU VAROŞ	37	0	10	185	%3,03	Müslüman
44	27	Hacı Hasan el maruf Mahalle-i an 'Abdullah Çelebi (Haric Ez Defter)	BATI VAROŞ	12	0	1	60	%,98	Müslüman
45	27-28	CEMA'AT-İ MESCİD-İ HACI KASIM	DOĞU VAROŞ	17	0	7	85	%1,39	Müslüman
		YEKÜN:		1.220	0	421	6.100	%100,00	

* 1523 Tahrir Defterinde de gösterilen **Mahalle** adları bu tabloda büyük harflerle gösterilmiştir.

rin Müslüman sonra da Hıristiyan mahalleleri ayrı ayrı gösterilmemiştir. Tablo XI'in (ve Harita IV'ün) (S. 115) bölgeleri belirten sütununda görüleceği üzere 1553 *Tahrir Defteri* çeşitli dini grupların birbiri ardından sıralanmasının yanısıra burada şehrin mahallelerinin şehrin çeşitli bölgeleri gözönüne alınmadan 'sıçramalar' yapılarak sıralanmıştır.

Bu durum bu Defterde ilk kez yer alan yirmibir yeni mahallenin yerlerini saptama sorununu ortaya çıkarmaktadır. 1523 yılının yirmidört *mahalle* ve bir *cemaatı* 1553'de kırkdört mahalle ve bir cemaata yükselmiştir. Bu da, 1523 ve 1553 *Tahrir Defterleri* arasındaki otuz yıl içinde Trabzon'da meydana gelen değişiklikleri incelemeye geçmeden önce bu yeni yer adlarının nerelere ait olduğunu saptama gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bu *Tahrir Defteri*ndeki diğer iki değişiklik de *bive* (dul aile reisleri) ve *mücerred* (vergi mükellefi yaşında bekâr erkekler) kategorilerine ilişkindir. 1486 ve 1523 *Tahrir Defterleri* incelenirken görüldüğü üzere bu kategoriler yalnızca şehrin Hıristiyan nüfusu için kullanılmaktaydı. 1553 *Tahrir Defteri*nde bu düzenleme bozulmuştur. Bir yandan *bive*'ler için hiçbir bilgi verilmemekte, diğer yandan *mücerred*'ler konusunda verilen bilgiler Müslüman halkı da kapsayacak biçimde genişletilmektedir.

Yukarıda sayılan sorunların herbiri bu belirli *Tahrir Defteri*'nin sınırlı kapsamı içinde ele alınabilirse de, 1486 ve 1583 yılları arasında Trabzon şehrinde meydana gelen değişimler üzerinde bunların sonuçlarını yerleştirmeye çalıştığımızda bu sorunların ne denli güçlükler çıkaracağını göreceğiz. Bu sorunlar Yedinci Bölümde incelenecektir.

Birinci ve İkinci Bölümlerde, önceki iki *Tahrir Defteri*'nin düzenine uyarak şehrin önce Müslüman sonra da Hıristiyan mahallelerini incelemiştik. Ancak 1553 *Tahrir Defteri*nde durum böyle değildir. Burada bu Defter'in düzenleme biçimine uygun olarak kırkdört mahalle ile bir cemaatı yazım sırasına göre inceleyeceğiz. Daha önce sözü edilen mahalleler için daha önceki atıflar verilmiş, burada

ilk kez ortaya çıkan yeni mahalle adları konusunda da herbirinin yerlerinin nasıl saptanıldığı belirtilmiştir.

1-[5] **MAHALLE-İ CAMİ-İ ATİK DER KALE-İ EVSAT: Ortahisar**'da bulunan bu mahalle ikinci (S. 25) ve Üçüncü Bölümlerde (S. 57) belirtilmişti.

2- MAHALLE-İ MESCİD-İ KISSAHAN DER KALE-İ EVSAT: Ortahisar'daki bu mahalle için III. Bölüme bkz. (S. 57).

3- MAHALLE-İ TABAKHANE (HARİC EZ DEFTER): Tabakhane mahallesinde bir önceki Tahrirden sonra artan nüfus. Bu yeni Müslüman mahallesinin yeri kesinlikle saptanabilir. Doğu varoşlarında, yani eski **mahalle-i Meso Portis**[6] Hıristiyan mahallesinin kuzey kesiminde **Ortahisar** surlarının dışındadır. Bu bölgenin adından anlaşılacağı gibi şehrin tabakhanelerinin merkezi olduğu Mehmet Aşık tarafından da belirtilmektedir.[7] **Tabakhane** mahallesi **Meso Portis** mahallesinin yerini almasının yanısıra adını da **Meso Portis**'e **(orta kapı)** vermiş, Meso Portis bundan sonra **Tabakhane Kapısı** olarak anılmıştır.[8] Bugün şehrin bu kesimi resmen **Çarşı Mahallesi** olarak bilinmekte ise de bölge halkı buraya **Tabakhane Mahallesi** demektedirler.

4- MAHALLE-İ TABAKHANE-İ DİĞER DER KURB-I HAMAM-I KAHYA: Bu yeni Müslüman mahallesi yukarıda sözü edilenin hemen güneyinde yani doğu varoşlarında **Tabakhane Kapısı** ile **mahalle-i Cami-i Cedid** (Harita IV) (S. 115) arasındadır. Bu mahalle sınırları içinde bulunan **hamam-ı kahya**[9] bugün de var olup bu kesin saptamayı yapmamızı sağlamaktadır.

5- MAHALLE-İ MESCİD-İ SARMAŞIK (HARİC EZ DEFTER): Küçük sarmaşıklı mescid mahallesinde bir önceki Tahrirden sonra artan nüfus: Bu yeni Müslüman mahallesinin adını aldığı mescid günümüzde de var olup adı-

---

[5] Aşağıdaki tanımlanan mahallelerin herbirinin **T.T. No. 288** referansı Tablo XI'de (S. 76) verilmiştir.
[6] Bkz.: Bölüm II (s.25) ve Bölüm III (S. 57).
[7] Âşık, **No. 616**: V27r, ve **No. 2421**: V313v.
[8] Âşık, **No. 616**: V27r, ve **No. 2421**: V313; Evliya, **No. 5939**: V258v; Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 46; Feruhan Bey, 1847: s. 73; Lynch, **Map II**.

na **Sarmaşıklı Camii** denilmektedir.[10] Doğu varoşlarında deniz kıyısında **Kemerkaya Mahallesi**ndedir. Kiliseden çevrilmiş olan bu Camii 1937'de Çetintaş'ın[11] 'üçüncü sınıf' yani değersiz olarak sınıflandırmasına rağmen günümüze kadar kalmıştır.

6- MAHALLE-İ MEYDAN-I KAVAK KI MESCİD-İ HOCA ALİ ZADE MEHMET ÇELEBİ DEMEKLE MEŞHURDUR: Bugün Trabzon'da Batı varoşlarında halâ **Kavak Meydanı** vardır (Harita IV). (S. 115) Elimizdeki kaynaklar yer konusunda bir uyum gösterdikleri halde adı konusunda iki ayrı yorum getirmektedirler. Söz konusu *Tahrir Defteri*nde buraya **Kavak** (*31*) **Meydanı**[12] 1583 *Tahrir Defteri*nde **Kabak** (*32*) **Meydanı** denilmektedir.[13] Bu bölgede yetişmiş olan Mehmet Aşık,[14] Bijişkyan[15] ve Feruhan Bey[16] de **Kabak Meydanı** adını vermektedirler. Evliya Çelebi[17] ise mahalleye bugün anılan adıyla **Kavak Meydanı** demektedir.

7- MAHALLE-İ MESCİD-İ DER BAB-I BAZAR DER KALE-İ ZİR: Aşağıhisar'daki bu Müslüman mahallesinde Üçüncü Bölüm'de (S. 57) söz edilmişti.

8- MAHALLE-İ ERMENİYAN-I NEFS-İ TRABZON: İkinci Bölümde (S. 25) belirtildiği gibi Trabzon'un Ermeni toplumu büyük bir olasılıkla belirli bir mahallede yerleşmek yerine doğu varoşlarına yayılmış bulunmaktaydılar.

Diğer üç *Tahrir Defteri*nde bu dinsel toplum şu basit başlık altında verilmekteydi: **mahalle-i Ermeniyan.**[18] Oysa burada **nefs-i Trabzon** eki ilâve edilmiştir. Redhouse'un şehir adından önce gelen **nefs-i** ekinin esas şehri varoşlarından ayırmak için kullanıldığı tanımı Trabzon *Tahrir Def-*

---

[9] Feruhan Bey, **1847**: s. 74.
[10] Feruhan Bey, **1847**: s. 73; Trab. İl Yıl., **1973**: s. 118.
[11] Çetintaş, **Trabzon**: s. 12.
[12] **T.T. No. 288**: s. 9.
[13] **T. Kad. No. 29**: V9v.
[14] Âşık, No. **616**: V 28r ve **No. 2421**: V313r.
[15] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 51.
[16] Feruhan Bey, **1847**: s. 75.
[17] Evliya, No. **5939**: V258r.
[18] **M.M. No. 828**: s. 15; **T.T. No. 387**: s. 716; **T. Kad. 29**: V16 – 17v.

*terler*indeki kullanım anlamını kapsamamaktadır.[19] 1523 *Tahrir Defteri*ni incelerken gördüğümüz gibi burada da, (çoğunluğu varoşlarda olan) Hıristiyan mahalleleri genel bir başlık altında toplanmaktadır: **cemaat-ı gebran-ı nefs-i Trabzon** (Trabzon şehri gavurlar toplumu)[20] Bu deyim de 'geniş' ya da 'tüm' şehrin içinde anlamını taşımaktadır. Biz **nefs-i Trabzon** deyiminin bu anlamda kullanımını yazarların Trabzon şehrinde yaşayan Ermenileri Trabzon sancağında yaşayanlardan ayırmak için kullandıklarına inanıyoruz. Bu deyimin ilâve edilmesinin nedenini kesin olarak saptayabilmek güçtür. Ermenilerin şehrin doğu varoşlarına yayılmış olduklarında birleşen daha sonraki ziyaretçilerin belgelerinden de etkilenerek biz bu **nefs-i Trabzon** deyiminin mahalle kelimesinin kısıtlılığını genişletmek, yani bu başlık altında verilen listenin belirli bir mahallenin değil de şehrin toplam Ermeni nüfusunu belirtmek için kullanıldığı düşüncesindeyiz.

9- MAHALLE-İ MEYDAN Kİ HARİC AMEDEND (Dışarı gelmişler Meydanı mahallesi): Bu garip adın bir yazım hatasından doğduğu kuşkusuzdur. **Ki hariç amedend** (dışarı gelmişler), **ki ez hariç amedend** (dışardan gelmiş olanlar) olmalıdır. Daha sonra gösterileceği gibi bu *Tahrir Defteri*ni derleyen yazıcılar 1523 ilâ 1553 yılları arasında göç eden büyük sayıda yeni Müslüman ve Hıristiyanları belirtmek için çeşitli deyimler kullanmışlardır.

Doğu varoşlarındaki bu Rum mahallesinin tanımı için İkinci bölüme (S. 25) bakılması gerekir. Bu yeni yerleşenler 1553'de **mahalle-i meydan**'da özellikle ikâmet ettikleri belirtilen tek gruptur. Bu durum, **mahalle-i meydan**'ı şehrin en büyük mahallelerinden biri olarak gördüğümüz 1486 ve 1523 *Tahrir Defterleri* ile büyük bir çelişki gösterir. Bunun nedeni 1523 ile 1553 arasındaki dönemde bu büyük Hıristiyan mahallesinin idari olarak yeniden düzenlenmiş

---

[19] Sir James Redhouse, **A Turkish and English Lexicon**. Constantinople, 1921. *Nefs* kaydı için bkz. S. 2093.

[20] **T.T. No. 387**: s. 716. 1583 Tahrir Defterinde (bkz.: **T. Kad. No. 29**: Vl3v) Hıristiyanlar şu başlık altında toplanmışlardır: *cemaat-ı Gebran ki der nefs-i şehir sakin.*

olması, yani her biri başka küçük bir kiliseden adını alan bir dizi küçük mahallelere (aşağıda 10 ve 12-15e bkz.) bölünmüş olmasıdır. Bu yeni mahallelerde **tabî-i meydan**, yani meydana bağlı, ekine rastlamaktayız.

10- MAHALLE-İ AYU MARİNO? (*33*) **TABİ-İ MEYDAN:** *Tahrir Defteri*nde bu mahallenin **Meydana** bağlı olduğunun açıkça belirtilmesiyle bunun doğu varoşlarında bulunduğunu saptayabiliyoruz. Bu 'ipucu' olmasaydı, **Ayu Marino** adı başka bir kaynakta bulunmadığı için bunun yerini saptayamayacaktık.

11- MAHALLE-İ KANİTA: Bu yeni Rum mahallesi adını şehirde bilinen bir ortaçağ yer adından almıştır. İlginç olan yanı bu adın hemen hemen yüz yıllık bir aradan sonra bu *Tahrir Defteri*nde yeniden ortaya çıkmasıdır. Profesör Anthony Bryer (yazışmalarında) **Kanita**'yı 1319 zikredilen **Canitu** olarak tanımlamış ve bunun onuncu yüzyıl Kanites ailesinin adı olduğunu ileri sürmüştür. Bijişkyan[21] ve Feruhan Bey[22] de bu mahallenin deniz kıyısında olduğunu doğruladıkları ve belirttikleri için biz de bu mahalleyi doğu varoşlarında olarak kabul edebiliriz.

12- MAHALLE-İ AYU GREGOR TABİ-İ MEYDAN: St. Gregory kilisesinden adını alan bu mahalle şehri ziyaret eden pek çok kişi tarafından anılmaktadır. İlk olarak 1610'da Julian Bordier şehrin güneydoğusunda güzel bir çeşmesi olan çok eski bir Rum kilisesi olduğundan söz etmiştir.[23] 1929'da Trabzon'u ziyaret eden Rice bunu Bedestan'ın (**Bezzazistan**) batısında ana cadde ile deniz arasında çok eski bir kilise olarak tanımlamıştır.[24] Bu kilisenin günümüze kadar kalmamasına rağmen yerini doğu varoşlarında olarak saptayabiliriz.

13- MAHALLE-İ AYU KAHİR (*34*) **TABİ-İ MEYDAN:** Bu mahalle adını yalnızca 1553 *Tahrir Defteri*nde zikredilen başka bir Rum kilisesinden almıştır. Elde pek kesin bir bilgi

[21] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 52.
[22] Feruhan Bey, **1847**: s. 73.
[23] Bordier, **Voyage**: s. 122.
[24] Rice, **Trebizond**: s. 59-60.

olmamakla birlikte mahallenin **Meydan**'a bağlı olarak zikredilmesi doğu varoşlarında bulunduğunu göstermektedir.

14- MAHALLE-İ SAN FERİD (*35*) **TABİ-İ MEYDAN:** Bir önceki mahalle gibi bu da yalnız 1553 *Tahrir Defteri*nde görünmektedir. Hiçbir literatürde kayıtlı olmadığı için, **Meydan**'a bağlı olarak belirtilmemiş olsaydı yerini saptamak olanaksızdı. Ancak şimdi bunun şehrin doğu varoşlarında olduğunu söyleyebiliyoruz.

15- MAHALLE-İ AYU MEDUSA? (*36*) **TABİ-İ MEYDAN:** Bu mahalleye adını veren kilise de bilinmemektedir. Ancak 1553 *Tahrir Defteri*nde **Meydan**'a bağlı olarak yazılmış olması nedeniyle şehrin doğu varoşlarında olduğunu söyleyebiliyoruz.

16- MAHALLE-İ CAMİ-İ CEDİD DER BİRUN-İ ŞEHİR: Doğu varoşlarındaki bu Müslüman mahallesi için İkinci ve Üçüncü Bölümlere bkz. (S. 25 ve 57).

17- MAHALLE-İ MESCİD-İ MEVLANA ŞÜCA DER KALE-İ ZİR: Aşağıhisar'daki bu Müslüman mahallesi için Üçüncü Bölümü bkz. (S. 57)

18- MAHALLE-İ MESCİD-İ AMASYA DER NEZD-İ HAMAM-I Çifte: Ortahisar'daki bu Müslüman mahallesi Üçüncü Bölümde (bkz. S. 57) tanıtılmıştır.

19- MAHALLE-İ MESCİD-İ HACI BABA DER KALE-İ EVSAT: Ortahisar'daki bu Müslüman mahallesi Üçüncü Bölümde (bkz. S. 57) tanıtılmıştır.

20- MAHALLE-İ MESCİD-İ HÜSEYİN AĞA Kİ SERHAZİN BÜD DER NEZD-İ SARAY-I AMİRE: Yukarıhisar' daki bu Müslüman mahallesi Üçüncü Bölümde (bkz. S. 57) tanıtılmıştır.

21- MAHALLE-İ GALİMODO? (*37*) **CEDİD NAM-I DİĞER ŞEHRE KÜSTÜ DER NEZD-İ SARAY-I AMİRE:** Bu garip adın bir açıklaması olması gerekir. Yeni Galimodo adı konusunda bir açıklamada bulunamamaktayız. Ancak 'şehre küstü' deyimi Osmanlı şehirlerinde uzak mahalleleri belirtmek için sık sık kullanılmaktadır. Trabzon'da da gö-

rüldüğü gibi Bursa ve Kütahya'da[25] da aynı adda kalelere yakın ya da kalenin içinde bulunan mahalleler vardı.

22- MAHALLE-İ MESCİD-İ HALİL AĞA NAM-I DİĞER AZEBAN-I CEDİD: Bu *Tahrir Defteri*nde ilk olarak ortaya çıkan bu mahalle, 1583 *Tahrir Defteri*nde **kale-i zir**[26] yani **Aşağıhisar**'a bağlı olduğu belirtilmemiş olsaydı, yerinin saptanması mümkün olamayacaktı.

23- MAHALLE-İ AYU OVYAN: Doğu varoşlarındaki bu Rum mahallesi İkinci Bölümde (bkz. S. 25) tanıtılmıştır.

24- MAHALLE-İ DAFNUNDA NAM-I DİĞER ÇÖLMEKÇİ: Şehrin doğu varoşlarında olan bu Rum mahallesi İkinci bölümde (bkz. S. 25) tanıtılmıştır.

25- MAHALLE-İ DAFNUNDA NAM-I DİĞER ÇÖLMEKÇİ (HARİÇ AMEDEND): Bu yeni yerleşen grubu yazarken katip yine **ez** ekini eklemeyi unutmuştur. Asıl deyim **ez haric amedend** (dışardan gelmişler) olmalıdır. Diğer bir deyişle bu kayıt **Dafnunda** mahallesine yeni yerleşen göçmenleri belirtmektedir.

26- MAHALLE-İ ZOGRAF (HARİC AMEDEND VE DER İN MAHALLE SAKİN): Burada da 'dışardan gelenler' anlamına gelecek olan **ez** ekinin yazılmadığını görüyoruz. Bunlar da İkinci Bölümde (S. 25) tanıtılan Zograf (aşağıda 29 no. bkz.) mahallesine taşınan yeni bir göçmen grubudur.[27]

---

[25] **Türkiye'de Meskün Yerler Kılavuzu** (T.C. İçişleri Bakanlığı Yayınlarından: Seri II, Sayı 2) Ankara, (Cilt 1) 1946 ve (Cilt 2) 1947. Bkz. Cilt II. s. 1015.

[26] **T. Kad. No. 29**: V10v.

[27] *Meydan* (no. 9) *Dafnunda* (no. 25) ve *Zograf* (no. 26) mahallelerinden söz ederken bu Tahrir Defterini derleyen katibin bu kayıtların sonuna gelmesi gereken '*ez*' (dan) ekini koymayı ihmal etmiş olabileceğini belirtmiştik. '*haric amedend*: gibi kulağa garip gelen bu deyimin kullanılışının başka bir nedeni de olabilir. Bunu kelime anlamına göre alırsak (dışarı gelmişler) bunun surlar içinde yaşayan şehir sakinlerinin 'dışarı çıktıklarını' yani şehrin varoşlarına taşındıklarını düşünebiliriz. 1486 ve 1523 Tahrir Defterlerinde yer alan Ortahisar'daki Rum mahallesi *Meso Kastro*'nun 1553 Tahrir Defterinde görülmemesi bu yorumu destekleyebilir. Buna karşı ileri sürülecek iddia da şudur: 1523'te surların içindeki bu tek Hıristiyan mahallesinin toplamı 45 *hane* ve 1 *bive* idi, yani 225 nüfustu. Oysa 1553'de 'dışarı çıkmışlar' olarak adı geçenler 86 *hane* (430 nüfus) oluşturuyorlardı. Bu tutarsızlık yüzünden biz bu yorumu kabul etmemekteyiz. İleride göreceğimiz gibi *Meso Kastro*'nun bu 'kayıp' nüfusunu 1523 ve 1553 Tahrirleri arasında Trabzon'dan sürülen büyük Hıristiyan grupları içinde kabul etmekteyiz. Ayrıca bizim sunduğumuz bu 'dü-

27- MAHALLE-İ AYİ SOFYA NAM-I DİĞER OHUNÇ: Burada eski bir mahallede yeni bir 'etnik karışım'la karşılaşmaktayız. Daha önce tam bir Hıristiyan (Rum Ortodoks) mahallesi olan batı varoşlarındaki **mahalle-i Aya Sofya**'da şimdi bu yeni Müslüman topluluğunu görmekteyiz. **Mahalle**nin adı olan normal **Aya** (*38*)[28] kelimesinin burada **Ayi** (*39*)[29] olarak yazılması ilginçtir. Aşağıda (no.37) bu adı taşıyan Hıristiyan mahallesine halâ **Aya Sofya** denildiği görülecektir. Bu bölgenin tanımı için ikinci Bölüme bkz. (S. 25).

28- MAHALLE-İ KİNDİNAR (HARİC EZ DEFTER): Bu yeni Müslüman mahallesi güney varoşlarındaydı. Yörenin sakinleri buraya halâ **Kindinar Mahallesi** adını verirler. Resmi adı **Bahçecik Mahallesi**dir. 'Önceki Tahrir'den sonra gelen nüfus (**haric ez defter**) şehrin güney varoşlarına belgeleyebildiğimiz en eski yerleşim tarihini göstermektedir.

29- MAHALLE-İ ZOGRAF: Doğu varoşlarındaki bu Rum mahallesi İkinci Bölümde (S. 25) tanıtılmıştır.

30- MAHALLE-İ AYA PARASKEVİ: Doğu varoşlarındaki bu Rum mahalle İkinci Bölümde (S. 25) tanıtılmıştır.

31- MAHALLE-İ İMARET-İ HATUNİYE (HARİC EZ DEFTER): Bu yeni mahallenin yerini şehrin batı varoşlarında **Ortahisar**'da saptamak bir sorun değildir. Çünkü burası şehrin en ünlü Osmanlı camii olan **Hatuniye** ya da **Gülbahar Camii**'nin bulunduğu yerdir. Ancak bunun ilk olarak 1553 *Tahrir Defteri*nde görünmesi ortaya ilginç bir durum çıkarmaktadır. Mahalle'nin adında **İmaret**'inin de yer aldığı külliyede bir *medrese*, *kütüphane*, *türbe* ve *camiin* kendisi de bulunmaktaydı. Bu külliyenin Yavuz Sultan Selim tarafından (ölümü 1520/927) burada adı geçen hatun olan annesinin anısına yaptırılmış olduğu sanıl-

---

zeltilmiş okuma' *Ayu Anadre* (no. 39) kayıdında da' destek bulmaktadır. *Mahalle-i Ayu Anadre* kaydından hemen sonra 'ki *ez haric amedend* (dışardan gelenler) deyimine rastlıyoruz. Biz kâtibin No. 9, 25 ve 26'daki kayıtlarda da böyle yazması gerektiğini kabul etmekteyiz. Diğer bir deyişle bu dört kayıt da (No. 9, 25, 26 ve 39) 'dışardan gelmiş' yani 1523 ve 1553 Tahrirleri arasındaki dönemde şehre göçmüş olan yeni Hıristiyan nüfusu belirtmektedir.

[28] Örnek için bkz: **T.T. No. 387**: s. 716.

[29] **T.T. No. 288**: s. 19.

maktadır.[30] Camiin tarihli bir kitabesi bulunmamakla birlikte hemen yanında bulunan türbede 911/1505 tarihli bir kitabe vardır. Camiin de 1514'de yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bu yerin en ayrıntılı incelenmesi Halil Edhem[31] tarafından yapılmış olanı olup bu külliyeyi yaşatan vakfın vakıfnamesinin (ki bu tür belgeler tarihli olarak hazırlanırdı) kaybolduğu belirtilmektedir.[32] Buna rağmen Halil Edhem, Evliya Çelebi ile, Katip Çelebi'nin onyedinci yüzyıl anlatılarını kabul etmekte ve camiin 920/1514'de yaptırılmış olduğunu söylemektedir.[33]

Bu görüşe karşıt olarak, 1523, 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*ne dayanarak türbenin camiden dokuz yıl önce yapılmış olduğu ileri sürülebilir.

1523 yıllarına ait olan *Tahrir Defteri* batı varoşlarında bir Müslüman toplumundan söz etmemektedir. Eğer Camii gerçekten 1514 yılında bitirilmiş olsaydı aradan geçen dokuz yıl içinde bir müslüman cemaatı olmaması gariptir. Buna karşılık aynı *Tahrir Defteri* bir **cemaat-ı mescid-i Hacı Kasım der nezdi bezzazistan**'dan söz etmektedir. Bu mescidin hiç cemaatı olmamasına rağmen 1 *imam*ı ve 1 *müezzin*i vardır. Şu halde bir *mahalle*, oluşturacak kadar sakini olmasa bile dokuz yıllık bir **Hatuniye Camii**'nin hiç olmazsa *cemaat* olarak adının geçmesi gerekirdi.

Ayrıca 1523 *Tahrir Defteri*nde vakıfların denetiminde olduğu belirtilen iki *Camii* ve sekiz *mescid* vardır.[34] Bu iki camiin **cami-i Atik** ve **cami-i Cedid** oldukları ve sırasıyla surlar içinde ve doğu varoşlarında bulundukları Üçüncü Bölümde (bkz. S. 57) gösterilmişti. Gerçekten de orada belirtildiği gibi, 2 *Camii* ve 8 *mescid* 1523 *Tahrir Defteri*nde yazılı on Müslüman topluluğunun adları olarak sıralanmışlardır.

1523 *Tahrir Defteri* bundan başka bir de **evkaf-ı İmaret-i Valide-i an merhum sultan Selim han der nefs-i**

---

[30] Âşık, **No. 616**: V28v; ve **No. 2421**: V313r; Evliya, **No. 5939**: s. 258.
[31] Edhem, **Kitâbeleri**: s. 339-343.
[32] Edhem, **Kitâbeleri**: s. 340.
[33] Edhem, **Kitâbeleri**: s. 340.341.
[34] **T.T. No. 387**: s. 719.

Trabzon başlığı altında bir imparatorluk vakfını da göstermektedir.[35] Bu atıf 1523 yıllarında *İmaret*'in var olduğunu kesinlikle gösteriyorsa da, burada herhangi bir *Camii* söz konusu edilmemiştir.

Bu konuyu su yüzüne çıkaran 1553 *Tahrir Defteri* ile **mahalle-i İmaret-i Hatuniye (haric ez defter)**'e dönecek olursak, mahalle adlarında camiden söz edilmediği gerçeği ile karşılaşırız. Buna rağmen camiin bu tarihten önce yapılmış olduğunda kuşku yoktur. 1553'de bu mahallenin, yeni gelmiş de olsalar 250 sakini olduğu görülmektedir. Bunlar büyük bir olasılıkla camiin cemaatını oluşturuyorlardı. Mahalle'nin sakinleri arasında **'Hamzallah veled-i İbrahim (imam-ı cami)'**[36] diye bir kayıta rastlanması bu yorumu güçlendirmektedir. Belirli bir camiden söz edilmemekle birlikte bu mahallede ilk olarak Hamzallah'ın adının yazılı olması onun imam, yani Hatuniye Camii imamı olduğu düşüncesini desteklemektedir.

*Tahrir Defterleri*nde Hatuniye Camii'nin varlığına ait ilk somut kanıt 1583 Defterinde **mahalle-i imaret-i Hatuniye**'nin ismini alarak **mahalle-i cami-i İmaret-i Amire-i Hatuniye**[37] olarak geçmesidir.

Böylece yalnız *Tahrir Defterleri*ne dayanılarak caminin yapımının 1523'den sonra tamamlandığı mantığa uygun bir biçimde ileri sürülebilir. 1523 *Tahrir Defterleri*nde batı varoşlarında bir Müslüman mahallesinden söz edilmemesinin yanısıra bu bölgenin sakinlerinin yeni göçmenler **(haric ez defter)** olarak belirtilmesi de bu görüşü güçlendirmektedir. Eğer durum böyle ise cami, vakfı kuran Yavuz Sultan Selim tarafından değil de oğlu Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) tarafından yaptırılmış olabilir. Kanuni Sultan Süleyman'ın babasının valiliği sırasında Trabzon'da doğduğu ve böylece oranın yerlisi olduğu da unutulmamalıdır.

Bu görüşe karşı olarak da Trabzon'un yerlisi olan ve Hatuniye Camiinin yakınlarında yetişmiş olan Mehmet Âşık'ın (doğumu 1550) camiin 920/1514'de tamamlanmış

[35] **T.T. No. 378**: s. 718.
[36] **T.T. No. 288**: s. 20.

olduğunu yazması ileri sürülebilir.[38] Mehmet Aşık bu tarihi saptamak için Arap alfabesinin her harfinin ayrı bir değer taşımasıyla tarihleri düşürmeye yarayan *ebced* hesabından yararlanmaktadır. İddiasını güçlendirmek için her ikisi de 920/1514 sayısal değerini taşıyan iki ayrı cümle göstermektedir. Birinci örneğinde 'zamanın bir şairinin bilinmeyen bir şiirinden **beyt ül ibadet** (*40*) deyiminin harflerinin sayısal değeri toplamının camiin tarihini verdiğini söylediğini belirtmektedir.[39] 'Başka biri' diye tanımladığı ikinci kaynağı da, 'bitirildi' anlamına gelen Arapça **fa tammat** (*41*) kelimesindeki harflerin sayısal değerleri toplamının Hatuniye Camii'nin inşasının bitirildiği 920/1514 tarihine denk düştüğünü belirtmektedir.[40]

Kendisi Trabzon'un yerlisi olan, ama anlattığı olaylar zamanında yaşamamış olsa bile, bunlara bizden daha yakın olan Mehmet Âşık'ın camiin tamamlanması için 920/1514 tarihini kabul etmesi o dönemde şehirde yaygın olan kanıyı belirtiyor olsa gerekir.

Burada bu camiin yapımı konusundaki görüşleri bağdaştırmayı güçleştiren iki çelişki ortaya çıkmaktadır. Mehmet Âşık'ın 1514 tarihini kabul edersek, hemen hemen on yıldır var olan camiin 1523 *Tahrir Defteri*nde yazılmamış olmasını, vakıf denetiminde bulunan listede yer almamasını ve çevresine Müslüman sakinler toplamamış olmasını nasıl açıklayabiliriz? Diğer yandan da Mehmet Âşık'ın camiin 1514 yılında tamamlandığı konusundaki tanıklığı vardır.

---

[37] **T. Kad. No 29**: V12v.

[38] Âşık, **No. 616**: V28v ve **No. 2421**: V313r'de bu bölüm şöyledir: "*ol asrın şuarasından biri bu cami'nin tarihinde tarih es mısra. 'er bikhohi ül-ibadet amed' nesir mısraında beyt ül-ibadet lafzın bulmuştur ve birisi dahi itmam-ı binasına fa tammat lâfzın bulmuştur* sene 920. Evliya Çelebi (**No. 5939**: V258r) nin bu camiin tanımını Mehmet Âşık'ın eserinden aldığı açıktır. O bu bölümü şöyle vermektedir: "*Tarih-i cami-i budur: er bikhohi beyt ül-ibadet imlâ sene* 920 *cami'nin itmamına tarih-i fa-tammat vakı olmuşdır sene* 920."

[39] Bu cümledeki harflerin sayısal değeri şöyledir: B = 2 + Y = 10 + T = 400/A = 1 + L = 30/AYN = 70 + B = 2 + A = 1 + D = 4 + T = 400, toplam 920.

[40] Bu kelimenin harflerinin sayısal değeri şöyledir: F = 80 + T = 400 + M = 40 + T = 400, toplam 920.

Sonuç olarak biz Halil Edhem'in duygularını paylaşmakta ve bu önemli yerin vakıfnamesinin günümüze kadar kalınamasına 'hayıflanmaktayız.'

32- MAHALLE-İ AHMET ÇELEBİ MESCİD: Bu yeni Müslüman mahallesinin yerini saptayamamış bulunuyoruz. 1583 *Tahrir Defteri*nde de[41] adının geçmesi dışında literatürde bu ada rastlanmamıştır. Bu yüzden 'yeri saptanamamıştır' olarak belirtmek zorunda kalınmıştır.

33- MAHALLE-İ BAYRAM ZADE MESCİD (HARİC EZ DEFTER): Bu yeni Müslüman mahallesinin adını aldığı **Bayramzade mescidi** bugün artık yok olmuştur. Ancak bunun sorumlusu olan Çetintaş bu mescidi değersiz olarak nitelemiştir.[42] Bu da Ortahisar'ın güneybatı kesiminde, son yıllara kadar **Bayram Bey Mahallesi** adıyla anılan yerde bulunuyordu.[43]

34- MAHALLE-İ MAĞARA (HARİC EZ DEFTER): Bu yeni Müslüman mahallesi **Ortahisar**'ın batı surlarının hemen dışında yani surların bitişiğindeki batı varoşlarında bulunmaktaydı. Sonraları **Mağara Mahallesi**[44] olarak bilinen bu kesim şimdi genişlemiş olan **Ortahisar Mahallesi**'nin bir bölümünü oluşturmaktadır.[45]

35- MAHALLE-İ ZAĞNOS (HARİC EZ DEFTER): Bu yeni Müslüman mahallesi batı varoşlarında Ortahisar surlarının hemen dışında, batı boğazı üzerindeki (**Zağnos** ve **Zindan köprüsü** olarak bilinen[46]) köprü ile Hatuniye külliyesi arasındaydı. Bu mahalleye ve batı varoşlarına açılan kapı **Zağnos Kapısı** diye anılırdı.[47]

36- MAHALLE-İ TEKUR ÇAYIRI (*42*) **(HARİC EZ DEFTER):** Bu mahallede doğmuş ve büyümüş olan Mehmet Âşık bu yeni mahallenin şehrin batı varoşlarındaki **Hatuniye Camii**'nin yarım mil güneyinde olduğunu zikre-

---

[41] **T.Kad. No. 29**: V84-89v. Bu Tahrir Defterinde mahalle adının sonundaki *kenani* / / *ketani* ? (*45*) kelimesine rağmen yeri saptanamamıştır.
[42] Çetintaş, **Trabzon**: 13.
[43] Trabzon, **Mahalle Listesi**.
[44] Trabzon, **Salname**: s. 69.
[45] Trabzon, **Mahalle Listesi**.
[46] Âşık, **No. 616**: V27r ve **No. 2421**: V313v; Evliya, **No. 5939**: V258v.
[47] Evliya, **No. 5939**: V258v; Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 46; Lynch, **Map II**.

der. Ancak Evliya Çelebi[48] gibi o da buraya **Tekfur Saray Mahallesi** demektedir.[49] 1583 *Tahrir Defteri*nde[50] **tekur** (*43*) **tekfur** (*44*) yazılmış ve bölge 1950 yılında, halâ o yörede bulunan **Erdoğdu Bey Camii**'nin adını alıp **Erdoğdu Mahallesi**[51] olarak adlandırılana kadar **Tekfur Çayırı** olarak anılmıştır. Mehmet Âşık'ın babası bu camie bağlı medresede öğretmenlik yapmıştır.[52]

37- MAHALLE-İ AYA SOFYA NAM-I DİĞER OHUNÇ: Şehrin batı varoşlarındaki bu Rum mahallesi İkinci Bölümde (bkz. S. 25) tanıtılmıştı. Daha önce görüldüğü gibi (yukarda 27.no.bkz.) aynı yerde olduğu tahmin edilen ve aynı adı taşıyan bir de Müslüman mahallesi bulunmaktadır. Burada ortaya yeni bir sorun çıkmaktadır: burası Müslüman ve Hıristiyan sakinleri ayrı ayrı belirtilen bir karma mahalle midir yoksa bölge birbirinden ayrı iki bölüme mi bölünmüştür? Eğer bu sonuncu tez geçerliyse, aynı adı taşıyan kilise halâ bir Hıristiyan ibadethanesi olarak görev görmekteyken Müslüman kesimine **Ayi Sofya** adının verilmesi ilgi çekicidir. Trabzon'a ilişkin dört *Tahrir Defteri*nde yalnızca burada adını bir Hıristiyan kilisesinden alan tek Müslüman mahallenin bu olduğunu gözönüne alınca burasının gerçekten karma bir Müslüman Hıristiyan mahallesi olduğu kanısındayız. **Aya Sofya**'nın camiye dönüştürülmüş olduğu yılları kapsayan 1583 *Tahrir Defteri*ni incelerken göreceğimiz gibi **mahalle-i Aya Sofya** yalnızca Müslüman mahallesi için kullanılmış, ve o bölgede oturan Hıristiyanlar değişik yeni mahalleler listelerinde sıralanmışlardır.

38- MAHALLE-İ AYA SOFYA (HARİC EZ DEFTER): **Mahalle-i Aya Sofya**'nın bu yeni sakinleri Hıristiyan Rumlardı. Daha önce gördüğümüz gibi (9, 25, 26 ve 39 no. bkz.) bu dönemde başka Hıristiyan göçmenler de vardı ve

---

[48] Âşık, **No. 616**: V29v ve **No. 2421**: V314v.
[49] Evliya, **No. 5939**: V258r. Burada da Evliya Çelebi Mehmet Âşık'ın eserinden yararlanmıştır.
[50] **T. Kad. No. 29**: V7r-8v.
[51] Trabzon, **Mahalle Listesi**.
[52] Âşık, **No. 616**: V29v ve **No. 2421**: V314v.

bu gruplar **'ki ez hariç amedend'** (dışardan gelenler) biçimiyle belirtiliyorlardı. Diğer yandan Müslüman göçmen gruplarının tümü **haric ez defter** (son Tahrir'den sonra artan nüfus) olarak gösterilmekteydiler. Bu belirli mahallede Hıristiyanların **'haric ez defter'** kaydıyla yazılmaları yazıcının bu karma **mahalle-i Aya Sofya**'nın sakinlerini nasıl kaydedeceği konusunda bocaladığını da gösteriyor olabilir.

39- MAHALLE-İ AYU ANADRE? (*46*) **Kİ EZ HARİC AMEDEND:** Bu mahalleyi, Chrysanthos'un doğu varoşlarındaki St. Gregory mıntıkasında bulunduğunu söylediği St. Andre kilisesinden adını alan Rum mahallesi olarak nitelemekteyiz.[53] 1583 *Tahrir Defteri*nde burası **mahalle-i Ayu Andreda** (*47*) olarak gösterilmektedir. 1610 yılında Bordier tarafından çizilen şehir haritasında St. Andre kilisesi sur içindeki şehrin aşağısında, yani **Aşağıhisar**'da gösterildiği için biz bu mahallenin yerini kesin olarak söyleyememekteyiz. Bordier bu St. Andre kilisesinin camiye dönüştürüldüğünü de belirtmektedir.[54] Bordier'in coğrafya anlayışı pek kısıtlıysa da, kuzey güney doğrultusunda yatan şehri doğu batı doğrultusnda olarak belirtmektedir. Onun 1610'da şehri ziyaretinde eski St. Andre kilisesinin yöresel gelenekte henüz canlılığını korumakta olması camiye dönüştürülmesinin pek uzak bir geçmişte olamayacağını kanıtlamaktadır. Diğer bir deyişle, 1553'te burası henüz kilise olmuş olabilirdi. Hıristiyanların Aşağıhisar'da oturdukları konusunda başka bir kanıt bulunamadığı için biz Bordier'in verdiği yeri kabul etmeyerek Chrysanthos'un gösterdiği yeri tercih etmekteyiz.

40- MAHALLE-İ AFROTORLU: Doğu varoşlarındaki bu Rum mahallesi İkinci Bölümde (bkz. S. 25) tanıtılmıştı.

41- MAKALLE-İ PİKŞİD NAM-I DİĞER DEĞİRMENDERESİ: Şehrin doğu varoşlarında bulunan bu mahalle (İkinci bölüme bkz. S. 25) 1523 ve 1486 yılları *Tahrir Defterleri*nde yazılan Rum Hıristiyan mahalleleri arasında

---

[53] Chrysanthos, **Churches**: s. 791-5.
[54] Bordier, **Voyage**: s. 133.

gösterilmişti. Ancak 1523 ile 1553 yılları arasında etnik yapısı değişmiş olup şimdi 'yeni' bir Müslüman mahallesidir.

42- MAHALLE-İ EFRENCİYAN: Şehrin tek Lâtin Katolik mahallesi İkinci Bölümde (bkz. S. 39) tanıtılmıştır.

43- MAHALLE-İ CAMİ-İ MERHUM İSKENDER PAŞA Kİ DER KURB-İ MEYDAN-I CEDİD (CEMAAT-I MÜSLÜMAN Kİ HARİCDEN GELÜP SAKİN OLMUŞLARDIR): Meydan'ın kuzeydoğusunda bulunan bu yerde bugün bile şehrin doğu varoşlarındaki en önemli Osmanlı mimari anıtı bulunmaktadır (İSKENDER PAŞA CAMİİ). Bu yeri anlatan çeşitli ziyaretçiler arasında Mehmet Âşık şunları yazmaktadır: "Şehir surlarının bir mil kadar ötesinde **Gavur Meydanı** olarak anılan büyük meydanın doğusundadır."[55]

Bu mahalleye adını veren Camii 1523 ve 1553 *Tahrir Defterleri* arasındaki dönemde çeşitli kereler Trabzon valiliği yapmış olan İskender Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Caminin vakıfnamesinin bir kopyası 1583 *Tahrir Defteri*nde yer almıştır.[56] 932/1525 tarihli olan bu vakıfname caminin yapımında başlayıp başlamadığını belirtmemekle birlikte (caminin kitabesinde 936/1529 tarihi vardır)[57] arazinin sınırlarını çizerek doğusunda yabancılar kalesi **(hisar el/efrenci)'** kuzeyinde deniz, batısında da **mahalle-i Zograf** olduğunu belirtmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere buraya alınan bu bölümün değeri **İskender Paşa mahallesi** konusunda anlatılanlar değil, **mahalle-i Zograf**ın[58] doğu varoşlarında olduğunu saptamamızı sağlamasındadır.

44- MAHALLE-İ HACI HASAN EL-MARUF MAHALLE-İ AN ABDULLAH ÇELEBİ (HARIC EZ DEFTER): Ne yazık ki, ne Hacı Hasan ne de Abdullah Çelebi adları onaltıncı yüzyıldan sonra kalmamışlardır. 1583 *Tahrir Defteri*nde[59] de bu mahallenin adı geçmekte fakat yerini belirlememize yarayacak bir bilgi verilmemektedir. Kesin bir

---

[55] Âşık, **No. 616**: V29r ve **No. 2421**: V314v.
[56] **T. Kad. No. 29**: V8 ve V9 arasında.
[57] Edhem, **Kitâbeleri**: s. 346.
[58] Bkz.: Bölüm II (s. ??).
[59] **T. Kad. No. 29**: V11v.

kanıt olmamasına rağmen biz aşağıda belirtilecek olan iki nedenle bunu şehrin batı varoşlarına yerleştirmekteyiz:

Bu mahallenin sakinleri arasında 1553'te Bayram, **katip-i imaret-i Hatuniye** diye adı geçen biri vardır. Bayram'ın çalıştığı yerin yakınında, yani batı varoşlarında oturmakta olduğunu kabul edebiliriz inancındayız.

İkinci olarak da, sakinleri şehre yeni göçmüş olan yeni bir mahalledir burası. Daha sonra göreceğimiz gibi bu *Tahrir Defteri*nde yeni gelenler olarak nitelenen Müslümanların büyük bir çoğunluğu batı varoşlarında oturmaktaydılar.

45- CEMAAT-İ MESCİD-İ HACI KASIM DER NEZD-İ BEZZAZISTAN: Doğu varoşlarındaki bu Müslüman cemaat Üçüncü Bölümde (bkz. S. 57) tanıtılmıştır.

Yukardaki incelemeden de anlaşılacağı gibi 1523 ile 1553 yılları arasında Trabzon şehrinde önemli değişiklikler olmuştur. Bu otuz yıl içinde mahalle sayısının yirmi dörtten kırkbeşe çıkmış olması insanda bunun nedeninin nüfus artışı olduğu gibi bir izlenim bırakabilir. Ancak Tablo XI'de (S. 76-78) de görüleceği gibi şehir sakinleri toplamından bunun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Aksine, iki Tahrir arasında şehir nüfusu 7.017'den 6.100'e düşmüştür. Bu, % 13.07'lik bir düşüştür. Mahalle sayısındaki artış 1553 *Tahrir Defteri*nden açıklanabildiği halde nüfus düşüşü hakkında hiçbir bilgi bulunamamaktadır. Bu da sorunu daha da güçleştirmektedir.

Yeni mahallelerinin bir kısmının açıklanması, 1553 *Tahrir Defteri*nde şehrin yeni sakinleri diye nitelendirilen grupların görülmesiyle açıklanabilir. Tablo XII'de (S. 96) görülebileceği gibi bu biçimde tanımı yapılmış toplam onaltı mahalle bulunmaktadır. Mahallelerin tek tek incelenmelerinde gösterdiğimiz gibi katipler yazım konusunda pek titiz davranmamışlarsa da, buna rağmen elimizde açık bir temel biçim oluşmaktadır. Müslüman göçmenler için **haric ez defter** (son Tahrirden sonra artan (nüfus) deyi-

mini,[60] Hıristiyan sakinler için de **ki ez haric amedend** (dışardan gelmişler) deyiminin birkaç değişik şeklini de kullanmışlardır. Bu incelemede biz Tablo XII'de belirtilen bütün grupların kendilerine ne sıfatlar verilirse verilsin şehre yeni gelen göçmenler olduğunu kabul etmekteyiz.

1553 *Tahrir Defteri*ndeki yeni girişlerin onaltısını oluşturan bu açıklamanın dışında kalanlar da başka değişiklik nedenlerine bağlıdırlar. Bu *Tahrir Defteri*nde sakinlerinin şehre yeni göç ettikleri hiçbir şekilde belirtilmediği altı yeni Müslüman mahallesi vardır. Bu kategoride şunlar bulunmaktadır:[61] No. 4: **Tabakhane-i diğer der kurb-i hamam-ı kâlıya;** No.6: **Meydan-ı Kavak ki mescid-i hoca Ali Zade**; No. 21 **Galimodo ? nam-ı diğer şehre küstü;** No. 22: **Mescid-i Halil Ağa nam-ı diğer Azeban-ı cedid;** No. 27: **Ayi Sofya nam-ı diğer Ohunç;** ve no. 41: **Pikşid nam-ı diğer Değirmenderesi**. Bu yeni mahallelerin şehrin bu dönemdeki Müslüman nüfusunun doğal içi artışı nedeniyle kurulduğu düşünülmüştür.

Şehrin Hıristiyan mahallelerinde de değişiklikler olmuştur. Bunlardan en önemlisi **mahalle-i Meydan**'ın yerini her biri **tabi-i Meydan** olarak anılan beş küçük mahalleye bırakmasıdır. Bunlar sırasıyla şunlardır: No. 10: **Ayu Marino**; No. 12: **Ayu Gregor**; No. 13: **Ayu Kahir?**; No. 14: **San Ferid**; ve No. 15: **Ayu Medusa**. Daha önceki *Tahrir Defterler*inde gördüğümüz **Meso Kastro** ve **Meso Portis** adlarındaki iki Rum mahallesi 1553 *Tahrir Defteri*nde görülmemektedir. Son olarak da Rum Hıristiyan **mahalle-i Kanita** (no. 11) eklenmiştir.

Tablo XII' (bkz. S. 96) ve uygun olarak 1553 *Tahrir Defteri*nin 434 yeni hane toplamı gösterdiğini ele alınca şehir nüfusunda önemli bir artış beklememiz gerekir. 1523 yıllarında 7.017 olan şehir nüfusunun normal artışını bir kenara bırakıp, 1553 *Tahrir Defteri*nde yeni sakinler olarak belirtilen 2.170 nüfusu sayarsak şehir nüfusunun 1553'te

[60] Halil İnalcık. **Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i sancak-i Arvanid**, Ankara, 1954. (Bundan sonra: İnalcık, **Arvanid**). İnalcık bu terimden s. XXV-XXVII de bahsediyor.

[61] Burada verilen numaralar Tablo XI'e (s.76-78) uyumludur.

TABLO XII:
1553'de Trabzon'un Yeni Sakinleri Olarak Tanıtılmış Kişiler

Mahalle Adı	Gösterilen Durum	Yer	Hane	Mücerred	Mukim Yekünü	Hıristiyan Yüzdesi	Müslüman Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi	Din
Tabakhane	Haric Ez Defter	DOĞU VAROŞ	26	7	130		4,74	%2.13	M
Mescid-i Sarmaşık	Haric Ez Defter	DOĞU VAROŞ	19	1	95		3,33	%1.56	M
Meydan	ki Haric Amedend	DOĞU VAROŞ	21	12	105	3,23		%1.72	R
Defnunda n/d Çölmekçi	Haric Amedend	DOĞU VAROŞ	36	24	180	5,52		%2.95	R
Zograf	Haric Amedend ve der in M. Sakin	DOĞU VAROŞ	39	16	195	6,00		%3.20	R
Kindinar	Haric Ez Defter	DOĞU VAROŞ	6	1	30		1,05	%,49	M
İmaret-i Hatuniye	Haric Ez Defter	BATI VAROŞ	50	14	250		8,77	%4.10	M
Ahmet Çelebi Mescid	Haric Ez Defter	?	17	5	85		2,98	%1,39	M
Bayram Zade Mescid	Haric Ez Defter	ORTAHİSAR	17	8	85		2.98	%1,39	M
Mağara	Haric Ez Defter	BATI VAROŞ	5	0	25		,88	%,41	M
Zağnos	Haric Ez Defter	BATI VAROŞ	8	1	40		1,40	%,66	M
Tekür Çayırı	Haric Ez Defter	BATI VAROŞ	71	3	355		12,46	%5,82	M
Aya Sofya	Haric Ez Defter	BATI VAROŞ	52	11	260	8,00		%4.26	R
Ayu Anadre ?	kiEzHaricAmedend	DOĞU VAROŞ	18	13	90	2,77		%1,48	R
Cami-i Merhum İskender Paşa	Cem.-i Müslüman Haric ki gelüp sakin olmuşlar	DOĞU VAROŞ	37	10	185		6,49	%3.03	M
Hacı Hasan el-maruf Mah. 'Abdullah Çelebi	Haric Ez Defter	BATI VAROŞ	12	1	60		2,11	%,98	M
YEKÜN:			434	127	2.170	25,54	47,19	%35,57	

9.240'ı aşması ve Defter'de belirtilen 6.100 olmaması gerekmektedir.

Bu yeni gelen nüfusu 1553 genel nüfusundan çıkartırsak sonuç daha da şaşırtıcı olmaktadır. Bu yeni gelen nüfus dışında şehir toplam nüfusu 4.847 kişi olmaktadır ki bu da şehrin 1523 yıllarındaki toplam nüfusundan % 30.92 daha düşüktür.

1553 *Tahrir Defterinde* belirtilen rakamlara inanılacak olursa onaltıncı yüzyılın ikinci çeyreğinde şehirde çok büyük değişiklikler olmuş olması gerekir. Bu değişikliklerin gerçek çapını anlayabilmek için daha önceki Tahrir'lerde uyguladığımız yönteme dönmeli ve şehrin Müslüman ve Hıristiyan nüfuslarını ayrı ayrı incelemeliyiz.

Tablo XIII'te (bkz. S. 98) görüldüğü gibi 1553 yılında şehrin Müslüman nüfusu yirmiiki mahalle ve bir cemaat'ta 570 *hane*'den oluşup yekün 2850 kişiydi. 1523 yıllarında ise dokuz mahalle ve bir cemaat'ta 201 *hane*'de 1.005 kişi yaşamaktaydı. Diğer bir deyişle otuz yıllık kısa bir süre içinde şehrin Müslüman nüfusu % 183.58'lik bir artış göstermiştir. Bu artışı aile olarak göstermek gerekirse 359 yeni Müslüman *hane*'sinin eklendiğini söyleyebiliriz. İki *Tahrir Defteri* arasındaki dönemde şehre 268 yeni Müslüman ailesinin göç ettiğini (Tablo XIII: S. 98) belirtmek bu artışı kısmen açıklamaktadır. Açıklanamayan 91 *hane* ya da 455 kişi kalmaktadır geriye. Biz burada, otuz yıllık bu dönemdeki % 45.27'lik (ya da yıllık % 1.25 lik) artışın normal ölüm ve doğum oranları değişikliğinden doğduğunu, yani doğal nüfus artışını belirttiğini ve bunun yanısıra da daha sonra (Altıncı Bölüm) da göreceğimiz gibi şehrin Hıristiyanlarının geniş çaplı olarak islamlaştırılmasından oluştuğunu kabul etmekteyiz.

Tablo XIV'e (bkz. S. 99) bakınca aynı otuz yıllık dönemde Şehrin üç Hıristiyan grubunun da bir nüfus kaybına uğradığını görmekteyiz.

1523 yıllarında 189 *hane*'de yaşayan 907 nüfuslu Ermeniler 1553'te 109 *hane*'de yaşayan 545 kişiye düşmüşlerdir. İki *Tahrir Defteri* arasındaki otuz yıl içinde 362 kişilik ya da % 39.91'lik bir düşüştür bu. 1553 *Tahrir Def-*

*ter*inde Ermeniler arasında yeni bir yerleşme durumu görülmediğine göre bu gerçek bir nüfus azalmasıdır.

Tablo: XIII
1553'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar

No	Yer	Hane	Mücerred	Mükim Yekünü	Müslüman Nüfus Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi
1*	O. Hisar	32	14	160	%5,62	%2,62
2	O. Hisar	17	8	85	%2,98	%1,39
3	Doğu Varoş	26	7	130	%4,56	%2,13
4	Doğu Varoş	26	10	130	%4,56	%2,13
5	Doğu Varoş	19	1	95	%3,33	%1,56
6	Batı Varoş	13	5	65	%2,28	%1,07
7	A. Hisar	22	10	110	%3,86	%1,80
16	Doğu Varoş	27	4	135	%4,74	%2,21
17	A. Hisar	32	1	160	%5,62	%2,62
18	O. Hisar	14	4	70	%2,46	%1,15
19	O. Hisar	6	0	30	%1,05	%,49
20	Y. Hisar	9	10	45	%1,58	%,74
21	Y. Hisar	19	2	95	%3,33	%1,56
22	A. Hisar	6	4	30	%1,05	%,49
27	Batı Varoş	58	12	290	%10,18	%4,75
28	Güney Varoş	6	1	30	%1,05	%,49
31	Batı Varoş	50	14	250	%8,77	%4,10
32	?	17	5	85	%2,98	%1,39
33	O. Hisar	17	8	85	%2,98	%1,39
34	Batı Varoş	5	0	25	%,88	%,41
35	Batı Varoş	8	1	40	%1,40	%,66
36	Batı Varoş	71	3	355	%12,46	%5,82
41	Doğu Varoş	4	1	20	%,70	%,33
43	Doğu Varoş	37	10	185	%6,49	%3,03
44	Batı Varoş	12	1	60	%2,11	%,98
45	Doğu Varoş	17	7	85	%2,98	%1,39
	YEKÛN:	570	143	2.850	%100,00	%46,7

* Burada verilen sayılar Tablo XI., s. 76'dan alınmıştır.

Tablo: XIV
1553'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar

No	Yer	Hane	Mücerred	Mükim	Hıristiyan	Toplam	Din
8*	DOĞU VAROŞ	109	47	545	%16,77	%8,94	ERM.
9	DOĞU VAROŞ	21	12	105	%3,23	%1,72	R.ORTO.
10	DOĞU VAROŞ	23	10	115	%3,54	%1,89	" "
11	DOĞU VAROŞ	30	11	150	%4,62	%2,46	" "
12	DOĞU VAROŞ	16	7	80	%2,46	%1,31	" "
13	DOĞU VAROŞ	13	7	65	%2,00	%1,07	" "
14	DOĞU VAROŞ	11	5	55	%1,69	%,90	" "
15	DOĞU VAROŞ	11	3	55	%1,69	%,90	" "
23	DOĞU VAROŞ	48	0	240	%7,39	%3,94	" "
24	DOĞU VAROŞ	39	39	195	%6,00	%3,20	" "
25	DOĞU VAROŞ	36	24	180	%5,54	%2,95	" "
26	DOĞU VAROŞ	39	16	195	%6.00	%3,20	" "
29	DOĞU VAROŞ	40	12	200	%6,15	%3,28	" "
30	DOĞU VAROŞ	2	0	10	%,31	%,16	" "
37	BATI VAROŞ	97	33	485	%14,92	%7,95	" "
38	BATI VAROŞ	52	11	260	%8,00	%4,26	" "
39	DOĞU VAROŞ	18	13	90	%2,77	%1,48	" "
40	DOĞU VAROŞ	13	11	65	%2,00	%1,07	" "
42	DOĞU VAROŞ	32	17	160	%4,92	%2,62	LATİN KAT.
	YEKÛN:	650	278	3.250	%100,00	%53,3	

* Burada verilen sayılar Tablo XI., s. 76'dan alınmıştır.

Katolikler arasında da Ermeni toplumununkine benzeyen bir düşüş görülmektedir. 1523 yıllarında toplam 248 kişinin oturduğu 52 Katolik *hane*'si vardı. 1553 yıllarında bu rakam 32 *hane*'ye ve 160 nüfusa düşerek toplam % 35 48'lik bir azalma göstermektedir. Bu grup için de yeni bir yerleşme durumu gösterilmediğinden bu düşüş de gerçek bir nüfus azalması olarak kabul edilebilir.

1523 ile 1553 arasındaki dönemde en büyük değişime uğrayan grup şehrin Rum Ortodoks toplumu olmuştur. 1523 yılında bu toplumun 991 *hane*'de yaşayan 4.857 nüfusu vardı. 1553 yılında *hane* sayısı 509'a, nüfus da 2.545'e düşmüştür. Otuz yıllık dönem içinde bu % 47.60' lık bir nüfus azalmasıdır.

Bu rakam her ne kadar yüksekse de bu grubun başından geçen değişikliklerin gerçek nedenini açıklamaktan uzaktır. 1553'deki 509 Rum *hane*'sinden 166'sı şehre yeni göç edenler olarak belirtilmektedir. Bu yeni göçmenleri hesaplarımızdan düşecek olursak 1523'ün 991 *hane*sinin aslında 1553'de 648 *hane* ya da 3.240 nüfus kaybederek 343 *hane*'ye düşmüş olduğunu görürüz. Başka bir deyişle, 1523 yılında *Tahrir Defteri*nde görülen Rumlar iki Tahrir arasındaki otuz yıl içinde % 65.39 gibi çok büyük bir düşüş göstermektedirler.

Bu sayılardan çıkan sonuç şudur: Müslüman nüfus çok yüksek bir hızla artmış, buna karşılık Hıristiyan toplumu da çok yüksek bir hızla azalmıştır. Bu ikiye bölünme doğal nedenlere bağlanması olanağı yoktur: salgın hastalıklar ve veba gibi durumlarda şehrin tüm dini grupları etkileyeceği için geriye ya büyük Hıristiyan gruplarının İslâmlığı kabul etmeleri, ya da büyük sayılarda şehirden göç ettikleri olasılıkları kalmaktadır. Altıncı Bölümde gösterileceği gibi İslamlaştırmanın bir rolü olmuşsa da, bu tek başına yukarda sözü edilen çok büyük çaplı değişikliklerin nedeni olamaz. Şu halde, 1523 ile 1553 yılları arasında büyük Hıristiyan gruplarının isteyerek ya da zorla şehri terkettikleri olasılığını öne çıkarmaktadır.

İstanbul'daki Fatih Sultan Mehmet camii ve İmareti hakkında ve 947/1540 tarihli *Tahrir Defteri*nde bu konuda bir cevap bulabiliyoruz.[62] İstanbul'daki Rum toplumları sıralanırken şöyle bir başlığa rastlanmaktadır: **cemaat-ı Trabzonluyan**.[63] Bu başlık altında Trabzon'dan gelen çeşitli gruplar sıralanmaktadır: 1) **mahalle-i Aya Trabzon**, 53 *hane* ve 2 *papaz*;[64] 2) **mahalle-i fenar-ı Trabzon**, 41 *hane* ve 1 *papaz*;[65] 3) **cemaat-ı balıkçıyan-ı İstanbul**, 138

[62] Bu Tahrir Defteri İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde **Tapu Tahrir Defter No. 210**'da kayıtlıdır. (bundan sonra: **T.T. No. 210**).
[63] **T.T. No. 210**: s. 25.
[64] **T.T. No. 210**: s. 25.
[65] **T.T. No. 216**: s. 26.

hane;[66] 4) **cemaat-ı Iğrıpçıyan** (Iğrıp[67] türü ağ kullanan balıkcılar cemaatı), 18 *hane*,[68] 5) **cemaat-ı Dalyancıyan** (dalyan[69] türü ağ kullanan balıkçılar), 26 *hane*.[70] Trabzon' dan gelen bu Rum toplumu 279 *hane* ya da 1.395 nüfus oluşturmaktadır.

Bu *Tahrir Defteri*'nin bir sonraki başlığı şöyledir: **Gebran-ı Ermeniyan-ı Istanbul**. Ve bunun hemen altındaki ilk kayıt da 18 *hane* ya da 90 nüfusuyla **cemaat-ı Ermeniyan-ı Trabzon**'dur.[71]

İstanbul *Tahrir Defteri*nde Trabzondan gelen bu toplulukların yeni bir sürgün sonucu olup olmadıkları belirtilmemekteyse de bu görüşü doğrulayacak bazı işaretler bulunmaktadır.

İstanbul ve, onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda, İstanbul nüfusunu oluşturmada önemli rol oynayan sürgünler hakkında İnalcık şunları yazmaktadır:

> "Bu sürgünlerin özel bir durumları vardı... Gelişlerinden bir süre sonra, ya kendi isteklerinden ya da özel durumlarından dolayı, her grup ayrı bir *cema'at* olarak işlem görür, geldikleri yere göre ad alıp bir arada yaşarlardı. Bu yüzden şehrin çeşitli nüfus sayımlarında yeni gelenler mahallelerin sakinleri arasına karıştırılmayıp ayrı *cema'atlar* olarak yazılırlardı."[72]

---

[66] **T.T. No. 210**: s. 6-7. Adındaki İstanbul'a rağmen bu topluluk 'Trabzon'dan gelen cemaat' genel başlığı altında verilmiştir. Ömer Lütfi Barkan ve Ekrem Hakkı Ayverdi, **İstanbul Vakıflar Tahrir Defteri**. İstanbul 1970 (bundan sonra: Barkan, **İstanbul**) Bu çalışmanın XV-XVI. Sayfalarında bu Rum balıkçı toplulukları Barkan ve Ayverdi tarafından Trabzon'dan gelen grup içinde olarak kabul edilmektedir.

[67] Bu balık avlama yöntemi için bkz: Henry ve Renee Kahane ve Andreas Tietze, **The Lingua Franca In The Levant**. Chicago, 1958 (bundan sonra: Tietze, **Lingua Franca**) s. 503-4.

[68] **T.T. No. 210**: s. 29.

[69] Tietze, **Lingua Franca**: s. 477-481.

[70] **T.T. No. 210**: s. 29.

[71] **T.T. No. 210**: s. 30.

[72] İnalcık, **İstanbul**: s. 239. "The deportees also enjoyed a special status... For some time after their arrival – either because of their own inclinations or because of their special status – each group was treated as a distinct djema'at, living together and named after their native region. Hence in the various censuses of the city new arrivals are listed separately as djema'ats, not included in the residents of mahalles."

Yukarıda gördüğümüz gibi Trabzon'dan gelen bu gruplar '*cemaat*' başlığı altında yazılmış bulunmaktadır. Yine yukarıda sözü edilen bu tanıma göre bunların şehre yeni geldiklerini çıkarmak mümkündür. Diğer yandan sözü geçen zamandan seksen yıl önce fetih zamanında İstanbul'a iskân ettirilmiş olsalardı 1540 yılına kadar İstanbul nüfusuna iyice karışmış olacaklar ve Trabzon kimliklerini koruyamayacaklardı. Yine aynı şekilde İstanbul'a kendi istekleriyle göçmüş olsalardı bunlardan '*cemaat*' olarak sözetmek zorunluğu olmayacak, yani büyük nüfus kütlesi içinde eriyecekler ve 'Trabzon' kimliklerini koruyamayacaklardı.

Son olarak da, Trabzon'lu bu topluluğun bir **mahalle-i Aya Trabzon** ve bir **mahalle-i fenar-ı Trabzon**'da oturmuş olmaları da ilginçtir. Bu adların Trabzon'dan getirildikleri ve sürgün işleminin Trabzon'un bazı mahallelerini olduğu gibi İstanbul'a nakledip yerleştirdiğini düşündürmektedir. **Mahalle-i Aya Trabzon** adı bir yazım yanlışı ile **mahalle-i Aya Sofya-i Trabzon** yerine yazılmış olabilir. Bu adı duyan kâtip mahallenin İstanbul'daki Aya Sofya ile karıştırılmasını önlemek için bunu **mahalle-i aya Trabzon** yazmış olamaz mı? **Mahalle-i fenar-ı Trabzon** konusunda ise bu kadar kuşkulu olmaya bile yer yoktur. Batı varoşlarında, Aşağıhisar ile Aya Sofya kilisesi arasında bu fener (Rumcası: Pharos) 1583 *Tahrir Defteri*nde karma Müslüman Hıristiyan **mahalle-i Faroz**[73] olarak görünen yer adıdır. Bu görüş 1553 yılı *Tahrir Defteri*nde ilk kez olarak bir Müslüman **mahalle-i Ayi Sofya**[74] dan söz edilmesi ile birleştirilince bu Müslümanlar grubunun batı varoşlarından İstanbul'a sürgün edilen Rumların evlerine yerleştirilmiş olmaları ihtimalini ortaya çıkarmaktadır.

Elde bulunan bilgiler bize bu sürgünün 1523 ile 1540 (İstanbul Tahrir'inin derlendiği yıl) arasında yer aldığını belirtmiyorsa da, bilinen gerçeklerle, yani 1523-1553 yılları arasında Trabzon Hıristiyan nüfusunun ciddi bir şekilde azalmasıyla bağdaşır görünmektedir.

---

[73] **T. Kad. No. 29**: V10v-11v.
[74] **T.T. No. 288**: s. 19.

Bu noktada şu düşünce akla gelmektedir: Sonraki Trabzon Hıristiyanları tarafından fetih sırasında yapıldığı söylenen ve Fallmerayer ve Finlay gibi şehri ondokuzuncu yüzyılda ziyaret eden kişilerin tekrarladıkları sürgünler, fetihten altmış ila yetmiş beş yıl sonra yapılmış olamaz mıdır?

Daha önce de belirtildiği gibi 1523-1553 yılları arasındaki dönem hem Müslüman hem Rum Hıristiyan toplumları açısından, şehrin, yeni göçmenleri kendisine çektiği bir dönem olmuştur. Tablo XII'de (bkz. S. 96) görüldüğü üzere 1553 yılında şehir nüfusunun üçte birinden fazlası (% 35.57'si) şehre yeni gelmiş olarak gösterilmiştir. Bu durumun bir nedeni İstanbul'a gönderilen Hıristiyanların boşalttıkları evler olabilir. 1553 *Tahrir Defteri*nde **Aya Sofya mahallesi**nde yeni bir Hıristiyan göçmen grubu ile yeni bir Müslüman grubu birlikte gösterilmiş nedeni olabilir. Ancak bu durum tek başına Trabzon'un böyle birdenbire büyük Müslüman grupları için çekici olması nedenini açıklayamaz.

1553 *Tahrir Defteri*nin bu yeni Müslüman yerleşimini açıklamamasına karşılık Trabzon şehrinin dışındaki olayları incelemek bu duruma bir açıklık getirmektedir. 1523 ve 1553 Tahrirleri arasındaki dönemde Osmanlılar İran'daki Safevi'lerle çatışma halindeydiler. Kanuni Sultan Süleyman 1534-35'de doğuya sefer açmış, Tebriz ve Bağdad şehirleri ile Azerbeycan ve İran topraklarını Osmanlı İmparatorluğuna katmıştı. Safevi karşı saldırısı üzerine Kanuni 1548'de ikinci bir doğu seferine çıktı. 1553 *Tahrir Defteri* yazıldığında bu sefer sona ermemişti.

Trabzon şehri bu çatışmalarda doğrudan doğruya ilişkili olmamakla birlikte, sınırlarının çatışma alanlarına yakınlığı ve savaş malzemesinin indirilebileceği en büyük doğu Kara Deniz limanı olması Osmanlı ordularının ikmali için önemli bir rol oynadığını göstermektedir.[75] Bu yeni çatışma alanının açılması bu dönemde Müslüman göçlerinin artmasının bir nedeni olarak düşünülebilir.

---

[75] Trabzon'un bu dönemin doğu seferleri için ikmal merkezi olarak oynadığı rol konusunda bkz.: Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri**. İstanbul, 1962. s. 32-36.

Aynı zamanda bu yeni Müslüman yerleşiminin yeni bir sürgün'ün sonucu olabileceğine ilişkin belirtiler de vardır. Başka bir deyişle, İstanbul'a sürülen Hıristiyanların yerine Osmanlı yetkilileri birkaç yüz Müslüman ailesinin Trabzon'a iskân ettirilmesini emretmiş olabilirler.

1553 *Tahrir Defteri*nin bize yeni göçmenlerin geliş nedenleri konusunda bir ipucu vermemekteyse de bunlardan hiç olmazsa bir bölümünün nereden geldiklerini belirtmektedir. Tablo XV'de (S. 105) adlarına bir etnik ya da yer adı eklenmiş olan Müslüman ve Hıristiyan yeni sakinler görülmektedir. Böylece tanımlanan göçmenlerden küçük bir örnek bile, tıpkı mesleklerde olduğu gibi, güdülen amacın böyle bir bilgiyi saptamaktan çok. bu adları taşıyanların tanınmasının kolaylaştırılması olduğunu düşündürmektedir.

Tanımlanan otuzbeş Müslümandan çoğu doğu ve orta Anadolu şehirlerinden gelmişlerdir. Ancak üç İranlı, üç Arap, bir Arnavut ve bir Gürcü'nün de bunların aralarında bulundukları belirtilmiştir. Bundan ellibeş yıl sonra Julien Bordier Trabzon'un işlek ticari hayatından söz ederken Arap, İranlı ve Gürcü tüccarların oynadıkları rollerden özellikle söz etmektedir.[76] Osmanlı İran savaşı sırasında şehirde İranlıların bulunması hiç olmazsa Trabzon'da politikanın ticarete karışmadığını göstermektedir!

1553 *Tahrir Defteri*'nin ilginç yanlarından biri de şehrin Müslümanlarının meslekleri konusunda geniş dolaylı bilgi sağlamasıdır. Bu bilgilerin işlendiği Tablo XVI'da (S. 106) yetişkin Müslüman aile reislerinin % 19.92'sinin adlarına bağlı bir meslekleri ya da ünvanları olduğu görülmektedir. Başlı başına bu durum bile şehre yeni Müslüman göçünün olduğunun belirtisidir, yani bu ek bilgi şehre yeni gelenleri tanımlamak için faydalı olmuştur.

Listede sıralanan otuzüç ayrı meslek, şehrin Müslümanlarının ne işlerle uğraştıklarının bir kesitini vermektedir. Din ile ilgisi olmayan mesleklerden *tabakçılık* ve *saraçlıkla* uğraşanların sayısının çok olması ilgi çekicidir. Şehirde iki yeni Müslüman Tabakhane mahallesinin orta-

[76] Bordier, **Voyage**: s. 128-29.

ya çıkması da gözönüne alınırsa dericilik ve deri ticaretinin bu dönem Trabzon'unda önemli bir sanayi haline geldiği anlaşılır. Trabzon'un askeri ikmal merkezi olarak rol oynama nedeninin de bu olması mümkündür.

Haklarında bu tür bilgi verilen 133 Müslüman erkeğinden 33'ünün ya da % 24.81'inin dinle ilgili mesleklerde bulunmaları da ilginçtir. Bunlar arasında iki ayrı eğilim açıkça görülebilmektedir. 1 *hatip*, 3 *hoca*, 12 *imam*, 2 *molla* ve 2 *müezzinin*, yani daha önce 'yüksek' İslam olarak sözü edilen 20 temsilcisi bulunması 1523 *Tahrir Defteri*'nin incelemesinde saptananlara uyum göstermektedir. Geçmiş dönemde bu kategori Müslüman erkeklerinin % 10.95'ini oluştururken 1553 yılında toplamın yalnızca % 3.51'i bu mesleklerdedir.

TABLO: XV
1553'de Belirtilen Müslüman Etnik Adları veya Nereden Geldikleri

Etnik Adı	Yer Adı	Belirtilen Miktar	Müslüman Nüfus Yüzdesi
ACEM		3	%,53
	AMASYA	2	%,35
ARAP		3	%,53
ARNAVUT	ARNAVUT	1	%,18
	ERZURUM	1	%,18
GÜRCÜ		1	%,18
	HASEK	1	%,18
	KARAMAN	4	%,70
	KASTAMONU	1	%,18
	LAPSEKİ	1	%,18
LAZ		2	%,35
	MARAŞ	1	%,18
RUMELİ	RUMELİ	1	%,18
	SAMSUN	2	%,35
	SİNOP	1	%,18
	TOKAT	5	%,88

TORHAL	2	%,35
TÜRKMEN	3	%,53
YEKÜN:	35	%6,19

Belirtilen Hıristiyan Etnik Adları veya Nereden Geldikleri

Etnik Adı	Yer Adı	Sayısı	Hıristiyan Nüfus Yüzdesi
	CANİK	1	%,15
LAZ		4	%,62
YEKÜN:		5	%,78

TABLO: XVI
1553'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Müslüman Meslekleri ve Ünvanları

Meslek veya Ünvan	Meslek Sayısı	Unvan Sayısı	Unvan Meslek	Müslüman Nüfus Yüzdesi	Dini Meslekler
BAKKAL	5		%,88		
BAKIRCI	1		%,18		
BALCI	2		%,35		
BALIKÇI	1		%,18		
BERBER	4		%,70		
ÇELEBİ		2		%,35	2
DEĞİRMENCİ	3		%,53		
DELLAL (Şehir Bekçisi)	3		%,53		
DEMİRCİ	1		%,18		
DERVİŞ		8		%1,40	8
DÜKKAN	2		%,35		
ERMENİ		1		%,18	
FENER	2		%,35		
FIRINCI	1		%,18		

HACI		11		%1,93	
HALİFE		1		%,18	1
HALICI	1		%,18		
HALLAÇ	2		%,35		
HAMAL	1		%,18		
HATİB	1		%,18		1
HİZMETKÂR	3		%,53		
HOCA	3		%,53		3
İMAM	12		%2,11		12
KALAYCI	1		%,18		
KALENDERCE		1		%,18	1
KANTARCI	1		%,18		
KAPICI	2		%,35		
KASAP	3		%,33		
KÂTİP	3		%,53		
KİRACI		2		%,35	
KUYUMCU	1		%,18		
MOLLA	2		%,35		2
MUMCU	1		%,18		
MÜEZZİN	2		%,35		2
NALBAND	1		%,18		
REİS	2		%,35		
SANDIKÇI	1		%,18		
SARAÇ	7		%1,23		
SEYYİD		1		%,18	
ŞEYH		1		%,18	1
TABAK	8		%1,40		
TAŞÇI	2		%,35		
YEKÜN:	85	28	%14,99	%4,93	33

* = yetişkin, evli Müslüman *hane* reisleri, *mücerredler* için bilgi verilmemiştir.

Bu 'yüksek' grubun yanında 'halk' İslamı yani Derviş tarikatları olarak nitelediğimiz 13 temsilci bulunmaktadır. Bunlar arasında 2 *çelebi*, 8 *derviş*, 1 *halife*, 1 *kalenderce* ve 1 *şeyh* bulunmaktadır. 1486 *Tahrir Defteri*ni incelerken gördüğümüz gibi o zaman yalnızca bir *şeyh* vardı.[77] *İcmal* biçiminde olan 1523 *Tahrir Defteri* o dönem için bu tür bil-

[77] **M.M. No. 828**: s. 7.

giler vermiyordu. Kısacası şehrin derviş unsurunun gücü hakkında, elimizdeki dört *Tahrir Defteri*nde de düzenlendikleri dönemdeki *zaviye*'ler konusunda hiçbir bilgi bulunmadığından bir incelemeye girmek olanaksızdır.

Bu konuda bir bilgiye başka bir onaltıncı yüzyıl *icmal defteri*'nde rastlanılmıştır.[78] Burada Trabzon şehrindeki çeşitli dini vakıfların gelir kaynaklarının listesi verilmektedir. Ancak bu *icmal*'de 921/1515'den 939/1532 tarihine kadar çeşitli kayıtlar bulunduğundan derleme tarihini saptamak olanaksızdır. Bu bölümü 1523[79] *Tahrir Defteri*ndeki aynı konudaki bilgilerle karşılaştırırsak, her ikisinde de belirtilen ilave vakıf gelir kaynakları belirtildiği halde, *T.T. No.* 53'ün daha sonraki bir dönemi yansıttığını görürüz.[80] Bundan da çıkan sonuç, *T.T. No.* 53'ün Trabzon'a ilişkin bölümlerinin en son bilinen tarihe yani 939/1532' ye yakın olduğudur.

Trabzon mirlivasında[81] İskender ve Mahmud Ağa evkafları arasında, kendi özel bölüm başlıkları olmayan ve Trabzon şehri içinde bulunan *yedi zaviye* şu sırayla belirtilmektedir:

1-[82] **ZAVAYE-İ İÇ KALE-İ TABİ-İ** (*48*) **DER TASARRUF-İ DERVİŞ HAMZA:** Derviş Hamza'nın mülkiyetinde olan (*49*) bağlı Yukarıhisar'daki zaviye.

2- ZAVİYE-İ KURBAN ABDAL DER MEYDAN Kİ DER TASARRUF-İ VELEDEŞ: Oğlunun mülkiyetinde olan Meydan'daki Kurban Abdal zaviyesi. Burada sözü edilen Meydan, doğu varoşlarında bulunan **Meydan Mahallesi**'nin meydanı olup batı varoşlarındaki **Kav(b)ak Meydanı** değildir. Bu sonuncu meydan ilk olarak 1553 *Tahrir Defteri*nde görülmüş olup her zaman **Kavak** ya da **Kabak Mey-**

---

[78] İstanbul Başbakanlık Arşivi'ndeki bu defter '**Tapu Tahrir Defter No. 53**' olarak kaydedilmiştir (bundan sonra: **T.T. No. 53**).
[79] Karşılaştırınız: **T.T. No. 387**: s. 718-20 ve **T.T. No. 53**: s. 1-5.
[80] **T.T. No. 387**: s. 719'daki Hüseyin Ağa ve Mahmut Ağa vakıflarını **T.T. No. 53**: s. 4'tekilerle karşılaştırınız.
[81] İskender Paşa 925-40/1519-1533 yılları arasında çeşitli dönemlerde Trabzon valiliği yapmıştır, bu yüzden adının burada geçmesi bu kaydın tarihini saptayamamaktadır.
[82] Bu liste **T.T. No. 53**: s. 4'tedir.

danı olarak anılmıştır. Oysa doğu varoşlarındaki eski Meydan, **Kavak Meydanı**ndan önce kurulmuş olup, yalnızca Meydan olarak anılmaktaydı.[83]

3- ZAVİYE-İ SİNAN BEY SER (*50*) **DER NEZD-İ CAMİ-İ CEDİD DER TASARRUF-İ DEDE** (*51*)**:**

4- ZAVİYE-İ KALENDERHANE D. TASARRUF-İ DERVİŞ ALİ.

5- ZAVİYE-İ HIZIR ABDAL DER NEZD-İ CAMİ-İ CEDİD DER TASARRUF-I HACI AZİZ?

6- ZAVİYE-İ (*52*) **DER** (*53*) **AN MAHALLE-İ ÇÖLMEKÇİ DER TASARRUF-I DERVİŞ MEHMED.**

7- ZAVİYE-İ HIZIRLIK DER (*54*) **MEYDAN-I ÇÖLMEKÇİ DER TASARRUF-I HIZIR** (*55*) **DERVİŞ ALİ.**

Bu yedi girişin altına kâtib **yekun-i bab: 6** (kapı toplamı: 6) yazmıştır. Ya matematik yeteneği zayıf bir kâtipti bu, ya da No. 7 ayrı bir kayıt değil, daha önce yazılanlardan birinin düzeltilmiş biçimidir.

*Zaviye*lerin çoğunun adlarını okuyabilmek olanaksızsa da, okunabildiği kadarıyla bu *zaviye*lerin çoğunun şehrin neresinde bulunduğunu saptayabiliriz. Burada sonuçlar çok şaşırtıcıdır. *Zaviye*lerden üçü (2,6 ve 7 no.lar) bu dönemin Hıristiyan kesimindedirler. Diğer ikisi (3 ve 5 no.lar) yeni İslâmlaştırılan **mahalle-i Cami-i Cedid** bölgesi içine düşmektedirler. Geri kalan ikisinden biri Yukarıhisar'dadır, diğeri (4 no.) tanımlanamamıştır.

Bu bilgi 1553 *Tahrir Defteri*nde okunan dervişliğe ilişkin ünvanlarla birleştirilince onaltıncı yüzyılın ortasında Trabzon şehrinde güçlü bir 'halk' İslamlığı eğilimi görülmektedir. Bu düşüncenin geçerliliği Şakir Şevket'in[84] eserinin bir bölümü ile de doğrulanmaktadır. Şakir Şevket, Maraş ulemasından Osman Efendi'nin 960/1552 yılında Trabzon'u ziyaretinde Trabzon çevresinin halâ Hıristiyan ve Rumca konuşan halkla meskun olduğunu nakleder. O-

[83] Gökbilgin, **Trabzon**: s. 310'da bu meydanın *herhalde kavak meydanı'* olduğunu söylemektedir. Bu yorumun (çeşitli dönemlere ait) çeşitli Tahrir Defterleri arasındaki atıflardan doğduğu anlaşılmaktadır, yani tarih konusunda şaşırılmıştır.

[84] Şevket, **Trabzon**: s. 58.

nun vaazları sonunda yörenin Hıristiyanlarından çoğu, hatta papazları bile İslamlığı kabul etmişlerdir.[85] Bugün bile, aradan dörtyüz yıl geçtikten sonra, Osman Efendi'nin ya da halk tarafından anıldığı adıyla Maraşlı Şeyh'in türbesi Trabzon ilinin Çaykara kazasında bir ziyaret yeridir.[86]

Bu dönemde derviş tarikatlarının oynadıkları rol ayrıntılı olarak Barkan tarafından sunulmuştur.[87] Trabzon'da derviş unsurunun bu açıdan etkisi Altıncı bölümde ele alınacaktır.

Tablo XVII'de (S. 111) görüleceği gibi 1553 *Tahrir Defteri*nde şehrin Hıristiyanlarının meslekleri ve ünvanları konusundaki bilgi Müslümanlar için verilenden de daha azdır. Burada yalnızca sekiz ayrı meslek tanımlanabilmektedir. Bunlar da yetişkin evli Hıristiyan erkeklerinin yalnızca % 2.30'unu oluşturmaktadırlar.

Tablo XVII'nin (S. 111) diğer iki yanını da burada belirtmek gerekir. Hıristiyan **mahalle-i Dafnunda nam-ı diğer Çölmekçi** sakinleri arasında şöyle bir kayıt vardır: **Ali nev Müslim**. Ali'nin Müslümanlığı kısa bir süre önce kabul ettiği açıkça görülmektedir. Yukarıda gördüğümüz gibi iki derviş *zaviye*sinin bulunduğu bir mahallenin böyle bir sakini olması bir rastlantı da olabilir, diğer yandan *Çölmekçi* dervişlerinin Hıristiyanlara Müslümanlığı kabul ettirmeye çalıştıklarını da gösterebilir.

Bu *Tahrir Defteri*nde yalnızca beş papazın adının geçmesi de ilginçtir. 1523 *icmal*'inde şehrin Hıristiyan dini liderleri konusunda bilgi verilmemesine karşılık bundan önceki 1486 *Tahrir Defteri*nde 17'si Rum Ortodoks, 5'i Ermeni ve 1'i de Katolik olmak üzere yirmiüç papaz bulunduğunu görmüştük.[88] Başka bir deyişle, 1486 yıllarında şehirdeki her 40 Hıristiyan *hane*sine bir papaz düşüyordu (931 *hane* % 23 *papaz* = 40). 1553'de bu oran 130 *haneye*

[85] Şevket, **Trabzon**: s. 98.
[86] Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**. Ankara, 1975, s. 53.
[87] Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda bir iskân ve kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve temlikler I. İstilâ devirlerinin kolonizatör Türk dervişleri ve zaviyeler", **Vakıflar Dergisi 2** (1942) 279-386 (bundan sonra: Barkan, **Dervişleri**).

bir papaz düşmüştür. (650 *hane* % 5 *papaz* = 130). Bu rakamların gerçek durumu yansıtıp yansıtmadıklarını saptamak olanağı yoksa da bu düşüş şehrin üç Hıristiyan mezhebindeki zayıflamayı belirtmektedir.

Tablo XVIII'de (S. 112) 1553 *Tahrir Defteri*nden çıkarılan bilgilere dayanılarak şehrin yerleşim durumu verilmiş ve kıyaslama yapılması için 1523 *Tahrir Defteri* rakamları da verilmiştir. Şehrin belirli kesimlerindeki değişiklikler önemli olduğu için burada bunlar üzerinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

TABLO: XVII
1553'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Hıristiyan Meslekleri ve Ünvanları

Meslek veya Ünvan	Meslek Sayısı	Unvan Sayısı	Hıristiyan Nüfus Yüzdesi		Dini Meslekler
BAKKAL	2		%,31		
DELLAL	1		%,15		
HALLAÇ	2		%,31		
KALBURCU	2		%,37		
KAZAHCI	1		%,15		
NEV MÜSLİM		1		%,15	
UD	1		%,15		
URGANCI	1		%,15		
PAPAS					
a)Rum Orto.	3		%,46		3
b)Ermeni Orto.	2		%,31		2
YEKÜN:	15	1	%2,30	%,15	5=%,77

* = yetişkin, evli Hıristiyan *hane* reisleri, *mücerredler* için bilgi verilmemiştir.

DOĞU VAROŞLARI: 1523'de 4.652 sakini olan bu bölge nüfusu 1553'de 3.105'e düşmüştür. Şehrin üç Hıristiyan grubunun burada yaşayanları arasında nüfus düşüşü çok olmuş, en ağır kayba Rum Ortodoks toplumu

[88] Bkz.: Tablo V (s. 51).

TABLO: XVIII
1553'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli

Şehir Bölgesi	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni Ortodoks	Latin Katolik	Mukim Yekünü	Müslüman Yüzdesi	Hıristiyan Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi
DOĞU VAROŞLARI	780	1.620	545	160	3.105	%27,37	%71,54	%50,90
(ca. 1523)*	(120)	(3.377)	(907)	(248)	(4.652)	(%11,94)	(%75,38)	(%66,30)
SURLARIN İÇİ:								
AŞAĞIHİSAR	300	0	0		300	%10,53	%,00	%4,92
ORTAHİSAR	430	0	0	0	430	%15,09	%,00	%3,05
YUKARIHİSAR	140	0	0	0	140	%4,91	%,00	%2,29
ARA YEKÜN:	870	0	0	0	870	%30,53	%,00	%14,26
(ca. 1523)	(885)	(225)	(0)	(0)	(1.010)	(%88,06)	%3,74	(%15,82)
BATI VAROŞLARI	1.085	925	0	0	2.010	%38,07	%28,46	%32,95
(ca. 1523)	(0)	(1.245)	(0)	(0)	(1.245)	(%,00)	(%20,71)	(%17,74)
GÜNEY VAROŞLAR	30	0	0	0	30	%1,05	%,00	%,49
(ca. 1523)	(0)	(0)	(0)	(0)	(0)	(%,00)	(%,00)	(%,00)
Saptanamamış	85	0	0	0	85	%2,98	%,00	%1,40
(ca. 1523)	(0)	(0)	(0)	(0)	(10)	(%,00)	(%,17)	(%,14)
YEKÜN	2.850	23545	545	160	6.100	%100,00	%100,00	%100,00
(ca. 1523)	(1.005)	(4.857)	(907)	(248)	(7.017)	(%100,00)	(%100.00)	(%100,00)

*Karşulaştırmak için 1523 *Tahrir Defterleri*ndeki rakamlar bu Tabloda parantez ( ) içinde verilmiştir.

uğramıştır (% 50.03). Aynı zamanda burada yaşayan Müslüman nüfus da 120'den 780'e yükselmiştir. Harita IV'de (S. 115) görüleceği gibi 1523 ve 1553 *Tahrir Defterleri* derlenme süreleri arasında doğu varoşlarında beş yeni Müslüman mahallesi kurulmuştur (3, 4, 5, 41 ve 43).[89] Bu yeni mahallelerden üçü (Nu. 3, 4 ve 5) surlar içindeki şehire yakın, diğer ikisi **Piksid** ile **İskender Paşa** (41 ve 43 nu.) daha da doğudaydılar. Şehrin toplam nüfusunun doğu varoşlarında yaşayanlarının oranı 1523'de % 66.30'dan 1553'de % 50.90'a düşmüştür.

SUR İÇİNDEKİ ŞEHİR: Surlar içinde yaşayan Müslüman nüfus genellikle aynı düzeyde kalmıştır. 1523'de 885 olan bu sayı 1553'de ancak 870'e düşmüştür. Ancak surlar içinde yaşayan toplam nüfusta otuz yıl içinde 1010'dan 870'e varan bir düşüş görülmektedir. 1523 yıllarında 225 sakini olan Rum **Meso Kastro** mahallesinin 1553'de ortadan yokolması bu değişikliğin nedenidir.

*Tahrir Defteri*nde bu konuda hiçbir bilgi verilmemesine karşılık bir mahalle halkının evlerini terkedip başka bir yerde yaşamaya karar verdikleri düşünülemez. Şehrin sıkışık surları arasından kurtulup varoşların giderek artan güvenliğinde yaşamak isteği gibi doğal bir neden de düşünülemez. Çünkü bu takdirde Müslüman toplumunun aynı biçimde davranması gerekirdi. Bunun tek açıklaması 1523 ile 1553 arasında şehrin sur içinde yaşayan Hıristiyanları, belki de İstanbul'a sürülen Trabzon halkının bir bölümü olarak yerlerinden zorla çıkarılmışlardı. Sonraki nesillerin fetih olayına bağladıkları sürgün olayı bu olsa gerektir. Nedenleri ne olursa olsun bu tarihten sonra surlar içinde hiçbir Hıristiyanın oturmadığı kesinlikle söylenebilir.[90]

BATI VAROŞLARI: Bu bölge 1523-1553 arası en büyük değişikliğe uğramış olan bölgedir. Önceki Tahrir sırasında burada yalnızca Hıristiyanlar yaşarlarken 1553 yılında burada 1.085 nüfuslu bir Müslüman toplumu da bulunmaktaydı. 268 yeni Müslüman ailesinden 198'i yani

[89] Bu numaralar Harita IV'e (s. 115), Harita IV de Tablo XI'e (s. 76-78) göre düzenlenmiştir.

990 nüfus yaşamak için burasını seçmişti. İki Tahrir arasındaki dönemde bu bölgenin nüfusu hemen hemen iki katına çıkmış (1245 kişiden 2.010'a) ve sonuç olarak 1553'de şehrin toplam nüfusunun % 32.95'i burada yaşamaya başlamıştı.

GÜNEY VAROŞLARI: İlk olarak 1553 *Tahrir Defteri*nde şehrin güney varoşlarında bir topluluğun yaşadığı görülmektedir. Yalnızca otuz kişiden oluşmasına karşılık, bu şehrin varoşlarının bu bölümünde yerleşmeye atılan ilk adımdı.

1523 ile 1553 yılları arasında Trabzon şehrinde yer alan değişikliklere dönersek şehrin Müslüman ve Hıristiyan toplumları arasındaki oranda tam bir tersine dönüş görürüz. Bu değişikliğin ne denli geniş çaplı olduğu Tablo XIX'da (S. 116) görülmektedir: genel nüfus % 13.07 azalmış, ama aynı zamanda Müslüman nüfus da % 183.58 artmıştır.

Yeni göçmenleri bir yana bırakırsak Rum Ortodoks toplumundaki azalmanın şaşırtıcı bir % 65.39'a vardığını ve son Rum mahallesinin de surların içinden çıkarıldığını görmekteyiz.

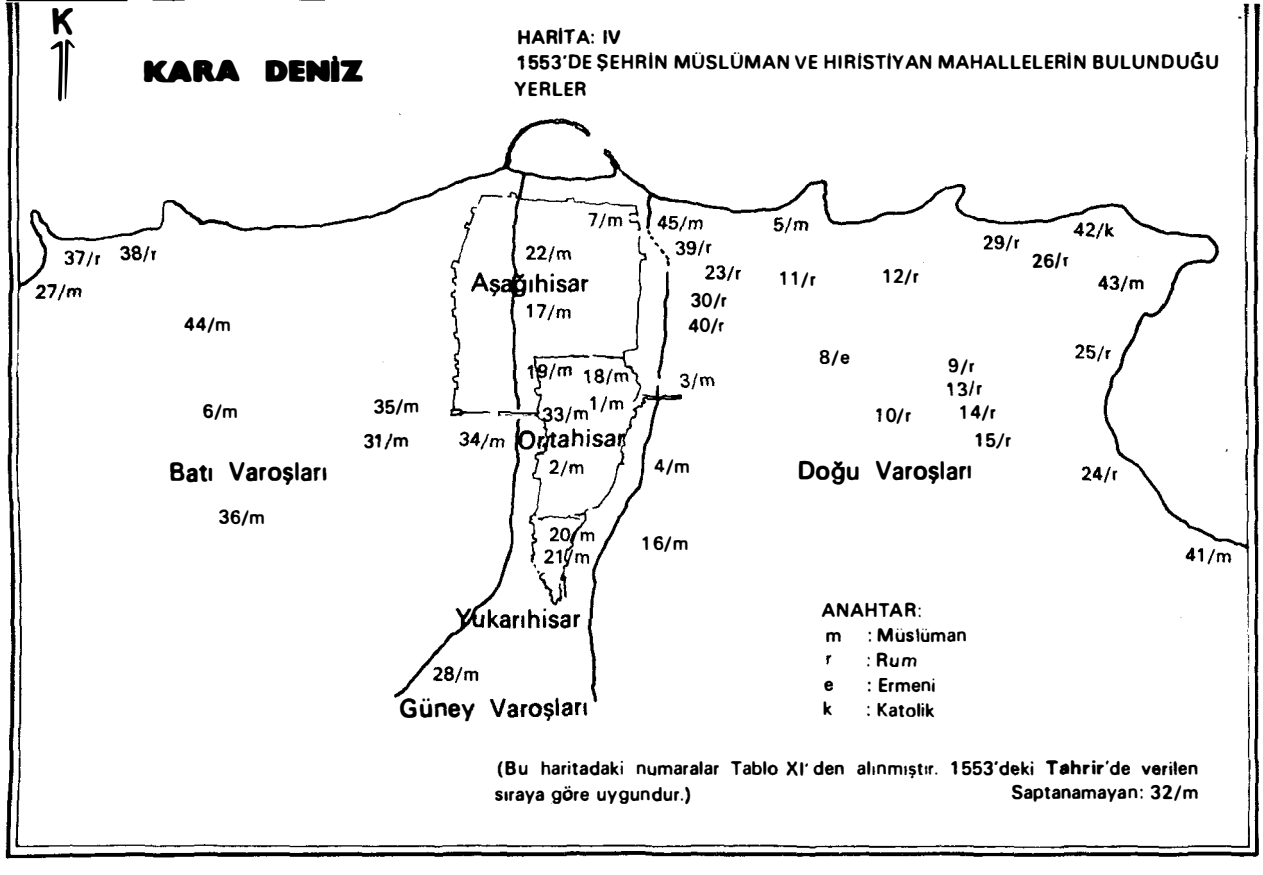
Fallmerayer'in yanlışlıkla fetihten hemen sonrası diye anlattığı olayları hatırlamamak mümkün değildir. "Trabzon şehri sakinlerinin akibetleri çok feciydi. Yalnız üçte birinin, onların da şehrin açık varoşlarında, surların dışında kalmalarına izin verilmişti."[91] 1461 olaylarına pek uymayan bu anlatım 1553'deki durumu çok yakından yansıtmaktadır.

1486 ve 1523 *Tahrir Defterleri*nde karşılaştığımız sur içi iki Rum mahallesi **Meso Kastro** ile **Meso Portis**'in de 1553 yılında şehrin sur içinde yaşayan sakinleriyle ortadan kalkmış olmaları da yer adları bilgisi bakımından enteresandır.

Şehrin yeni sürgün *cemaat*ları arasında Trabzon'dan gelen Rum ve Ermeni ailelerini belirten 1540 İstanbul *Tahrir Defteri* kanıtlarıyla Trabzon'daki çok sayıdaki yeni Müslüman göçmenlerle birlikte yukarıda sözü edilen bu

---

[90] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 50; Feruhan Bey, **1847**: s. 72-3.
[91] Fallmerayer, **Trapezunt**: s. 281.

(Bu haritadaki numaralar Tablo XI'den alınmıştır. 1553'deki **Tahrir**'de verilen sıraya göre uygundur.)

Saptanamayan: 32/m

durumu hep birlikte ele alırsak 1553 *Tahrir Defteri*nde görülen bu değişikliklerin İstanbul'da alınan resmi kararlar sonucu olduğunu çıkarabiliriz. 1523 yıllarında kuzey Anadolu'da Safevi sınırına çok yakın ve aşırı derecede Hıristiyan (% 85.68) bir şehrin varlığı Osmanlı hükümeti tarafından uygun görülmeyebilirdi. O dönemin politikasına uygun olarak Trabzon'dan belirli bir sayıda Hıristiyan nüfusun İstanbul'a ve bunlardan boşalan yerlere de Müslüman nüfusun iskân ettirilmesi doğal olarak görülebilir.

Böyle bir varsayımın burada belirtilen kanıtlarla doğrulandığına inanmamıza rağmen bunu kesinliğe kavuşturacak olan bu emirnamelerin kopyalarını bulamamış bulunmaktayız.

Ancak şurası kesindir ki, 1523 ile 1553 yılları arasında Trabzon şehrinde çok büyük değişimler olmuş, otuz yıl önce şehrin toplam nüfusunun % 14.32'sini oluşturan Müslüman nüfus, 1553 Tahrir'inde toplamın % 46.72'sine ulaşmıştır. Bunun, devam edecek olan bir eğilimin başlangıcı olduğu Trabzon *Tahrir Defteri*nin sonuncusu olan 1583 *Tahrir Defteri*nin incelenmesinde görülecektir.

TABLO: XIX
1523 ve 1553'de Tahrirlere Göre
Trabzon Nüfusunun Karşılaştırılması

Dini Grup	Mukim Yekünü		Şehrin Nüfus Yekün Yüzdesi		1523 ve 1553 Tahrirleri Arasında Değişiklik Yüzdesi
	CA.1523	1553	CA.1523	1553	
MÜSLÜMANLAR	1.005	2.850	%14,32	%46,72	%+183,58
RUM ORTO.	4.857	2.545	%69,22	%41,72	%-47,60
ERMENİ ORTO.	907	545	%12,93	%8,94	%-39,91
LATİN KATOLİK	248	160	%3,53	%2,62	%-35,48
YEKÜN:	7.017	6.100	%100,00	%100,00	%-13.07

Beşinci Bölüm
1583 Yılında Trabzon Şehri

Trabzon'a ilişkin *Tahrir Defterleri*nin sonuncusu 1583 tarihini taşımaktadır. **Mufassal** türde olan bu Defter Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğünün Ankara arşivlerinde **'Kuyudu Kadimi Fihristi No. 29'** olarak bulunmaktadır.[1] Sultan III. Murad'ın hükümdarlığında yapılmış tahrirde (1574-95) şehrin sakinleri 53 *mahalle* ve 1 *cemaat*'a bölünmüş görünmektedirler.[2] 1553 *Tahrir Defteri* gibi bu da, bir önceki Tahrir'den bu yana geçen otuz yılda şehir nüfusunun çok önemli değişikliklere uğradığını belirtmektedir. Ancak burada gösterilen değişiklikler, 1553'de olduğu gibi dengesizlikten, yani toplu sürgünlerden ve göçlerden değil de, süratli bir iç nüfus artışından doğduğu gözükür. Trabzon şehri 1553'de 6.100 nüfustan 1583'te 10.575'e çıkarak genel % 73.36 bir artış göstermektedir. İlcride gösterileceği üzere 1583 *Tahrir Defteri* bu artışın şehre yeni göçlerden değil de doğal nedenlerden olduğu sonucuna işaret etmektedir.

Akdeniz Havzasının onaltıncı yüzyılda çok büyük bir nüfus artışına sahne olduğu tezini ilk olarak ortaya atan Fernand Braudel'in görüşünü destekler gibi görünür.[3] Aynı zamanda bu dönem için Ömer Lütfü Barkan'ın oniki Osmanlı şehri için yaptığı büyüme oranına da uyum göstermektedir.[4] Bu iki bilim adamının sonuçları genel büyüme-

---

[1] Bu çalışma'da **T.Kad.No. 29** olarak anılacaktır.

[2] Bkz.: Tablo XX (s. 119-121).

[3] Fernand Braudel, **The Mediterranean and the Mediterrainean World in the Age of Philip II**. Çeviren Sian Reynolds. Londra, 1972 (bundan sonra: Braudel, **Mediterranean** Bkz. Cilt I, s. 326 ve devamı, ve s. 402-418.

[4] Barkan, **Fiscal**: s. 167-170. Bu makalede Barkan'ın bu konudaki en son beyanları bulunmaktadır. Burada oniki Osmanlı şehir ve kasabasının 1520-30

ye dayandığı için, Trabzon Tahrir Defterleri bunun doğal sonuçlardan olduğunu kanıtlayacak istatistiksel kanıtlarını vermeden, yeni yerleşme merkezleri ile iç büyümeyi ayırarak bize bu iki nedene bağlayabileceğimiz büyüme derecesinin ölçümünü sağlamaktadırlar.

Bu olguyu incelemeden önce daha önceki *Tahrir Defterleri*ni incelemekte kullandığımız yönteme dönmeli ve 1583 *Tahrir Defteri*nde yer alan yeni mahallelerin yerlerini saptamaya çalışmalıyız. Şehrin, mahallelerini Defter'de yazılı sırasıyla gösteren Tablo XX'de (S. 119-121), daha önceki *Tahrir Defterleri*nde adı geçen mahalleler büyük harflerle gösterilmiş olup, adlarında bir değişiklik yoksa burada ele alınmayacaklardır. Ancak 1583'de yazılı ellidört mahalleden ondokuzu ilk olarak ortaya çıkmakta olup bunlar *Tahrir Defteri*nde görüldüğü ve Tablo XX'de verildiği sırada ele alınacaktır.

10- MAHALLE-İ TABAKHANE MESCİD-İ MAHMUT AĞA: Doğu varoşlarındaki **mahalle-i Tabakhane**'ye ilk olarak 1553 *Tahrir Defteri*nde rastlanılmıştı.[5] Bu yeni adından anlaşılacağı üzere 1553 ile 1583 arasında mahalle kendi ibadethanesine kavuşmuş ve onun adıyla anılmaya başlanmıştı.

14- MAHALLE-İ EKSOUTHE (*57*)**:** Bu yeni Müslüman mahallesinin surların dışında batı varoşlarında bulunduğu kesinlikle saptanabilirse de bunun daha önceki *Tahrir Defterleri*nde yer almaması çok gariptir. Şakir Şevket de bu mahalleye Eksouthe (*58*) adını verip fetihten sonra adlarını koruyan yedi Bizans mahallesinden biri olarak saymaktadır.[6] Eğer bu doğru ise bunun daha önceki *Tahrir Defterleri*nde de yer alması gerekirdi. Trabzon'a gidenler, bu bölgeden ya da surla çevrili şehrin aşağı bölümünden buraya açılan kapıdan söz ediyorsa da, her biri tanımlamasında hafif değişiklikler göstermektedir. Mehmet Aşık buraya

---

ve 1571-80 arasında doğal nedenlere bağlı olarak ortalama % 90 bir artış gösterdiğini belirtmektedir.

[5] Bkz. Bölüm IV (s. 59).

[6] Şevket, **Trabzon**: s. 32.

TABLO: XX
1583'de Trabzon'da Mahallelere Göre Ayrılan Sakinlerin Listesi

No.	Sayfa	Mahalle Adı	Yer	Hane	Bive	Mücerred	Mukim Yekünü	Toplam Yek. Yüzdesi	Din
1	6r	CAMİ-İ ATİK*	ORTAHİSAR	39	0	0	195	%1,84	Müslüman
2	6r	MESCİD-İ HACI KASIM	DOĞU VAROŞ	38	0	0	190	%1,80	Müslüman
3	7v	MESCİD-İ MEVLANA ŞUCA	AŞAĞIHİSAR	44	0	0	220	%2,08	Müslüman
4	7v	MESCİD-İ HÜSEYİN AĞA	YUKARIHİSAR	19	0	0	95	%,90	Müslüman
5	7v-r	BAB-İ BAZAR	AŞAĞIHİSAR	46	0	0	230	%2,17	Müslüman
6	7r-8v	TEKFUR ÇAYIRI	BATI VAROŞ	137	0	0	685	%6,48	Müslüman
7	8v	GALİMODO? CEDİD NAM-İ DİĞER ŞEHRE KÜSTÜ	YUKARIHİSAR	34	0	0	170	%1,61	Müslüman
8	8v-r	CAMİ-İ İSKENDER PAŞA	DOĞU VAROŞ	68	0	0	340	%3,22	Müslüman
9	8r-9v	MESCİD-İ AHMET ÇELEBİ	?	49	0	0	245	%2,32	Müslüman
10	9v	TABAKHANE Mes. Mahmut Ağa	DOĞU VAROŞ	84	0	0	420	%3,97	Müslüman
11	9v-r	TABAKHANE-İ DİĞER DER KURB-İ HAMAM-İ KAHYA	DOĞU VAROŞ	63	0	0	315	%2,98	Müslüman
12	9r	MEYDAN-İ KABAK MESCİD-İ HACI 'ALİ	BATI VAROŞ	39	0	0	195	%1,84	Müslüman
13	10v	MESCİD-İ HALİL AĞA NAM-İ DİĞER AZEBAN-İ CEDİD	AŞAĞIHİSAR	32	0	0	160	%1.51	Müslüman
14	10v	Eksouthe	BATI VAROŞ	40	0	0	200	%1.89	Müslüman
15	10v-r	Faroz	BATI VAROŞ	58	0	0	290	%2,74	Müslüman
16	10r	AYA SOFYA	BATI VAROŞ	36	0	0	180	%1,70	Müslüman
15a	10r-11v	Gebran-i Mahalle-i Faroz	BATI VAROŞ	8	0	0	40	%,38	Rum Orto.
17	11v	M. AMASYA ma'a HACI BABA	ORTAHİSAR	12	0	0	60	%,57	Müslüman

*1553 de görülen *Mahalleler* büyük harflerle verilmiştir.

No.	Sayfa	Mahalle Adı	Yer	Hane	Bive	Mücerred	Mukim Yekünü	Toplam Yek. Yüzdesi	Din
18	11v	KİNDİNAR	GÜNEY VAROŞ	16	0	0	80	%,76	Müslüman
19	11v	HACI HASAN EL-MARUF MAH. 'ABDULLAH ÇELEBİ	BATI VAROŞ	12	0	0	60	%,57	Müslüman
20	11v-r	CAMİ-İ CEDİD	DOĞU VAROŞ	49	0	0	245	%2,32	Müslüman
21	11r	KISSAHAN	ORTAHİSAR	17	0	0	85	%,80	Müslüman
22	11r-12v	MESCİD-İ SARMAŞIK	DOĞU VAROŞ	33	0	0	165	%1,56	Müslüman
23	12v	MESCİD-İ BAYRAM ZADE	ORTAHİSAR	22	0	0	110	%1,04	Müslüman
24	12v	Mescid-i Cedid der Valide-i Sultan 'Abdullah	ORTAHİSAR	11	0	0	55	%,52	Müslüman
25	12v-r	Cami-i İMARET-İ Amire HATUNİYE	BATI VAROŞ	106	0	0	530	%5,01	Müslüman
26	12r	MAĞARA Mescid-i Ahmet Paşa	BATI VAROŞ	12	0	0	60	%,57	Müslüman
27	12r	Mağara Mescid-i Bayram Çelebi	BATI VAROŞ	3	0	0	15	%,14	Müslüman
28	13v	ZAĞNOS	BATI VAROŞ	14	0	0	70	%,66	Müslüman
29	13v	KANİTA	DOĞU VAROŞ	55	0	0	275	%2,60	Rum Orto.
30	13v-r	ZOGRAF	DOĞU VAROŞ	22	0	0	110	%1,04	Rum Orto.
31	13r	Vazmoloki (?)	?	17	0	0	85	%,80	Rum Orto.
32	13r	AYA GORGOR	DOĞU VAROŞ	28	0	0	140	%1,32	Rum Orto.
33	13r-14v	Ayu Kiraki	DOĞU VAROŞ	35	0	0	175	%1,65	Rum Orto.
34	14v	Vani	?	40	0	0	200	%1,89	Rum Orto.
35	14v	Ayu Vasil	DOĞU VAROŞ	31	0	0	155	%1,47	Rum Orto.
36	14r-15v	Ayu Todor	DOĞU VAROŞ	18	0	0	90	%,85	Rum Orto.

(DEVAMI VAR)

No.	Sayfa	Mahalle Adı	Yer	Hane	Bive	Mücerred	Mukim Yekünü	Toplam Yek. Yüzdesi	Din
37	14r	Sotoko	BATI VAROŞ	13	0	0	65	%,61	Rum Orto.
38	14r	Kindinar	GÜNEY VAROŞ	16	0	0	80	%,76	Rum Orto.
39	14r	Vladin tabi-i Ayu Sofya	BATI VAROŞ	29	0	0	145	%1,37	Rum Orto.
40	15v	Ayu Yori tabi-i Eksouthe	BATI VAROŞ	45	0	0	225	%2,13	Rum Orto.
40a	15v	Ez Haric Amede end ve der in Mahalle-i Sakin		14	0	0	70	%,76	Rum Orto.
41	15v	Cedid nam-i diğer İztima	?	9	0	0	45	%,43	Rum Orto.
42	15r	DAFNUNDA N/D ÇÖLMEKÇİ	DOĞU VAROŞ	78	0	0	390	%3,69	Rum Orto.
43	15r	Ayu Londa tabi-i Eksouthe	BATI VAROŞ	19	0	0	95	%,90	Rum Orto.
44	16v	EFRENCİYAN	DOĞU VAROŞ	47	0	0	235	%2,22	Latin Kat.
45	16v-r	DAFNUNDA DİĞER ki der (56) Sakin	DOĞU VAROŞ	68	0	0	340	%3,22	Rum Orto.
46	16r-17v	ERMENİYAN	DOĞU VAROŞ	123	0	0	615	%5,82	Ermeni Orto.
47	17v	AYU MARİNO TABİ-İ MEYDAN	DOĞU VAROŞ	59	0	0	295	%2,79	Rum Orto.
48	17v-r	AYU ANDREDA	DOĞU VAROŞ	32	0	0	160	%1,51	Rum Orto.
49	17r	AYU OVYAN	DOĞU VAROŞ	36	0	0	180	%1,70	Rum Orto.
49a		Ez Haric Amede end ve der in Mahalle-i Sakin		16	0	0	80	%,76	Rum Orto.
50	17r	Ayu Maci (helas)	?	2	0	0	10	%,09	Rum Orto.
51	18v	Ayani tabi-i Eksouthe	BATI VAROŞ	65	0	0	325	%3,07	Rum Orto.
52	18v-r	Ayu Ovyan küçük	BATI VAROŞ	53	0	0	265	%2,51	Rum Orto.
53	18r	Galimodo	?	3	0	0	15	%,14	Rum Orto.
54	18r	Cema'at-i Sadat	?	(8)1	0	0	(40)5	%,05	Müslüman
		YEKÜN:		2.115	0	0	10.575	%100.00	

Sotha[7] (*59*) adını verip Aşağıhisar'dan deniz kıyısındaki bir Hıristiyan mahallesine açılan kapı olarak söz etmektedir. Bijişkyan, **Sotğa** diye adlandırmakta ve burasının fermanlarda adı geçen yedi Hıristiyan mahallesinden biri olduğunu belirtmektedir.[8] Lynch'in haritasında bir **Sotke kapısı**[9] görülmekte, 1902 yılı **Salname**'si ise şehrin polis bölgelerinden olan **Eksouthe**'den (*60*) söz etmektedir.[10] 1967 Trabzon İl Yıllığı Rumlar zamanında **Eksotha** adıyla bilinen bu bölgenin bugün **Sotha Camii**'ni inşa ettiren Hızır Bey'in adıyla anılan **Hızır Bey Mahallesi** olduğunu belirtmektedir.[11] Bütün bu değişik adlar, Chrysanthos'un batı varoşlarında bir Hıristiyan cemaatının yerleşme bölgesi olduğunu söylediği Rumca **'exo-teicha'** kelimesinden türemiştir.[12]

15- MAHALLE-İ FAROZ (*61*)**:** Bugün **Yalı** ve **Kurtuluş mahalleleri**nin bir bölümünü oluşturan bu **'Fener mahallesi'** batı varoşlarındaki **Eksouthe** ve **Aya Sofya** mahalleleri arasında bulunmaktadır.[13] *Tahrir Defterleri*nin kapsadığı dönem içinde şehrin karma Müslüman Hıristiyan nüfusa sahip tek mahallesi olması bakımından özellikle ilgi çekicidir. 1583 *Tahrir Defteri*nde bir Müslüman mahallesi olarak adı geçmektedir. Bundan sonra da Müslüman **Aya Sofya mahallesi** yer almaktadır. Bunun altındaki kayıt şöyledir: **gebran-ı mahalle-i Faroz** (Fener mahallesindeki gavurlar)[14] **Mahalle-i Aya Sofya**'dan hemen sonra geldiğini gözönüne alırsak kâtibin Faroz sakinlerini yazarken ve Hıristiyanları unuttuğunu ve sonra yanlışlığını farkedince bunları hemen ardından gelen **'Aya Sofya'** mahallesine eklediğini düşünebiliriz. İki ondokuzuncu yüzyıl kaynağı bu mahallenin karma niteliğinin o dönemde

---

[7] Âşık, **No. 616**: V28v ve **No. 2421**: V313v.
[8] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 49-52.
[9] Lynch, **Map II**.
[10] Trabzon, **Salname**: s. 136-7.
[11] Trab. İl Yıl. **1967**: s. 70.
[12] Chrysanthos, **Churches**: s. 791-95.
[13] Trabzon, **Mahalle Listesi**.
[14] Bkz: Tablo XX, kayıt 15 a.

de belirgin olduğuna dikkati çekmişlerdir. Hem Bijişkyan[15] hem de Feruhan Bey[16] **Faroz**'un batı varoşlarında Rum ve Türklerden oluşan karma bir mahalle olduğunu yazmaktadırlar. 1553 *Tahrir Defteri*ni incelerken gördüğümüz gibi bu mahallenin sakinlerinden bir bölümü 1523 ile 1540 arasındaki dönemde İstanbul'a sürgün edilen Rumlardı.[17]

16- MAHALLE-İ AYA SOFYA: Bu *Tahrir Defteri*nde karşımıza ilk kez çıkan mahallelerden olmamakla birlikte birçok nedenle bu mahallenin özel bir dikkatle incelenmesi gerekmektedir. 1486, 1523 ve 1553 *Tahrir Defterleri*ni incelerken gördüğümüz gibi bu bölge batı varoşlarındaki Rum Hıristiyan toplumunun geleneksel merkeziydi. 1553 yılında burada bir de Müslüman **Aya Sofya mahallesi** bulunuyordu.[18] 1583 yılında bu adı taşıyan bir Hıristiyan mahallesine artık rastlamamaktayız. Yani diğer bir deyişle 1553 ve 1583 Tahrir'leri arasındaki dönemde bu bölge tümüyle İslâmlaşmıştır. St. Sophia kilisesinin **Aya Sofya Camii**'ne dönüştürülmesinin 1572 yılında ya da bundan kısa bir süre sonra yapıldığını saptayamasaydık bu durum şaşırtıcı olabilirdi. Şehrin batı varoşlarındaki camilerden söz ederken Mehmet Âşık bu kilisenin camie dönüştürülmesini şöyle anlatmaktadır:[19]

---

[15] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 51.
[16] Feruhan Bey, **1847**: s. 73.
[17] Bkz: Bölüm IV (s. 59).
[18] Bkz: Bölüm IV (s. 59).
[19] Âşık, No. **616**: V39v ve **No. 2421**: V313r-314v. Evliya, **No. 5939**: V258r 'ihtida'yı hemen hemen Mehmet Aşık'ın kelimelerini kullanarak anlatmaktadır:
"*ve Ayasofya Camii Süleyman Bey camiinin garb tarafındadır. Derya kenarında vaki olmuştur. Kafır asrında bina olunmuştur. Badehu Kürd ali Bey namında bir vali-i vilayet Padişah-a arz iydub emr-i Sultaniyle dest-i nasaradan alıb bir cami-i latife ve bir mahfil ve bir minber ihdas iydub. sene* 981....."
Bu bölüm yukarıda belirtilen Mehmet Âşık'ın **Menazır ül-avalim** adlı eserinden 'borç alınmıştır.' Evliya Çelebi'nin Trabzon'un anlatımı için Mehmet Âşık'a başvurması konusu 1976 Ekim'inde İstanbul Üniversitesi'nde yapılan *İkinci Uluslar arası Türkoloji Konfresi*'nde tarafımızdan bir bildiri ile sunulmuştu. Biz burada, Evliya Çelebi'nin yeni vali Ketenci Ömer Paşa maiyetinde 1640 yılı sıralarında Trabzon'a gittiğini kesinlikle söylemsine rağmen şehri tarifinin Mehmet Âşık'ın yukarda belirtilen eserinden ve 1583 Tahrir Defterinden yararlanılarak yapıldığını göstermiş bulunuyoruz. Bu yüzden onun **Seyahatname**'sinin bu bölümünden yararlanarak isteyenler onun onyedinci yüzyıl ortalarındaki Trabzon'dan çok 1580'lerin Trabzon'unu anlattığını gözönünde

> "Salis camiiye Aya Sofia der ki camii Süleyman Beyin canib-i garbisinde (...) bir mildir. Ve Aya Sofia sahil-i bahr üzere ebniye-i kefereden yed-i nasarada bir kenise idi. Seneye semayin ve tesamanda veyahut daha sonrada da Trabzon a-yanından Kürd Ali Bey nam bir sahib (...) Aya Sofia (...) nasaradan olmağı görmeyub emr-i Sultan ile yed-i nazaradan ahz edüb (...) came' ikameti içün minber ve mah-fil-i müezzin ihdas etmiştir. Ve bu Aya Sofia bir dolani bina-dır ve içinde rehamdan azim sütunlar vardır."

Böylece Aya Sofya da şehrin fetihten önce var olan ve sonra camie dönüştürülen üçüncü kilisesidir. Bunlardan birincisi 1461'de **Cami-i Atik** adını alan **Chrysekephalos**, ikincisi de 1500'de **Cami-i Cedid** adını alan **St. Eugenios**' tur. Bu üç kilisenin de camie dönüştürülmesinin şehrin Müslüman nüfusunun artmakta olduğu bir dönemde ya-pılmış olması ilgi çekicidir. Bu üç önemli kiliseden yalnızca Aya Sofya fetihten önceki adını koruyabilmiştir.

Mehmet Âşık'ın Aya Sofya'nın camie dönüştürülmesi nedenini, başka bir camie duyulan gerçek ihtiyaç yerine, Kürd Ali Bey'in 'duyguları'na bağlamış olması binanın da-ha sonraki tarihçileri ile de doğrulanmaktadır. Surlarla çevrili şehrin üç kilometre batısında olduğu ve kullanım sıklığına göre merkezi bir yerde olması gerekliliğine karşı-lık bir Müslüman ibadethanesi için uygun bir yer değildi. Aya Sofya'nın uzun bir süre işlek bir Camii olmadığı 1610' da yani camiye dönüştürülmesinden altmış yıl kadar son-ra Julien Bordier'in yazdıklarından anlaşılmıştır. Aya Sof-ya'ya hayran kaldığı anlaşılan Bordier burasını ayrıntılı o-larak anlamak için büyük bir özen göstermiştir:

> "St. Sophia kilisesi batı kıyısında şehrin bir mil dışında, de-niz kenarında bahçeler ve meyve ağaçları arasında çok güzel bir yerde kurulmuştur. *Sözü geçen bu kilise Türklerin bura-sını camiye dönüştürmeleri ve onarmamış olmaları yüzünden kapalı tutulmaktadır.* Bize kapıyı çok yaşlı bir Rum kadını açtı. (Binanın mimarisi konusunda uzun bir ayrıntıya girdik-

---

bulundurmalıdırlar. Evliya Çelebi'nin ne zaman 'yazıcı seyyah' olmaya karar verdiği konusu da burada bir sorun olmaktadır. 1640 yılında gördüğünü söy-lediği yerleri 'kitaplık kaynakları'ndan elde ettiğine göre **Seyahatname** dü-şüncesinin 1640'dan sonra ortaya çıktığı söylenebilir.

ten sonra devam etmektedir)... Kısacası bura sakinleri meraksız oldukları ve geçmişi pek bilmedikleri için burasını kimin yaptırdığını öğrenemediğime üzüldüm. *Öğrenebildiğim tek şey, kiliseyi Rumların yaptırttıkları, Türklerin burasını onların elinden alıp camie dönüştürdükleri ama şimdi de içinde kimse dua etmeye gelmediği için onarımsızlıktan çökmek üzere olduğu idi. Bunun nedenini öğrenemedim.* Çevresinde on oniki tane, Türkler ve Rumlar tarafından iskân edilen küçük evler var. Bunlar birbirlerinin mülklerine girmeden kilisenin bakımını üstlenmiş yoksul insanlar."[20]

Şehri daha sonra ziyaret eden herkes (anlatımı 1580 yıllarındaki durumu yansıtan Evliya Çelebi dışında) ondokuzuncu yüzyıla kadar hep Bordier'in anlatımını doğrulamaktadırlar.

Yukarıya alınan bölümlerden, camie dönüştürülmesinden kırk yıl sonra Aya Sofya'nın artık işlek bir ibadethane olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Bordier'in sorusuna en mantıklı cevap bunun yerine ilişkin olanıdır. Burası cemaat toplanmasını imkânsız kılacak derecede uzaktı şehirden. Bugün bile, şehrin kilisenin camiye dönüştürülmesi zamanındaki 10.000 olan nüfusuna karşılık, Trabzon'da 90.000 nüfus olmasına rağmen Aya Sofya halâ şehrin 'uzak' batı varoşlarındadır.

Bu nedenin yanısıra 1610 yılında gördüğü bu gerilemenin doğrudan doğruya olabilecek bir nedenini de anlatmaktadır. Şehrin Türk yönetiminden söz ederken şu çok ilginç bölüme rastlıyoruz:

"Bundan sonra şehrin ve bölgenin ve Türklerin bugüne kadar elde ettikleri yerlerin valiliklerini Paşa'lar üstlendiler. Şehir kendisini kıskananların elinde çok büyük ve ciddi talihsizliklere uğradı. Pek çok savaşa sahne oldu, eski biçiminden geriye Türklerin elinde olan Kefe ve diğer şehirlerde olduğu gibi hiçbir şey kalmadı. *Şehir bir yandan pek az barış gördü ve çok zorbalığa sahne oldu. Özellikle* 1607-8 *yılında şehir sakinleri, efendileri değişmeden, Celali'ler ya da Asya İsyancıları tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldılar. Bu is-*

[20] Bordier, **Voyage**: s. 119-120 (İtalikler bizimdir).

tilacılar yağma ettiler, Hıristiyanların çoğunun burunlarını ve kulaklarını kestiler ve şehre girmeden çekilip gittiler."[21]

Anadoluyu onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında ve onyedinci yüzyıl başlarında kasıp kavuran huzursuzluk ve isyan dalgaşının Trabzon şehrine ulaştığı konusunda elimizdeki tek doğrudan doğruya kanıt budur. Bordier'in bu istilacıların adını Celâli'ler olarak vermesi bu saldırıyı bu dönemde Anadolu'yu sarsan huzursuzlukların geniş kapsamı içine yerleştirmektedir.[22] Bizim için daha önemli olanı, 1607-8 olaylarının Bordier'in 1610'da şehri ziyaret ettiği zaman Aya Sofya camiini kapalı bulmasının nedenini vermiş olmasıdır. Bu saldırı olasılığı karşısında burası savunulmayacak kadar uzaktı şehir surlarından.

17- MAHALLE-İ MESCİD-İ AMASYA MA'A HACI BABA: Üçüncü Bölümde (S. 57) 1583 *Tahrir Defteri* incelenirken görüldüğü gibi küçük **Hacı Baba mahallesi mescid-i Amasya mahallesi** içine alınmıştır.

24- MAHALLE-İ MESCİD-İ CEDİD DER VALİDE-İ SULTAN ABDULLAH: Bu mahalle adındaki anahtar sözcük, *cedid*'dir. Üçüncü bölümde (S. 57) görüldüğü gibi ilk olarak 1523 *Tahrir Defteri*nde **mahalle-i mescid Valide-i merhum Sultan Abdullah der kale-i evsat** olarak yer almıştır. Bugün de ayakta duran bu mescidin kitâbesi 1470 tarihlidir.[23] 1583 *Tahrir Defteri*ndeki cedid (yeni) sözcüğü böylece yerinde kullanılmamış görünmektedir. Biz bu kelimenin bu garip kullanımını bu mahalle'nin 1553 *Tahrir Defteri*nde yer almamış olmasına bağlıyoruz. 1583 yılında kullanılan *'cedid'* kelimesiyle bu durum birleştirilince ilk mescid'in 1523 ile 1553 yılları arasında (büyük bir olasılıkla yangın sonucu) yok olması ve sonra 1553 ile 1583 yılları arasında yeniden yapılması anlamını çıkartıyoruz. Bu şekilde de adı **mahalle-i mescid-i cedid der valide-i**

---

[21] Bordier, **Voyage**: s. 131. (italikler bizimdir).

[22] Bu dönemin genel görünüşü için bkz: Mustafa Akdağ, **Celali İsyanları**. Ankara, 1963. Bordier'nin anlattığı yıllardaki olaylara daha belirgin bir bakış için bkz: William Griswold, **Political Unrest and Rebellion in Anadolia 1605-09**. Basılmamış doktora tezi: U.C.L.A., 1966.

[23] Edhem, **Kitâbeleri**: s. 332-4; aynı zamanda bkz: Akbulut, **Kitâbeleri**: s. 16.

Sultan Abdullah olarak düzeltilmiştir. 1553 sayımında bu mahalle sakinleri komşu mahallelerden birine katılmış olarak sayım yapılmış olabilir. Bu açıklama doğru kabul edilirse, yöresel ibadethanelerin Osmanlı mahallelerine yalnızca ad sağlamakla kalmayıp onların ne derece raison d'etre (varoluş nedenleri) ortaya çıkmış olur.

25- MAHALLE-İ CAMİ-İ İMARET-İ AMİRE-İ HATUNİYE: En sonunda 1583 yılında şehrin en önemli camiinin adı bundan önce **mahalle-i İmaret-i Hatuniye**[24] olarak anılan bu batı varoşlarındaki mahallede ortaya çıkmaktadır.

26- MAHALLE-İ MAĞARA MESCİD-İ AHMET PAŞA: Batı varoşlarındaki bu mahalle ilk olarak 1553 *Tahrir Defteri*nde yer aldığı zaman kısaca **mahalle-i mağara** adıyla anılmaktaydı. 1583 *Tahrir Defteri*ndeki adı bu mahallenin sonradan kendi mescidine kavuştuğu ve normal uygulamaya uyarak onun adını aldığını göstermektedir. Ancak Dördüncü Bölümde (S. 59) gösterildiği gibi 1950'lere kadar bu bölge **Mağra Mahallesi** olarak bilinmeye devam ettiğinden, bu belirli örnekte mescid adının mahalle adına bağlı kalmadığı görülmektedir.

27- MAHALLE-İ MAĞARA MESCİD-İ BAYRAM ÇELEBİ: Yeni bir mescidli yeni bir mağara mahallesinin varlığı bir tane **mahalle-i mağara**'nın bulunduğu 1553 ile 1583 yılı arasında bu bölgede bir mescid daha yapıldığını göstermektedir; zaten küçük olan bu mahalle herbiri adını kendi mescidinden alan iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Bu iki mescid adının mahalle adı olarak devam etmemiş olması şehrin bu küçük kesimi için bu adların fazla geldiğini gösteriyor olabilir. Sonunda bölge yalnızca **mahalle-i Mağara** olarak anılmaya devam etmiştir.

31- MAHALLE-İ VAZMOLOKİ? (*62*)**:** Bu yeni Hıristiyan mahallesinin adı *Tahrir Defteri*nde pek kesinlikle okunamamış olduğu için burada verilen bilgi ihtiyatla ele alınmalıdır. Adın çeşitli biçimlerde okunması da şehirde bilinen hiçbir yere uymamaktadır. Bu yüzden listede burasını 'Yeri Saptanamamış' olarak işaretlemek zorunda kaldık.

---

[24] Bkz: Bölüm IV (s. 59).

33- MAHALLE-İ AYU KİRYAKİ (*63*)**:** Bu Rum Hıristiyan mahallesinin yerinin şehrin doğu varoşlarında olduğu kesinlikle söylenebilir. Bijişkyan burasını fermanlarda adı geçen yedi ayrı Hıristiyan bölgesinden biri olarak zikreder.[25] Ayrıca Chrysanthos da **St. Kyriake** kilisesini **St. Gregor mahallesi**nin doğu varoşunda olarak gösterir.[26]

34- MAHALLE-İ VANİ? (*64*)**:** Bu yeni Rum Hıristiyan mahallesi de diğer bir bilmece olmaya devam etmektedir. Yalnızca bu *Tahrir Defteri*nde yer alan bu bölgeye bilinen literatürde rastlayamadığımız için 'Yeri Saptanamamış' olarak belirttik.

35- MAHALLE-İ AYU VASİL: Bu yeni Rum Hıristiyan mahallesi kesinlikle doğu varoşlarına yerleştirilebilir. Bu mahallenin adını aldığı St. Basil kilisesi ondokuzuncu yüzyılda onarım görmüş olup Trabzon'u 1973 yılında ilk ziyaretimizde halâ ayakta durmaktaydı. Son üç yıl içinde yeni Müftülük binası yapılması için yıkılmıştır. Bijişkyan'ın fermanlarda[27] yer aldığını bildirdiği bölgelerden olan bu mahalleyi Chrysanthos, St. Basil'in doğu varoş cemaatı yerleşim alanı olarak göstermektedir.[28]

36- MAHALLE-İ AYU TODOR: Bu yeni Rum mahallesi de doğu varoşlarındaydı, Chrysanthos'un St. Basil (Ayu Vasil) bölgesinde olduğunu belirttiği **St. Theodore Gabras** kilisesinin adını almıştır.[29]

37- MAHALLE-İ SOTOKO (*65*)**:** Bu mahallenin adını Rumca Theotokou (Tanrının Anası) sözcüğünden aldığı kesinse de yerini saptamak çok güçtür. Hakkında başka bir referansın bulunmadığı diğer adların aksine şehirde pek çok Theotokou vardır. Altı adet Theotokou adında yer tanımlamış olan Anthony Bryer burasının batı varoşlarındaki 'Tanrının Anası' kilisesinden adını alan bir mahalle olduğunu düşünmektedir. Biz de onun bu tanımını kabul e-

---

[25] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 52.
[26] Chrysanthos, **Churches**: s. 791-5.
[27] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 52.
[28] Chrysanthos, **Churches**: s. 791-5.
[29] Chrysanthos, **Churches**: s. 791-5.

derek mahalleyi Aşağıhisar yakınlarına yerleştirmiş bulunuyoruz.

38- MAHALLE-İ KİNDİNAR: 1553 *Tahrir Defteri*nde güney varoşlarında bu adı taşıyan yeni bir Müslüman mahallesine rastlamıştır.[30] İncelemekte olduğumuz 1583 *Tahrir Defteri*nde bu Müslüman mahallesi yine yer almakla birlikte (Tablo XX, No. 18, **mahalle-i Kindinar**) şimdi aynı adı taşıyan Rum Hıristiyan mahallesi ile birleşmiştir. Burada da katibin Müslüman ve Hıristiyan halkı ayrı ayrı yazdığı karma bir mahalle ile karşı karşıya bulunuyor olabiliriz. Bugünün **Kindinar Camii**nin Bizans Kilisesinden camie dönüştürüldüğü kesindir. Bundan da güney varoşlarındaki bu bölgede çok daha eski bir Hıristiyan yerleşim merkezi olabileceği sonucu çıkarılabilir.

39- MAHALLE-İ VALADİN? (*66*) **TABİ-İ AYU SOFYA:** Aya Sofya'ya tabi olarak gösterilen bu yeni Rum mahallesinin şehrin 'uzak' batı varoşlarında bulunduğu kuşkusuzdur. Bu nedenle kiliseleri camiye dönüştürülmüş olan **mahalle-i Aya Sofya**'nın eski sakinleri şimdi yakınlardaki Valadin mahallesinde oturuyorlarmış biçiminde gösterilmişlerdir. Bu ada yalnızca burada rastlanılmıştır.

40- MAHALLE-İ AYU YORİ TABİ-İ EKSOUTHE: Eksouthe'ye bağlı olduğu anlaşılan bu yeni Rum mahallesi şehrin batı varoşlarındadır. Bijişkyan'ın ferman listesinde Ay Yorgi olarak gösterilmektedir.[31] 1583 *Tahrir Defteri*nde Rumca **Ay Yorgaes, Ayu Yori** olarak yazılmıştır.

40a- EZ HARİC AMEDEND VE DER İN MAHALLE SAKİN: Ayu Yori'yi (No. 40) izleyen bu mahallenin sakinleri 'eskiler' ve 'yeni gelenler' olarak gösterilmektedir. 'Yeni gelenler'i kapsayan bu bölüm 14 *hane* (70 nüfus) ya da şehrin toplam nüfusunun %.66'sını oluşturmaktadır.

41- MAHALLE-İ CEDİD NAM-I DİĞER İZTİMA? (*67*)**:** Feruhan Bey'in 1847'de şehri ziyaretinde **Cedid** adında bir Türk Ermeni mahallesini anlatmasından başka bu ada

[30] Bkz. Bölüm IV (s. 59).
[31] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 52.

hiçbir yerde rastlanılmamıştır.[32] Feruhan Bey'in Cedid Mahallesi'nin 'yeni' bir ondokuzuncu yüzyıl mahallesi olduğu düşünülerek mahalle 'Yeri Saptanamamış'lar arasına alınmıştır.

43- MAHALLE-İ AYU LONDA (*68*) **TABİ-İ EKSOUTHE:** Bu yeni Rum Hıristiyan mahallesinin Eksouthe'ye bağlı olmasından batı varoşlarında bulunduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında başka hiçbir yerde adı geçmemektedir.

45- MAHALLE-İ DAFNUNDA-İ DİĞER Kİ DER URGANCIYAN (*69*) **SAKİN:** Burada Dafnunda doğu varoşu iki mahalleye bölünmüştür: **Dafnunda** ve **Diğer Dafnunda**.

49- MAHALLE-İ AYU OVYAN: Doğu varoşlarındaki bu Rum Hıristiyan mahallesi diğer *Tahrir Defterleri*nde de yer almış olup burada altında şu kayıt vardır:

49a- EZ HARİC AMEDEND VE DER İN MAHALLE-İ SAKİN: Daha önce **Ayu Yori** mahallesinde (No. 40 ve 40a) burada da yeni bir göçmen grubu mahalleye yerleşmiş ve bunlar eski mahalle sakinlerinden ayrı olarak yazılmışlardır. Bu yeni grup 18 *hane*den (80 nüfus) oluşup şehrin toplam nüfusunun %.76'sıdır.

50- MAHALLE-İ AYU MACİ HELAS? (*70*)**:** 2 *hane*lik bu küçük Rum mahallesinin adına daha önce rastlanılmamış, daha sonraki kaynaklarda da bu konuda bilgi bulunamadığı için 'Yeri Saptanamamış' olarak belirtilmiştir.

51- MAHALLE-İ AYANİ TABİ-E EKSOUTHE: Bu **St. Anne Rum mahallesi** 'Eksouthe'ye tabi' olduğu için batı varoşlarındadır.

52- MAHALLE-İ AYU OVYAN-I KÜÇÜK: Bu yeni Rum mahallesi şehrin ikinci St. John mahallesidir. Bryer'in St. John Exoteichos adını verdiği ve Aşağıhisar'ın 250 metre batısına yerleştirdiği bu batı varoşu ile St. John kilisesinin yerini saptamış bulunuyoruz. Chrysanthos'un Exoteiche mahallesindeki St. John Prodrome kilisesine de uyum göstermektedir.[33]

---

[32] Feruhan Bey, **1871**: s.73.
[33] Chrysanthos, **Churches**: 791-5.

53- MAHALLE-İ GALİMOTO (*71*): Burada 3 *hane*lik küçük bir Rum mahallesini belirten bu ada daha önce 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde Müslüman **mahalle-i Galimodo-ı Cedid nam-ı diğer şehre küstü** adıyla rastlamıştık.[34] Bu her iki durum da **'cedid'** sıfatının eklenmesi ve aynı zamanda şehre küstü olarak bilinmesinin burada sözü edilen Galimoto'dan ayrı bir bölge olduğu izlenimini vermektedir. Şehirde böyle bir bölgeden söz edildiğine rastlanılmadığı için bu mahalleyi de 'Yeri Saptanamamış'lar arasına almak zorunluğu doğmuştur.

54- CEMAAT-I SADAT (Peygamber soyundan gelenler topluluğu): Bu *Tahrir Defteri*nin en güçlük çıkaran sorunlarından biri de budur. *Tahrir Defterleri*nde Peygamber (tekil olarak **seyyid**) soyundan gelenleri vergiden muaf olanlar arasına almak bir uygulama gereği olduğu için biz bunun böyle bir durum olduğunu varsayarak 8 *hane*lik bu grubu 'Yeri Saptanamamış' bir mahalle olarak aldık ve daha önce **cemaat-ı Papasan**'da[35] olduğu gibi bunların şehrin çeşitli mahallelerine yayılmış olacaklarını düşündük. Daha sonra *Tahrir Defteri*nde belirtilen yetişkin erkeklerin adlarını incelerken şehrin iki Müslüman mahallesinde dokuz *seyyid* bulunduğu görüldü. Bu 'peygamber soyundan gelenlerin' bazılarının iki kere listeye geçtiği ortaya çıkmış bulunuyor.

Cemaat-ı Sadat sakinleri arasında şu adlara rastlamaktayız:

1. seyyid Mehmet veled-i seyyid Ali. (Mehmed, Ali'nin oğlu)
2. seyyid İbrahim veled-i O. (O'nun oğlu İbrahim)
3. seyyid Hasan veled-i seyyid Mustafa. (Hasan, Mustafanın oğlu)
4. seyyid Mustafa veled-i O. (O'nun oğlu Mustafa)
5. seyyid Hüseyin veled-i seyyid Tayyib. (Hüseyin, Tayyib'in oğlu)
6. seyyid Mehmet veled-i O. (O'nun oğlu Mehmet)

---

[34] Bkz: Bölüm IV (s. 59).
[35] Bkz: Bölüm II (s. 25).

7. birader-i O seyyid Mürtaza. (O'nun kardeşi Murtaza)
8. seyyid Abu ül Fazıl veled-i seyyid Hasan. (Hasanın oğlu Abu ül Fazıl)

Bu sekiz seyyid arasında dört ayrı aile grubunu tanınılayabiliriz: a) Mehmet ve oğlu İbrahim; b) Hasan ve oğlu Mustafa; c) Hüseyin ve iki oğlu, Mehmet ile Mürtaza; d) Abu ül Fazıl.

Mahalle listesine bakınca buralarda görünen *seyyid*'lerden beşinin **mahalle-i mescid-i Mevlana Şüca**'nın[36] sakinleri olduğunu görüyoruz:

1. seyyid Hüseyin (imam) veled-i seyyid Tayyib. (İmam Hüseyin, Tayyib'in oğlu)
2. seyyid Mehmet veled-i O. (O'nun oğlu, Mehmet)
3. birader-i O seyyid Mürtaza. (O'nun kardeşi Mürtaza)
4. birader-i diğer seyyid Ekmel. (O'nun diğer kardeşi Ekmel)
5. biraḍer-i diğer seyyid Hasan. (O'nun diğer kardeşi Hasan)

Diğer bir deyişle, imam Hüseyin ve dört oğlu, Mehmet, Mürtaza, Ekmel ve Hasan. Geri kalan dört seyyid, **mahalle-i cami-i İmaret-i Amire-i Hatuniye**[37] sakinleri olup adları şöyledir:

1. seyyid Mehmet veled-i seyyid Ali. (Ali'nin oğlu, Mehmet)
2. İbrahim veled-i O.[38] (Onun oğlu İbrahim)
3. Seyyid Hasan veled-i seyyid Mustafa. (Mustafa'nın oğlu Hasan)
4. seyyid Mustafa veled-i O. (O'nun oğlu Mustafa)

Burada iki ayrı aile görmekteyiz: Mehmet ve oğlu İbrahim, Hasan ve oğlu Mustafa.

Tablo XXI'de (S. 133) Mevlana **Şüca** ve **Hatuniye** mahallelerindeki *seyyid*'lerle **Cemaat-ı Sadat** listesindeki *sey-*

---

[36] **T. Kad. No. 79**: V7v.
[37] **T. Kad. No. 29**: V12v.
[38] '*Seyyid*' lâkabının burada verilmemesi bir 'yazım hatası' olacaktır. Seyyid'lerin oğlu da bu seyyid lâkabına sahiptiler.

TABLO: XXI

1583 TAHRİR'İNDE GÖSTERİLEN SEYYİD LİSTESİ

Cema'at-i Sedat Başlığı Altında Gösterilenler	Mahalle-i Mevlana Şücü Yerlileri	Mahalle-i Hatuniye Yerlileri	İki Defa Gösterilmiştir	Yalnız Cema'at-i Sedat'ta	Yalnız Mahalleleri Gösterilenler
1) Mehmed veled-i 'Ali		Mehmed veled-i ali	X		
2) İbrahim veled-i O		İbrahim veled-i O	X		
3) Hasan veled-i Mustafa		Hasan veled-i Mustafa	X		
4) Mustafa veled-i O		Mustafa veled-i O	X		
5) Hüseyin veled-i Tayyib	Hüseyin veled-i Tayyib		X		
6) Mehmed veled-i O	Mehmed veled-i O		X		
7) Murtaza birader-i O	Murtaza birader-i O		X		
	Ekmel birader-i diğer				X
	Hasan birader-i diğer				X
8) Abu ül-Fazıl veled-i Hasan				X	

*yid*ler karşılaştırılmakta ve aralarındaki benzerlik gösterilmektedir. Hüseyin'in oğullarından ikisinin, Ekmel ile Hasan'ın, mahalle listesinde yer aldıkları halde **Cemaat-ı Sadat**'a dahil olmadıkları hemen görülmektedir. Bu bir yazım hatası olabilir.[39] Bundan başka olarak da, **cemaat-ı Sadat**'ta adı geçen **Abu ül Fazıl** şehrin herhangi bir Müslüman (ya da Hıristiyan) mahallesinde kayıtlı görünmemektedir.

Bunun anlamı şudur: şehirdeki seyyid aile sayısı gerçekten on'du ve bunlardan dokuzu, sakini bulundukları mahallelerin listesinde gösterilmişti. Bu yüzden de **Cemaat-ı Sadat** sakinleri sayılırken (Tablo XXI) (S. 133) diğer yedisi daha önce kaydedildikleri için yalnız 1 *hane* gösterilmiştir.

1583 *Tahrir Defteri*'nin incelenmesinden edinilen bir izlenim de bir önceki Tahrir ile arasında bulunan otuz yıl içinde şehrin Hıristiyan mahallelerinin büyük bir idari düzenlemeye tabi tutulmalarıdır. 1553'te görülen ondokuz Hıristiyan mahallesinden 1583'de yalnız onu görünmektedir. Ortadan kalkan mahalleler içinde şunlar diğer *Tahrir Defterleri*nde de yer almaktaydı: **Meydan, Aya Paraskevi, Aya Sofya** ve **Afrotorlu**.

Yukarıda gördüğümüz gibi 1583 *Tahrir Defteri*'nde yazılı toplam 26 Hıristiyan mahallesinden onyedisi ilk kez ortaya çıkmaktadırlar. Bu yeni mahallelerden dokuzunun adlarını kiliselerden aldıkları kesindir. Bu, 1553 ile 1583 arasındaki kuşağın şehirde bir kilise yapımı 'cümbüşü'ne tanık olduklarını mı göstermektedir? Burada cevabımız kesin olarak 'hayır'dır. Daha 1610 gibi eski bir tarihte Bordier şehirdeki kiliselerin çoğunun kullanılmadığını belirtmiş bulunuyordu.[40] Şehrin kiliselerinin durumunu en ince ayrıntılarına kadar yansıtan Feruhan Bey 1847'de şöyle yazıyordu: "Şehrin çeşitli mahalleleri arasına yayılmış yirmidört Rum kilisesi vardır. Ancak bunlardan çoğu yıkıntı halinde olup yalnızca onikisi sürekli olarak açık, diğerleri ise aylarca kapalı kalmaktadırlar."[41] Ayrıca, adları ilk olarak 1583 mahalle listelerinde yer alan kiliselerden

[39] Başka bir yorum için Bölüm VII'deki *mücerred* bölümüne bkz.
[40] Bordier, **Travels**: s. 119, 122 ve 133.
[41] Feruhan Bey, **1847**: s. 73.

çoğunun da Osmanlı fethinden öncesine ait oldukları bilinmektedir.[42]

Şu halde bu iki Tahrir arasında Hıristiyan mahallelerini birbirlerinden ayıran sınırlar Hıristiyan mahallelerin toplamını yirmialtıya çıkartacak biçimde yeniden çizilmiştir. Bu durum yeni mahalle adlarını gerektirmiş, bunlar da var olan kiliselerden alınmıştır.

İlk olarak 1583 *Tahrir Defteri*nde yer alan ilave Hıristiyan mahallelerini tanımlarken Bijişkyan'ın *fermanlarda* bulunduğunu söylediği yedi mahalleden sık sık söz etmiş bulunuyoruz.[43] Bu listede adlarını kiliselerden alan beş mahalle (**Ay Gorgor, Ay Yorgi, Hıristos, Ay Kiryaki** ve **Ay Vasil**) ve şehrin bölümlerine göre adlandırılan iki mahalle (**Faroz** ve **Sotğa**) bulunuyordu. **Hıristos** dışında diğer altı mahalle 1583 *Tahrir Defteri*nde yer almıştır. Bu altı mahalleden beşi (**Faroz, Sotğa, Ay Yorgi, Ay Kiryaki** ve **Ay Vasil**) 'yeni'dirler, altıncısı olan **Ay Gorgor** ise 1553 *Tahrir Defteri*nde ilk olarak ortaya çıkmıştır. Buradan çıkartılan anlam Bijişkyan'ın sözünü ettiği *fermanın* bu dönemde yayınlanmış olması ve böylece 1553 ve 1583 *Tahrir Defterlerinin* işaret ettiği idari düzenlemeyi yansıtmasıdır.

Hıristiyan mahallelerinin yeniden düzenlenmeleri Müslüman mahallelerde de görülmektedir. 1553 *Tahrir Defteri*nde görülen yirmidört mahallenin tümü 1583'de de görülmekte, ayrıca bu yıllar arasında Müslüman nüfusun hemen hemen iki katına çıkmış olmasına uygun olarak dört yeni *mahalle* daha kurulmuş olmaktadır.

1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri* arasındaki büyük ayrılıklardan biri şehire yeni yerleşen nüfus konusundadır.

---

[42] Janin, **Eglises**. S. 256-297.

[43] Bijişkyan, **Karadeniz**: s. 52; Şakir Şevket, **Trabzon**: s. 31-2'de şehrin Türkler elinde de adlarını korumuş yedi Bizans mahallesinin listesini vermektedir. Bu yediden beşinin adları verilmiştir: *Eksouthe, Aya Vasil, Meryem Ana, Aya Sofya, ve Aya Filbo.* Bu beşin içinde Aya Filbo'nun bulunması ilginçtir. (Bu Ayu olmalıydı, Ayu dişi ekidir) Bizim incelediğimiz bu dönemde bu Bizans kilisesi henüz şehrin katedral kilisesiydi. (1665'te camie çevrilmiştir). Ancak buna rağmen Hıristiyan mahalle adlarıiçinde yer almamaktadır. Bunun nedeni kilisenin şehrin bütün 'uzak' doğu varoşlarına verilen adıyla *Dafnunda*'nın sınırları içinde bulunmasıdır. Bugün kilise *Kudrettin Camii* olarak bilinmekte ve *Ayu Filbo* adı da *Arafilbo* biçiminde bu camiin bulunduğu mahalle için kullanılmaktadır.

1553 Tahrir'inde 434 *hane* ya da toplam nüfusun % 35.57'si yeni göçmen olarak gösterilmişti. Buna karşılık 1583 *Tahrir Defteri* yeni göçmen olarak yalnızca 30 *hane* (hepsi de Rum Hıristiyan) ya da toplam nüfusun % 1.42'sini belirtmektedir. Oysa bu bölümün başında bu iki Tahrir arasında otuz yıllık dönemde şehrin toplam nüfusunun % 73.36 arttığı belirtilmişti. Bu büyümenin nerede olduğunu görmek için Müslüman ve Hıristiyan toplumlarını ayrı ayrı incelemek gerekir.

Tablo XXII'de (S. 137) Müslüman halkın yerleşmiş bulundukları mahallelere göre bölünmesi, 1134 toplam Müslüman *hane*'sinde 5.670 kişinin yaşadığı görülmektedir. 1553'ün 570 *hane* ya da 2.850 nüfusu ile kıyaslanınca bu rakamların önemi anlaşılır. Diğer bir deyişle bu iki *Tahrir Defteri* arasındaki otuz yıl içinde Müslüman nüfusta % 98.95'lik bir artış görülmektedir. Yukarıda değinildiği gibi, Tahrir Defteri'nin şehir dışından yeni Müslüman göçmenin geldiğinin söz edilmediği bir dönemde olmuştur bu artış. Bu durum doğum ve ölüm gibi doğal nedenlere bağlanacak olursa Müslüman halkın bu otuz yıllık dönemde yılda % 2.293'lük bir rakamla arttığı görülecektir. Oysa Erder'in gösterdiği gibi[44] çağdaş tıp biliminin gelişmesinden önceki dönemlerde yılda % 1 ila 1.5 tan yüksek bir artış beklemek olanaksızdır ve bugün bile bu artış pek seyrek olarak yılda % 3'ü geçmektedir. Şu halde doğal nedenlerden bir nüfus artışı olasılığı ortadan kalkmaktadır. Şu halde bu artışın kökeni iki noktada aranabilir. Ya 1583 *Tahrir Defteri*nde (bilinmeyen bir nedenle) yeni gelenlerin tümü kaydedilmemiştir, ya da büyük çaplı bir din değiştirme ile karşı karşıyayız. Eğer bu ikinci şık doğruysa, çeşitli dinsel gruplar içindeki değişimleri değil tümünü kapsayan değişimleri incelememiz gerekir. Ancak bunu yapmadan önce şehrin dışardan yeni bir yerleşme gösteren Hıristiyan nüfusuna şöyle bir göz atmalıyız.

---

[44] Leila Erder, "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century," **Middle Eastern Studies** 11/3 (1975) S.284-301 (bundan sonra: Erder, **Population**).
Bu çalışmamızda yıllık büyüme oranlarını hesaplarken J.M.c Carthy'nin yardımıyla $P2=P1e^{rt}$ (continuous Compounding expression) formülünü kullandık.

TABLO: XXII
1583'de Trabzon Şehrinde Oturan Müslümanlar

No	Yer	Hane	Mukim Yek.	Müslüman Nüfus Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi
1.	O. Hisar	39	195	%3,44	%1,84
2.	DOĞU VAROŞ	38	190	%3,35	%1,80
3.	A. Hisar	44	220	%3,88	%2,08
4.	Y. Hisar	19	95	%1,68	%,90
5.	A. Hisar	46	230	%4,06	%2,17
6.	BATI VAROŞ	137	685	%12,08	%6,48
7.	Y. Hisar	34	170	%3,00	%1,61
8.	DOĞU VAROŞ	68	340	%6,00	%3,22
9.	?	49	245	%4,32	%2,32
10.	DOĞU VAROŞ	84	420	%7,41	%3,97
11.	DOĞU VAROŞ	63	315	%5,55	%2,98
12.	BATI VAROŞ	39	195	%3,44	%1,84
13.	A. Hisar	32	160	%2.82	%1,51
14.	BATI VAROŞ	40	200	%3,53	%1,89
15.	BATI VAROŞ	58	290	%5,11	%2,74
16.	BATI VAROŞ	36	180	%3,17	%1,70
17.	O. Hisar	12	60	%1,06	%,57
18.	GÜNEY VAROŞ	16	80	%1,41	%,76
19.	BATI VAROŞ	12	60	%1,06	%,57
20.	DOĞU VAROŞ	49	245	%4,32	%2,32
21.	O. Hisar	17	85	%1,50	%,80
22.	DOĞU VAROŞ	33	165	%2,91	%1,56
23.	O. Hisar	22	110	%1,94	%1,04
24.	O. Hisar	11	55	%,97	%,52
25.	BATI VAROŞ	106	530	%9,35	%5,01
26.	BATI VAROŞ	12	60	%1,06	%,57
27.	BATI VAROŞ	3	15	%,26	%,14
28.	BATI VAROŞ	14	70	%1,23	%,66
54.	?	(8) 1	(40) 5	%,09	%,05
	YEKÛN:	1.134	5.670	%100,00	%53,62

Tablo XXIII'de (S. 139) Trabzon'un 1583 yılında Hıristiyan nüfusunun 981 *hane*de toplam 4.905 kişi olduğu görülmektedir. Bu 1553'ün 650 *hane*si ve 3.250 nüfusu ile karşılaştırılınca % 50.92'lik bir artış demektir. 981 *hane*den 30'u[45] şehre yeni gelen göçmenler olarak belirtilmektedir. Bunları toplamdan çıkardığımız zaman doğum ve ölüme bağlı doğal değişikliklerin otuz yıllık dönemde % 46.31 ya da yıllık % 1.269'luk artış gösterdiğini buluruz. Bu rakam sanayi çağı öncesi dönemi için olası bir büyüme sınırı içinde kalıyorsa da, eğer 1553-1583 dönemi içinde büyük bir İslâmlaştırma hareketinin varlığını saptayabilirsek bu rakam daha da yükselecektir.

'İslamlaştırma değişkeni' tarafından etkilenmeyecek toplam nüfusa gelince burada da aynı yöntemi uygulamalıyız. Yeni göçmen oldukları kesin olan 30 *hane*yi çıkartırsak otuz yıllık dönemde 865 *hane* ya da %70.90'lık artış bulmaktayız. Eğer yeni yerleşenler konusundaki rakamlar doğruysa bu % 70.90'lık artış doğum ve ölüm oranlarındaki doğal değişikliklerin sonucudur. Bu da yıllık % 1.786 gibi bir büyüme hızıdır ki, sanayi çağı öncesi için aşırı derecede yüksek bir rakamdır bu. Şu halde bu durumun en akla uygun açıklaması 1583 *Tahrir Defteri*ni derleyen kâtibin 1553 ile 1583 arasında Trabzon'a göçenlerin tümünü ayıramamış olmasıdır.[46]

İki Tahrir arasında Trabzon'un nüfusunun % 73.36 artmasının yanısıra 1583 *Tahrir Defteri*nde listesi verilen bir meslek ya da ünvan sahiplerinin (yüzdelerinin değilse bile) sayılarının artması beklenebilir. Oysa Tablo XXIV'de (S. 140) görüleceği gibi durum hiç de böyle değildir. 1553'de yetişkin Müslüman erkek *hane* reislerinin % 19.92'sinin (113 kişi) meslek ve ünvanları verildiği halde 1583 *Tahrir Defteri*nde yalnızca 69 meslek ve unvan sayılmıştır (% 6.06). 1553'de 15 meslek ya da % 2.30 olarak gördüğümüz

[45] Bkz: Tablo XXIII, No. 40a ve 49a.

[46] Trabzon'un nüfusunda bir değişken olarak ihtida olgusunun oynadığı rolün incelendiği Bölüm VI'da İslamiyeti yeni seçenlerin 1553-1583 dönemi Müslüman nüfus artımından ayrıldıkları takdirde Müslüman nüfus artışının doğal değişikliklerle ihtida hareketlerine bağlanabileceğini göstermeye çalıştık. Bundan da bu dönem içinde çok sayıda Hıristiyan ailesinin göç etmiş oldukları açıkça ortaya çıkmaktadır.

TABLO: XXIII
1583'de Trabzon Şehrinde Oturan Hıristiyanlar

No	Yer	Hane	Mukim Yekünü	Hıristiyan Nüfus Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi
15a	BATI VAROŞ	8	40	%,82	%,38
29	DOĞU VAROŞ	55	275	%5,61	%2,60
30	DOĞU VAROŞ	22	110	%2,24	%1,04
31	?	17	85	%1,73	%,80
32	DOĞU VAROŞ	28	140	%2,85	%1,32
33	DOĞU VAROŞ	35	175	%3,57	%1,65
34	?	40	200	%4,08	%1,09
35	DOĞU VAROŞ	31	155	%3,16	%1,47
36	DOĞU VAROŞ	18	90	%1,83	%,85
37	BATI VAROŞ	13	65	%1,33	%,61
38	GÜNEY VAROŞ	16	80	%1,63	%,76
39	BATI VAROŞ	29	145	%2,96	%1,37
40	BATI VAROŞ	45	225	%4,59	%2,13
40a	BATI VAROŞ	14	70	%1,43	%,66
41	?	9	45	%,92	%,43
42	DOĞU VAROŞ	78	390	%7,95	%3,69
43	BATI VAROŞ	19	95	%1,94	%,90
44	DOĞU VAROŞ**	47	235	%4,79	%2,22
45	DOĞU VAROŞ	68	340	%6,93	%3,22
46	DOĞU VAROŞ***	123	615	%12,54	%5,82
47	DOĞU VAROŞ	59	295	%6,01	%2,79
48	DOĞU VAROŞ	32	160	%3,26	%1,51
49	DOĞU VAROŞ	36	180	%3,67	%1,70
49a	DOĞU VAROŞ	16	80	%1,63	%,76
50	?	2	10	%,20	%,09
51	BATI VAROŞ	65	325	%6,63	%3,07
52	BATI VAROŞ	53	265	%5,40	%2,51
53	?	3	15	%,30	%,14
	YEKÜN:	981	4.905	%100,00	%46,38

* Burada verilen sayılar Tablo XX., s. 119 alınmıştır.
** Latin Katolik
*** Ermeni Ortodoks

TABLO: XXIV
1583'de Trabzon Şehrinde Belirtilen Müslüman Meslekleri ve Ünvanları

Meslek veya Ünvan	Meslek Sayısı	Unvan Sayısı	Müslüman Nüfus Yüzdesi Meslek	Ünvan	Dini Meslekler
ARAP		1		%,09	
BAKKAL	2		%,18		
BERBER	1		%,09		
DERVİŞ		1		%,09	1
HACI		12		%1,06	
İMAM	23		%2,03		23
İMARETÇİ	1		%,09		1
KÂTİP	1		%,09		
MEVLANA		3		%,26	
MÜEZZİN	8		%,70		8
MÜTEVELLİ	1		%,09		1
MUMCU	1		%,09		
SARAÇ	1		%,09		
SEYYİD		10		%,88	
ŞEYH	3		%,26		3
YEKÛN:	42	27	%3,68	%2,38	37

1583'de Trabzon'da Belirtilen Hıristiyan Meslekleri

Meslek	Verilen Sayı	Hıristiyan Nüfus Yüzdesi	Dini Meslekler
BAKKAL	5	%,51	
HALLAÇ	1	%,10	
KAZGANCI	2	%,20	
PAPAS	2	%,20	2
YEKÛN:	10	%,101	2

Hıristiyan nüfus için 1583'te 10 meslek (% 1.01) verilmesiyle bu durum onlar için de geçerlidir. 1583 *Tahrir Defteri*ndeki bu 'etiketleme eksikliğinin', 1553'de nüfusun % 35.57'sinin şehre yeni göç etmesine karşılık 1583'de bu rakamın (Tahrirde gösterilen % 1.42 den yüksek olma ihtimaline rağmen) kesin bir düşüş göstermesi nedenine bağlanabilirliği düşünülebilir. Başka bir deyişle, genel dengelilik dönemlerinde etiketleme gerekliliği, şehirde daha az yabancı olduğu için azalmaktadır.

Tablo XXIV'deki (S. 140) en ilginç bilgi şehrin dinsel mesleklerine ilişkin olanıdır. Burada rakamlardan Trabzon'un 1583'de nüfusunun çoğunluğu Müslüman olan bir şehir haline dönüştüğünü görüyoruz. 1486 yılında her 40 Hıristiyan *hane*sine 1 *papaz* olan şehirde, 1553'de 130 *hane*ye 1 *papaz* düşmüş olup, 1583'de 2 *papaz*la bu oran her 480 *hane*ye 1 *papaz*a kadar düşmüştür.

Buna karşılık Müslüman *hane*lere düşen Müslüman din adamları sayısına bir göz atalım: 1486 yılında 37 Müslüman *hane*sine 7 din adamı vardı (2 *hatib* ve 5 *hoca*). 1523 yılında bu oran 20 *hane*ye 1 din adamına yükselmiş, 1553'te 36 *hane*ye 1 din adamı olmuştu. Şimdi 1583 yılında her 49 Müslüman *hane*sine 1 *imam* düştüğünü görüyoruz.

1486 yılında Trabzon'un 23 *papazlı* 913 Hıristiyan *hane*ye sahip olmasıyla 1583 yılında 23 *imam*lı 1143 Müslüman *hane*ye sahip olması da bu iki *Tahrir Defteri* arasındaki ortalama yüz yıl içinde oluşan büyük değişimlerin bir göstergesidir. 1486 yılında % 79.88 nüfusu Hıristiyan olan Trabzon 1583 yılında nüfusunun çoğunluğu (% 53.62) Müslüman olan bir şehir haline dönüşmüştü.

Bu değişimin Hıristiyan din adamlarında şaşırtıcı bir düşüşle birlikte olması tümüyle rastlantıya, ya da 1583 *Tahrir Defteri*ni derleyen kâtibin hatasına bağlanamaz. Altıncı Bölümde gösterilebileceği gibi bu, şehrin 'Hıristiyan düzeninin' topluca bir zayıflaması ve sonunda büyük çaplı bir İslamiyete dönüşün belirtisidir.

1583 yerleşme biçiminin 1553 yılındaki ile karşılaştırıldığı Tablo XXV'de (S. 143) bu iki dönem arasında şaşırtıcı bir süreklilik göze çarpmaktadır. Toplam nüfusun % 78.36 artmış olmasına rağmen halk halâ 1553 yılında gö-

rülen alanlarda yerleşmiş bulunmaktadır. Bu yerleşme biçimindeki değişiklikler öylesine küçüktür ki, 1553 yılında halkın ancak % 1.40'ının oturdukları belirli alanların saptanamamasına karşılık 1583'te bu 'Yeri Saptanamamış' grup toplam nüfusun % 5.27'sini oluşturmaktadır. Daha önce de işaret edildiği gibi 1583 yılında ortaya çıkan yeni mahalleler bile (Harita IV (S. 115) ile V'i (S. 144) karşılaştır.) daha önce iskân edilmemiş alanlarda kurulan yeni mahallelerden çok iskân edilmiş bölgelerdeki idari, 'değişimler'den doğmuşlardır.

Bu süreklilik de, bu dönemdeki büyümeyi bu dönem içinde yeni bir göçmen dalgasının gelmiş olmasından çok doğum ve ölüm oranlarındaki doğal değişikliklerine bağlamanın yerinde olacağını gösteren başka bir işarettir. 1553-1583 dönemini 1523-1553 dönemi ile, yani nüfustaki değişimlerin yeni göçlerle etkilendiği bir dönemle kıyaslarsak önemli bir değişiklik görürüz. Önceki dönemde yeni göçmen dalgaları batı varoşlarında tümüyle yeni mahalleler oluşturmuşlar ve sonuç olarak 1523'ün yerleşme biçimi 1553'de köklü bir değişime uğramıştı.

Eldeki bütün veriler 1553 ile 1583 yılları arasındaki otuz yılın Trabzon için sabit bir dönem olduğunu yani nüfus açısından önemli göçler olmadığını göstermektedir.

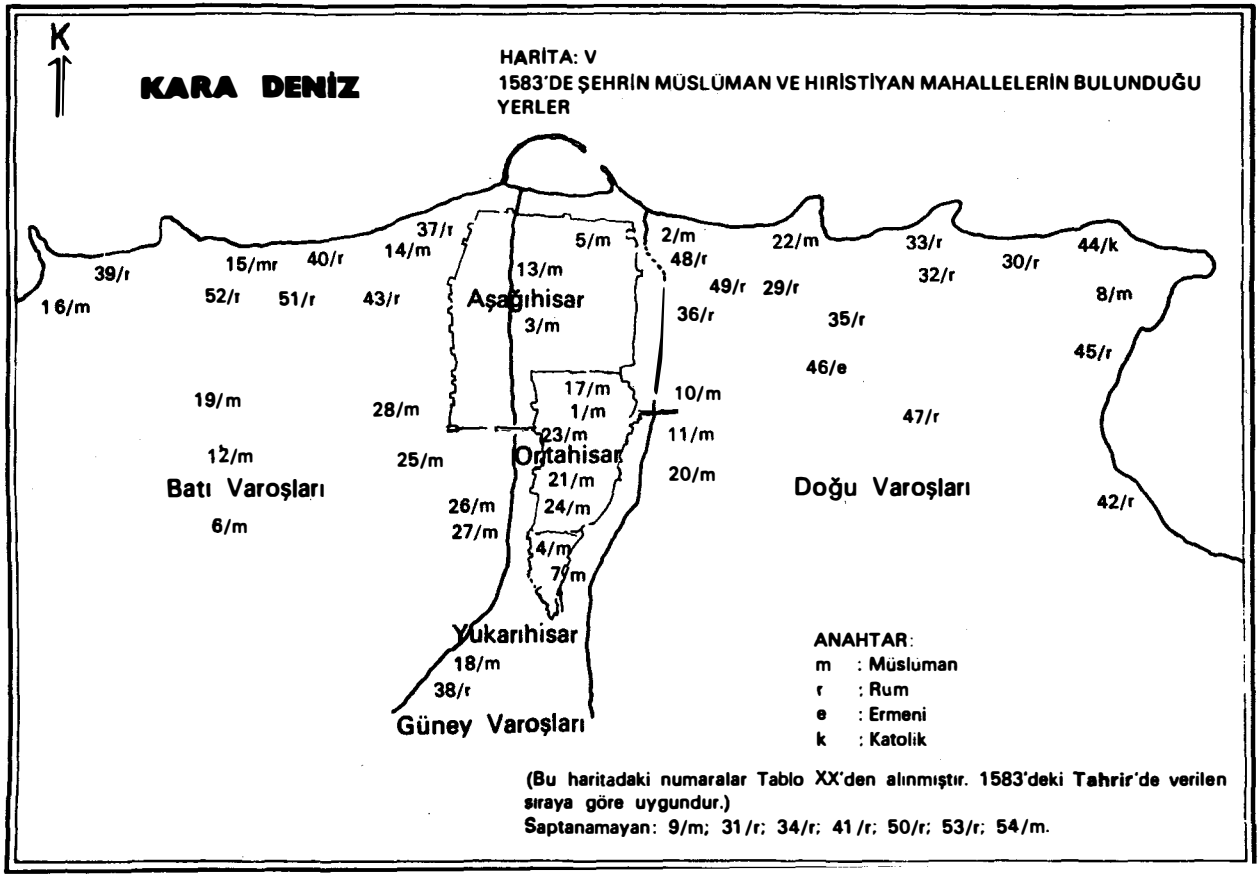
Bu *Tahrir Defteri*'nin incelenmesinde (yeni göçmenlerin artışı bir kenara atıldıktan sonra) nüfus artışının sanayi öncesi standardlara göre doğal nedenlere bağlanamayacak kadar yüksek (yılda % 1.786) olduğunu görmemize rağmen bu artışın büyük bir kısmının doğal nedenlere bağlı olabileceğini gösteren belirtiler de bulunmaktadır. Böylece, Braudel/Barkan'ın onaltıncı yüzyıl nüfus artışı tezini destekleyecek 'istatistiksel kanıt' sağlayamamasına rağmen 1583 *Tahrir Defteri* bu dönemin hızlı bir nüfus artışı dönemi olduğunu belirterek onların bu tezlerine güç katmaktadır.

Büyük göçler gibi şehri etkileyecek dış etkilerin yokluğuna rağmen şehirde önemli iç değişiklikler olmaktaydı. Şehir nüfusunu 1553 ve 1583 yıllarında dini gruplara bölerek gösteren Tablo XXVI'da (S. 145) bu açıkça görülebilir. Kısacası, Müslüman nüfus Hıristiyanlardan daha

TABLO: XXV
1583'de Trabzon Şehrinde Din Gruplarına Göre Yerleşme Şekli

Şehir Bölgesi	Müslüman	Rum Ortodoks	Ermeni Ortodoks	Latin Katolik	Mukim Yekünü	Müslüman Yüzdesi	Hıristiyan Yüzdesi	Toplam Nüfus Yüzdesi
DOĞU VAROŞLARI	1.675	2.390	615	235	4.915	%29,54	%66,05	%46,48
(1553):	(780)	(1.620)	(545)	(160)	(3.105)	(%27,37)	(%71,54)	(%50,90)
SURLARIN İÇİ:								
AŞAĞIHİSAR	610	0	0	0	610	%10,76	%,00	%5,77
ORTAHİSAR	505	0	0	0	505	%8,91	%,00	%4,77
YUKARIHİSAR	265	-	-	0	265	%4,67	%,00	%2,51
ARA YEKÜN:	1.380	0	0	0	1.380	%24,34	%,00	%13,05
(1553):	(870)	(0)	(0)	(0)	(870)	(%30,53)	(%,00)	(%14,26)
BATI VAROŞLARI	2.285	1.230	0	0	3.515	%40,30	%25,08	%33,24
(1553):	(1.085)	(925)	(0)	(0)	(2.010)	(%38,07)	(%28,46)	(%32,95)
GÜNEY VAROŞLAR	80	80	0	0	160	%1,41	%1,63	%1,51
(1553):	(30)	(0)	(0)	(0)	(30)	(%1,05)	(%,00)	(%,49)
SAPTANMAMIŞ:	250	355	0	0	605	%4,41	%7,24	%5,72
(1553):	(85)	(0)	(0)	(0)	(85)	(%2,98)	(%,00)	(%1,40)
YEKÜN:	5.670	4.055	615	235	10.575	%100,00	%100,00	%100,00
(1553):	(2.850)	(2.545)	(545)	(160)	(6.100)	(%100,00)	(%100,00)	(%100,00)

* Karşılaştırmak için 1553 *Tahrir Tefterlerindeki* rakamlar bu tabloda parantez içinde verilmiştir.

(Bu haritadaki numaralar Tablo XX'den alınmıştır. 1583'deki Tahrir'de verilen sıraya göre uygundur.)
Saptanamayan: 9/m; 31/r; 34/r; 41/r; 50/r; 53/r; 54/m.

hızlı bir artış göstermiş, sonunda da bizim incelediğimiz dört *Tahrir Defteri*nin kapsadığı dönem içinde ilk kez İslâmiyet şehrin en büyük dini haline gelmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi bu olgu için herhangi bir dış neden bulunamadığından bunun var olan çeşitli dinler arasında bir iç düzenleme sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Altıncı Bölümde bu otuz yıllık dönemde İslâmiyeti seçen Hıristiyanların durumlarını izleyerek bunun gerçekten böyle olduğunu göreceğiz.

TABLO: XXVI
1553 ve 1583'de Tahrirlere Göre
Trabzon Nüfusunun Karşılaştırılması

Dini Grup	Mukim Yekünü		Şehrin Nüfus Yüzdesi		1553 ve 1583 Tahrirleri Arasında Değişiklik Yüzdesi
	1553	1583	1553	1583	1553-1583
MÜSLÜMANLAR	2.850	5.670	%46,72	%53,62	%+98,95
RUM ORTODOKS	2.545	4.055	%41,72	%38,34	%+59,33
ERMENİ ORTO.	545	615	%8,94	%5,82	%+12,84
LATİN KATOLİK	160	235	%2,62	%22,2	%+46,88
YEKÜN:	6.100	10.575	%100,00	%100,00	%+73,36

Altıncı Bölüm

1486-1583 Yıllarında Trabzon'un Dini Portresinde Bir Değişken Olarak İhtida

Bundan önceki bölümlerde, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda Trabzon nüfusunun Müslüman-Hıristiyan oranın değişmesinde halkın İslâmlaştırılmasının bir rol oynamış olacağına sık sık değinilmişti. *Tahrir Defterleri*nde 'Müslüman Mehmet'in eskiden Rum Hıristiyan 'Yani' olduğuna dair bir şerh bulunmamasına rağmen bu Defterlerde bize bu izlenimi kazandıracak bazı ipuçları vardır. *Mufassal Tahrir Defterleri*nde bütün yetişkin (evli) vergi mükelleflerinin adları ile baba adları verilmektedir. Trabzon *Tahrir Defterleri*nde bu kayıtlar şu dört biçimden birine girerler: a) Mehmet **veled-i** Mustafa (Mustafa'nın oğlu Mehmet); b) Ahmet **veled-i O** (onun oğlu Ahmet bir önceki kayıta atıf); c) **birader-i O** Yusuf (bir önceki kayıttakinin kardeşi Yusuf); d) **birader-i diğer** Ali (daha önceki bir kayıttaki, başka kardeşi Ali). Bu kayıtlarda baba adı kesinlikle belirtilmemişse de, bunu çıkarmak güç değildir. Yukardaki örnekte baba Mehmet ile oğulları Ahmet, Yusuf ve Ali'den söz edilmektedir.

Bu bilgiyi, diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğunda da İslâm dinini seçenlerin çoğunluğunun baba adı olarak Abdullah'ı (Allahın kölesi) seçtikleri bilgisiyle birleştirirsek Müslüman toplumunda kimlerin ihtida etmiş olduklarını anlayabiliriz.

Bu konuda yapılmış en ayrıntılı çalışma Victor Ménage'ın "The Patronymics of Converts", (İhtida Edenle-

rin Baba adları) adlı makalesidir.[1] Ménage bu ilginç çalışmasında Osmanlı hükümetinde yüksek memurluklara gelmiş olan mühtedilerin çeşitli baba adlarını incelemiştir. Ménage ihtida eden sıradan bir insanın baba adı olarak yalnızca Abdullah'ı aldığı halde, yüksek düzeylere çıkanların (özellikle onaltıncı yüzyılın başından sonra) bu adın 'güzel' biçimleri olan **'Abd-al-latif Abd-al-kadir** gibi bileşiklerini seçtiklerini kanıtlamıştır. Bunu, sonradan yükselen bilinen *devşirme* mühtedilerin baba adlarını inceleyerek gösterebilmiştir.

Bu olgunun ikinci bir görünüşü de Galab Galabov'un Sofya Kadı Mahkemeleri konusundaki çalışmasında ortaya çıkmaktadır. Burada ihtida etmeden önce adı 'Mikroş'un oğlu Andreaş' olan 'Abdullah oğlu Yusuf'tan' söz etmektedir.[2] 'Eski' Hıristiyan adının 'yeni' Müslüman adıyla birlikte verildiği rastladığımız tek örneğin bu olmasına karşılık bunun örneklediği uygulama çok yaygındı. Bir insanın kendisine 'Abdullah'ın oğlu' demesinin ardında yatan temel neden de burada açıkça görülmektedir. Böylece insanın 'Mikloş oğlu Yusuf' diyerek Hıristiyan geçmişin rahatsız edici hatırlatılmasından kaçınması mümkün olabilecektir; ayrıca garip baba adları ile uğraşmak zorunda kalacak olan kâtipler de böylece büyük bir sıkıntıdan kurtulmuş olacaklardır.

Barkan derviş zaviyelerinde pek sık rastladığı 'Abdullah oğlu' terimini, dervişlerin onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda oynadıkları 'misyoner' rolü konusundaki tezini desteklemek için ilk olarak işaret etmiştir.[3] Bundan sonra Edirne *Askeri Tereke Defterleri* (Miras Defterleri) çalışma-

---

[1] Bu çalışma Ménage'ın "Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehemmed II" adlı makalesine Ek'tir. Bu makale editörlüğünü S.M. Stern'in yaptığı **Documents From Islamic Chanceries**'de çıkmıştır. (Oxford, 1965, s. 81-118 ve özellikle s. 112-118) Aynı sorunun bir başka görünümü için bkz.: Victor L. Menage "On the Ottoman Word Ahriyân/Ahiryân," **Archivum Ottomanicum** 1 (1969) 208-9. Yazışma yoluyla bu konudaki düşüncelerini benimle Paylaşan Profesör Ménage'a burada teşekkürü borç biliriz.

[2] Galab D. Galabov, **Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia**, München, 1960. s. 57. Aynı zamanda 209.cu sayfada dipnot 1'de Abdullah baba adının kullanımını da yorumlamaktadır.

sında 2.079 terekeden 528'inin ya da %28.8'inin 'Abdullah oğlu' tarafından bırakıldığını görünce bu baba adının anlamı üzerinde durmuştur.[4] 'Abdullah oğlu' olarak adı geçen herkesin mühtedi olduğunu kanıtlayamamıza rağmen bunlardan tanımlanan 'çoğunluğunun' ya kendi istekleriyle İslâmiyeti seçmiş yerli Hıristiyanlar, azat edilmiş mühtedi köleler, ya da devşirme yoluyla İslâmlaşmış kimseler oldukları üzerinde ısrarla durmuştur.[5] Bu baba adının kullanılması nedeninin mühtedinin geçek baba adının kaydedilmemesi olduğunu kabul etmektedir.[6] Barkan'ın böyle tanımlanan kimselerin 'çoğunluğunun' mühtedi olarak kabul edilmesi gerektiğini söylemesi bu çalışma için önemlidir. Barkan aynı belgelerde babaları Müslüman olan ve Abdullah adını taşıyan çocuklara da rastlanıldığını belirterek bu 'çoğunluk' ilkesi üzerinde durmuştur.[7]

Bu niteleme Barkan'ın amacı için önemli değilse de, Trabzon'da aynı yöntem uygulanacak olursa, bu, elimizdeki incelemenin değerini kesin olarak azaltacaktır. Daha başka bir deyişle, bizim Trabzonda 'Abdullah oğlu' sayısını ortaya çıkarmamız ve bunların 'çoğunluğunun' mühtedi Hıristiyanlar olduğunu söylememiz yararsız bir deneme olacaktır. Ancak, Trabzon *Tahrir Defterleri*nde verilen adların ayrıntılı bir incelemesi sonunda Barkan'ın 'çoğunluğunun' Abdullah baba adını kullananların % 99'u anlamına geldiğini kesinlikle saptamak mümkün olacaktır. Tablo XXVII'de (S. 150) 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde çeşitli Türk adlarının 'ad' ve 'baba adı' olarak kullanım sıklığının kıyaslaması sunulmaktadır.

Mantığa uygun olarak, nüfusun arttığı herhangi bir nesilde, aynı sık kullanılan isimler 'baba adından' daha çok 'ad' olarak kullanıldığını görürüz.

---

[3] Barkan, **Dervişleri**: s. 11.
[4] Ömer L. Barkan, "Edirne Askeri Kassamı'na ait Tereke Defterleri (1545-1659), **Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)** 3/5 – 6 (1968) 1-479 (bundan sonra: Barkan, **Edirne**).
[5] Barkan, **Edirne**, s. 11.
[6] Barkan, **Edirne**: s. 82.
[7] Barkan, **Edirne**: s. 11.

Böylece bu iki *Tahrir Defteri*nden önceki iki nesilde şehrin Müslüman nüfusunun önemli bir artışı (1523 ile 1553 arasında % 183.58; 1553 ile 1583 arasında % 98.95) ile nitelendiği için Tablo XXVII'de (S. 150) sıralanan sık kullanılan isimler, 'baba adından' daha çok 'ad' olarak kullanılmasını bekleyebiliriz.

Gerçekten de iki istisna dışında Tablo XXVII bu gözlemi doğrulamaktadır. Her iki nesilde de Hasan, Hüseyin, İbrahim, Mahmut, Mehmet, Mustafa ve Yusuf'ların (çok sık kullanılan isimler) 'ad' olarak sayıları 'baba adı' olarak sayılarını geçmekteydi.

Diğer yandan her iki kategoride de sık rastlanan İskender daha çok baba adı olarak geçmektedir. Uyumsuz olarak görülen bu durum konusunda geçici bir açıklama yapmaya çalışacağız. Trabzon *Tahrir Defterleri* üzerinde çalışırken İskender'in Türkler arasında yaygın bir ad olmasının yanısıra şehrin Ermenileri arasında da çok yaygın olduğu görülmüştür. Abdullah adı ile birlikte yukarıda sözü edilen genel kurala[8] uymayan bu ad konusunda düşüncemiz şudur: İslamiyeti kabul eden Ermeniler zaten yaygın olan İskender baba adını almış olabilirler. Bu düşünceyi bir varsayımdan ileri götürmek için nüfusu arasında Ermeniler olan bir bölgeden toplanacak materyali aynı dönem içinde tümüyle Müslüman olan bir bölgeden alınacak aynı materyalle karşılaştırmak gerekir. Ne yazık ki böyle bir kıyaslamayı yapacak kadar geniş çaplı *Tahrir Defterleri* bulamadığımız için şimdilik yalnızca bu açılamayla yetiniyoruz.

Tablo XXVII'nin en ilginç yanı Abdullah adına ilişkin sayılardır. 1553 yılında 570 toplam yetişkin Müslüman evli erkeğinin yalnız ikisinin adı Abdullah'dı (bunlardan biri *köle*ydi) yani Müslüman erkeklerinin % 035'ini oluşturuyordu. Ancak bu 570 erkeğin 163'ü ya da % 28.60'ının babalarının adlarının Abdullah olduğunu görüyoruz.

---

[8] Tablo XXVII'de yalnızca dokuz ad bulunduğu halde bizim örneğimizde en çok kullanılan yirmibeş ad bulunmaktadır. Buradaki sonuçlar (İskender ve Abdullah dışında) hepsi yukarıdaki örneğe uyum gösteren bu yirmibeş addan seçilmiştir.

1583 yılını yansıtan sütun da aynı derecede ilginçtir. Bu Tahrir sırasında şehirde 1.134 yetişkin evli Müslüman erkeği vardı ve bunlardan yalnız birinin adı Abdullah'tı (% .09). Ama yine 256 kişi ya da toplamın % 22.57'sinin babalarının adları Abdullah'tır.

1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nin aynı mahalleler için verdiği adların karşılaştırması gerçekten iki ayrı nesille karşı karşıya bulunduğumuzu göstermektedir. 1553'te yetişkin evli Müslüman erkeği olarak yazılanlar (bir iki istisna dışında) 1583 *Tahrir Defteri*nde görülmemektedirler.

TABLO: XXVII
1553 ve 1583'de Trabzon Şehrinde Sık Kullanılan Müslüman İsimlerin (Ad ve Baba Adlarının) Kullanılış Oranının Mukayesesi

	Kullanılış Miktarı			Kullanılış Miktarı	
1553-İsim	Adı	Baba Adı	1583-İsim	Adı	Baba Adı
ABDULLAH	2*	163	ABDULLAH	1**	256
HASAN	28	9	HASAN	58	61
HÜSEYİN	30	21	HÜSEYİN	27	33
İBRAHİM	24	5	İBRAHİM	41	21
İSKENDER	35	43	İSKENDER	19	86
MAHMUT	20	11	MAHMUT	30	28
MEHMET	55	24	MEHMET	140	42
MUSTAFA	46	24	MUSTAFA	110	52
YUSUF	9	8	YUSUF	8	5

* Bir 'Abdullah **köle** (esir Abdullah) ve bir 'Abdullah **veled-i** Kasım.
** Bir 'Abdullah **veled-i** Selim.

Bu rakamlar, Osmanlı İmparatorluğunda mühtedilerin baba adı olarak Abdullah'ı seçmelerinin yaygın olduğu bilgisi ile birleştirilince onaltıncı yüzyıl Trabzon'unda bu baba adının kullanımının ad sahibinin İslamiyeti seçtiği gerçeğini işaret etmektedir. Kişi adı olarak Abdullah hemen hemen hiç kullanılmamaktaydı.

İdeal olanı, bu din değiştirme olgusunu elde bulunan dört *Tahrir Defteri*nden inceleyerek yüz yıl geriye gidebilmekti. Ancak 1523 *Tahrir Defteri*nin *icmal* biçiminde bulunması ve bu yüzden böyle bir inceleme için gerekli adları vermemesi yüzünden bu mümkün olamamaktadır.

*Tahrir Defterleri*nden çıkartılamayan bir husus da mühtedilerin İslâm dinine Hıristiyanlığın hangi mezhebinden geldikleridir. Bunların sayılarının çokluğu çoğunluğun Rum Ortodoks olduklarına işaret etmektedir. *Tahrir Defterleri*nin kapsadığı dönemlerde şehrin Hıristiyanlarının çoğunluğunu Rum Ortodokslar oluşturmaktaysa da, (1486'da % 80.67; 1523'de 80.79; 1553'te % 78.31; 1583'te % 82.67) bunlara katılmış olan Ermeni Ortodoks ve Katolikleri hesap etme olanağı bulanmamaktadır.

Bu sınırlılıkları gözönünde tutarak Trabzon *Tahrir Defterleri*nin derlendiği dört yılı referans noktaları olarak alıp Trabzon şehrinde İslamlaştırma hareketini inceleyebiliriz:

1486 *Tahrir Defteri*'nde toplam olarak 17 **veled-i Abdullah** vardır (yani şehrin 258 yetişkin evli Müslüman erkeğinin % 6.59'u). Bu sayı çok yüksek olmamakla birlikte, böyle adlandırılan kimselerin bulundukları toplulukları inceleyince ortaya ilginç bir durum çıkmaktadır. İkinci Bölümde 1486 *Tahrir Defteri*nin şehrin Müslüman halkını iki kategoriye ayırdığı görülmüştü: a) Sultan'ın emriyle şehre sürgün edilen *cemaatlar*; ve, b) Trabzon'a kendi istekleriyle yerleşenlerin *mahalle*si. 'Sürgünler' başlığı altında çeşitli orta Anadolu kasabalarından 202 hanede yerleşmiş 19 *cemaat* bulunmaktaydı. Kendi istekleriyle şehre yerleşenler de 56 *hane*de **mahalle-i Azeban-ı mi-şeved**'de yaşamaktaydılar.

Veled-i Abdullah'ların bu çerçeve içine yerleşme biçimleri ilginçtir. 202 sürgün *hane* arasında, adları Abdullah olan üç kişi bulunmasına rağmen, bir tek **veled-i Abdullah** bulunmamaktadır. Bu sürgünlerin şehir nüfusuna katılmak üzere gönderilen Müslüman Türkler olduğunu bildiğimizden bu durum yukarıda belirtilen düşüncemize uyum göstermektedir.

Ancak **mahalle-i Azeban-ı mi-şeved** sakinleri arasında 17 tane **veled-i Abdullah** bulunmakta, ve kendi adı Ab-

dullah olan bir kişiye bile rastlanılmamaktadır. Şehrin ilk camiinin, **cami-i Atik**'in (camie dönüştürülmüş Panaghia Chrysokephalos kilisesi) civarında, yani Ortahisar'da bulunan şehrin bu ilk Müslüman mahallesinde 1486 yılında sakinlerinin % 30.36'sının eski Hıristiyanlar olarak tanımlanabilmesi ilk İslâmlaştırma dalgasının fetih sırasında ya da fetihten hemen sonra başladığını göstermektedir.

Bu nesil mühtedilerinin şehrin Hıristiyanlarının % 3'ünden azını oluşturması, o dönemde çok küçük bir azınlık olan Müslümanların baskısı olanağını ortadan kaldırmaktadır. Surların içindeki bu grubun hayatta başarılı olmanın anahtarını Sultanların dininde olmak ilkesine bağladıklarını düşündürmektedir.

1523 yıllarına ait doğrudan doğruya bir bilgiye sahip olmamakla birlikte bu dönemde İslâmlaştırma düzeyinin çok alçak olduğunu söyleyebiliriz. Üçüncü Bölümde görüldüğü gibi 1486 ila 1523 *Tahrir Defterleri* arasındaki dönemde şehrin Müslüman nüfusu % 22.10 bir azalma göstermiştir. Bu azalmanın şehre yerleşmek zorunda bırakılan ailelerden bir bölümünün 1523 yılına kadar eski yerlerine dönmeyi başarabildiklerine bağlanabileceği söylenmişse de, bu dönemde İslâmlaştırmanın önemli bir faktör olduğunu iddia etmek, şehre sürülenlerin büyük bir çoğunluğunun hükümet görevlilerini atlatarak eski yurtlarına dönmüş olmalarını gerektirmektedir. Bu ihtimal dahilinde görülmemektedir. Ayrıca, İki Tahrir arasındaki dönemde şehrin toplam Hıristiyan nüfusunda % 10.90'lık bir artış da görülmektedir. Halkın önemli bir bölümü ihtida etmiş olsaydı bu artış olamazdı. Kısacası, bu dönemde büyük çaplı bir İslamlaştırma hareketi olduğu düşüncesini destekleyecek bir belirti göremiyoruz.

1486 yılları ile 1523 yılları arasında Trabzon'da faaliyet gösteren ünlü bir mühtedinin mesleğini izleme olanağı vardır elimizde. Üçüncü Bölümde görüldüğü gibi Müslüman nüfusun toplam azalmasına rağmen bu iki Tahrir arasındaki otuz yedi yıl içinde Müslüman toplumu surların dışına, doğu varoşlara çıkabilmiştir. Bu ilk çıkış hareketi **mahalle-i Cami-i Cedid** ve **cemaat-ı mescid-i Hacı Ka-**

sım'ın kurulmasıyla belirlenir. Kendi adına bir mescid ve **Cami-i Cedid**'in yanındaki çeşmeyi yaptırtmış olan Hacı Kasım adında birinin bu iki harekete bağlandığı saptanmıştır. 905/1499 tarihli çeşmenin kitâbesinden çeşmeyi yaptırtanın adının **Hacı Kasım İbn Abdullah**[9] olduğunu görüyoruz. Yani bu adam bir mühtedidir. 1486 *Tahrir Defteri*nde ne **Hacı Kasım** ne de **Kasım veled-i Abdullah** adına rastlanılmaması bu kişinin ya şehre yeni gelmiş biri olduğunu ya da 1486 ile 1499 yılları arasında İslâm dinine geçtiğini düşündürmektedir. Çeşme kitabesinde kendisinden yalnızca *hacı* diye söz edilmesiyle, hükümet memuru olmadığı anlaşıldığından bu ikinci tahmin daha geçerli olmaktadır.[10] Resmi görevle şehirde bulunmayan şehre yeni gelmiş bir kişinin şehir hayrına parasını ve çabasını harcamayacağı düşünülürse bundan da Hacı Kasım'ın yerli bir mühtedi olduğu çıkarılabilir.

Bu dönem mühtedilerinin büyük çaplı vakıf binaları yapmaları konusu bugüne kadar tatmin edici bir şekilde açıklanamamış bir geçektir. 'Mühtediler daha gayretli olurlar' özdeyişi onaltıncı yüzyıl Osmanlı deneylerine kesinlikle uymaktadır. Bu konuda bir araştırma yapılmamış olmakla birlikte Barkan ve Ayverdi'nin yayınladıkları 953/1546 yılı **İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri**'ne bakmak bu gözlemi doğrulamak için yeterlidir. Burada imparatorluğun başkentindeki vakıfların % 45'inin 'Abdullah oğlu' ya da 'Abdullah kızı' tarafından yaptırıldığı görülmektedir.[11]

Trabzon'un Hacı Kasım'ının faaliyetleri de buna uyum göstermektedir. Onun doğu varoşlarında kurulan yeni Müslüman yerleşim merkezlerinin ikisiyle de ilişkisi bulunması şehrin bu kesimine Müslümanların yerleşmeleri için çaba gösterdiğine işaret etmektedir.

---

[9] Edhem, **Kitâbeleri**: s. 337-8.

[10] Edhem, **Kitâbeleri**: s. 338. Hacı Kasım'ı dönemin bilinen resmi kişilerine bağlamakta başarısız olan Edhem, sonunda, *hacı*'dan başka bir ünvanı olmayan bu Kasım'ın Trabzon sakini olduğu sonucuna varmaktadır.

[11] Barkan, **İstanbul**: s. 1-107. Burada sıralanan ilk dört nahiye (Aya Sofya, Mahmud Paşa, Leh Ali Paşa ve İbrahim Paşa) incelendiğinde buralarda bulunan 600 vakıf'tan 274'ünün yani % 45.21'inin 'Abdullah oğulları ya da kızları' tarafından kurulmuş olduklarını görmekteyiz.

1553 *Tahrir Defteri* şehrin 26 Müslüman mahallesinden 25'ine yayılmış olan 163 **veled-i Abdullah** bulunduğunu belirtmektedir (Tablo XXVIII S. 155 bkz.). Diğer bir deyişle 570 *hane*lik müslüman nüfusun % 28.60'ı 1523 ile 1553 yılları arasında ihtida eden Hıristiyanlardı. Dördüncü bölümde gördüğümüz gibi, bu iki *Tahrir Defteri* arasındaki otuz yıllık dönem Trabzon'un 'büyük kargaşalık' dönemlerinden biriydi. İstanbul'a çok sayıda Hıristiyan sürgün edilmiş ve bunun yanısıra da şehre kendi istekleriyle ya da zorla Müslümanlar yerleştirilmişti. Şehrin Hıristiyan olan nüfus çoğunluğu bu dönemde dalgalanmaya başlamış, 1523 yılında nüfusunun % 85.68'i Hıristiyan olan şehir, 1553 yılında sakinlerinin % 46.72'si Müslüman olan bir şehre dönüşmüştü.

Bu büyük dönüşümün çok sayıda Hıristiyanın İslâmiyeti seçmesi sonucunu doğurmuş olması şaşırtıcı değildir. Burada da, bu dönemde meydana gelmiş olan büyük bir sürgün olayının bu din değiştirmelerde bir rol oynadığı düşünülebilir. Doğup büyüdükleri şehirlerine belirli bir bağlılık duymuş olan pek çok Hıristiyan ihtidayı sürgüne tercih etmiş olabilir.

Bu noktada tanımlanması güç bir unsur da, 1583 yılına kadar artacağını göreceğimiz gibi ihtida dalgasına bir katkıda bulunmuş olabilir. İslamiyetin egemenlerin dini olarak prestiji 1523-1553 yıllarındaki 'dalgalanma'nın ardından şehrin Müslüman nüfusunun artmasıyla da güçlenmektedir. Şu halde 'sayıların çekiciliği' ile 'resmi onay' birleşince ortaya çıkan 'silindir' etkisi bu ve bundan sonraki dönemde görülen mühtedi sayısının çokluğunu yaratmış olabilir.

Bu çalışmanın kapsadığı dönemde ihtida hareketi 1553-1583 neslinde en yüksek noktasına varmıştı. 1583 *Tahrir Defteri*nde (Tablo XXIX (S. 156) toplam olarak görülen 256 **veled-i Abdullah hane**si iki şekilde açıklanabilir. 1583 yılında şehrin Müslümanlarının % 22.57'si ilk nesil mühtedileridir. Buna ters açıdan bakıldığında, 1583 *Tahrir Defteri*nde bulunması gereken Hıristiyanların % 20.70'inin Müslüman olarak belirtildiği görülür. Yani, 1553 ile 1583

arasındaki nesilde beş Hıristiyan *hane*sinden biri ihtida etmiştir (981 *hane* = 256 *mühtedi hane* = 1.237 *hane*; 256 = 1.237'nin % 20.70'i).

TABLO: XXVIII
1553'de Mahallelere Göre
Veled-i Abdullah'ların Yerleşme Şekli

Mahalle Adı	Yer ve Veled-i Abdullahların Sayısı							Mahallelerde Hane Yüzdesi
	D.V.	A.H.	O.H.	Y.H.	B.V.	G.V.	?	
Cami-i Atik			8					%25,00
M. Kıssahan			7					%41,18
Tabakhane	9							%34,61
T. hane-i diğer	10							%38,46
M. Sarmaşık	13							%68,42
Meydan-ı Kavak					*1*			%7,69
Bab-i Bazar		1						%4,55
Cami-i Cedid	5							%18,52
Mevlana Şüca		7						%21,88
Mes. Amasya			2					%14,28
Mes. Hacı Baba			3					%50,00
Hüseyin Ağa				1				%11.11
Şehre küsü				8				%42,10
Mes. Halil Ağa		0						%,00
Ayi Sofya					20			%34,48
Kindinar						2		%33,33
İmaret-i Hatun					18			%36,00
Ahmet Çelebi							6	%35,29
Bayram Zade			2					%11,76
Mağara					1			%20,00
Zağnos					2			%25,00
Tekûr Çayırı					14			%19,72
Pikşid	1							%25,00
İskender Paşa	12							%32,43
Hacı Hasan					5			%41,66
Cema'at-i Hacı Kasım	5							%41.66
YEKÜN:	55	8	22	9	61	2	6	=163
MÜSLÜMAN HANE YEKÜNÜ	156	60	86	28	217	6	17	=570

TABLO: XXIX
1583'de Mahallelere Göre
Veled-i Abdullah'ların Yerleşme Şekli

Mahalle Adı	Yer ve Veled-i Abdullahların Sayısı							Mahallelerde Hane Yüzdesi
	D.V.	A.H.	O.H.	Y.H.	B.V.	G.V.	?	
Cami-i Atik			1					%2,56
Mes. Hacı Kasım	6							%15,79
Mevlana Şüca		16						%36,36
Hüseyin Ağa				4				%21,05
Bab-i Bazar		8						%17,39
Tekfür Çayırı					33			%24,09
Şehre Küstü				0				%,00
İskender Paşa	26							%38,23
Ahmet Çelebi							11	%22,45
Tabakhane	22							%26,19
Tabakhane-i Diğ.	19							%30,16
Meydan-i Kabak					6			%15,38
Halil Ağa		11						%34,37
Eksouthe					17			%42,50
Faroz					23			%39,65
Aya Sofya					5			%13,88
Amasya/H.Baba			3					%25,00
Kindinar						3		%18,75
Hacı Hasan					2			%16,66
Cami-i Cedid	7							%14,29
Mes. Kıssahan			0					%,00
Sarmaşık	5							%15,15
Bayram Zade			2					%9,09
M.Cedid Val.Sul.			2					%18,18
C.İmaret-i Hat.					16			%15,09
Mağara					5			%41,66
Mağara Mes. B.Ç.					0			%,00
Zağnos					3			%21,43
YEKÜN:	85	35	8	4	110	3	11	=256
MÜSLÜMAN HANE YEKÜNÜ	335	122	101	53	457	16	50	=1.134

Bu 256 *hane*yi geçici olarak defterin Hıristiyan bölümüne geçirir ve böylece ortaya çıkan durumu Beşinci bölümde 1553-1583 yılları için verilen büyüme oranı rakamlarıyla yeniden incelersek, bu otuz yıl içinde Müslüman toplumunun % 98.95 oranında genişlemesinin açıklamasına yardım ettiğini bulmuş oluruz. 1583 yılı Müslüman *hane*lerinin toplamı olan 1.134'ten 256 mühtedi *hane*sini çıkartırsak 878 *hane* buluruz ki, bu rakam 1553 yılının 570 Müslüman *hane*siyle karşılaştırılınca, doğum ve ölüm oranlarındaki doğal değişikliklere bağlanabilecek gerçek büyümenin otuz yıl için % 54.04 olduğu görülür. Bu da yıllık % 1.440'lık bir artış demektir ki, yine de yüksek bir rakam olmakla birlikte o dönemin olasılık sınırları içindedir. 1583 *Tahrir Defteri*nde Müslüman toplumunda dışardan gelen yeni sakinleri yazmadığı düşünülen kâtiplerin 1553 ile 1583 yılları arasında dışardan gelen yeni Müslüman 'grupları' olmadığı için yazmamış oldukları varsayımını güçlendirmektedir bu durum. Bu dönem için de gelenler pek sınırlı ve tek tük ailelerden oluşmuş olmalıdırlar.

Bunun tam aksi Hıristiyan nüfusun büyüme oranı için aynı doğrultuda işlememektedir. 256 muhtedi *hane*yi Hıristiyanların bulunduğu tarafa yeniden yerleştirirsek (yeni sakinler olarak açıkça gösterilen 30 *hane*yi hesaba katmayarak) 1583'ün 951 *hane*sinin toplam %90.30 ya da yıllık % 2.145'lik bir artış göstererek 1.237 *hane*ye yükseldiğini görürüz. Kara Deniz bölgesi yerlileri olan Hıristiyanları, 1553'ün Anadolu'nun çeşitli yörelerinden gelen göçmenleri olan Müslümanların, % 35'inden daha yüksek bir büyüme oranına sahip olduklarını, yerli halkın birtakım hastalıklara bağışıklık kazanmış olduklarını söyleyerek doğrulamaya çalışsak bile, % 2.145'lik bir büyüme hızı çağdaş tıbbın gelişmesinden önce doğal nedenlerdeki değişikliklere bağlanamaz.

Bu soruna en uygun görünen bu açıklamayı 1486 ile 1523 yıllarında Müslüman nüfusun azalmasını açıklamak için de daha önce kullanmıştık. Şöyle ki, Osmanlı sürgün politikası deneyinde sürgünlerin büyük bir çoğunluğunun ilk fırsatta, yani resmi gözetim sona erer ermez eski yerle-

rine döndükleri bilinmektedir. 1486'dan önce orta Anadolu'dan Trabzon'a sürgün gönderilen Müslüman Türkler eski kasabalarına döndükleri gibi, 1540 yıllarında İstanbul'a sürülen Trabzonlu Hıristiyanlar (ve ailelerin bir kısmı) 1553 *Tahrir Defteri*nin derlenmesinden sonra Trabzon'a dönmüş olabilirler. Bunların ve bunların soylarından gelenlerin eski mahallelerine yerleşmiş olmaları olasıdır. 'Yeniden sürgün edilmeleri' sonucunu doğuracak resmi gözetimden kaçmak için her türlü çabayı gösterecek olan bu insanlar, kuşkusuz ki, 1583 yılında 'yeni gelenler' olarak görülmeyeceklerdir.

Bu açıklamanın başka bir alternatifi de tek tek ailelerin şehre azar azar göçmeleridir. 'Yeni yerleşenler' olarak tanımlanmaktan kurtulmaları 1553 *Tahrir Defteri*nin derlenmesinden hemen sonra şehre geldiklerini ve böylece 1583 yılında genel nüfusa iyice karışmış olduklarını gösterir.

Bu açıklamalardan birinin ya da her ikisinin bu Hıristiyan nüfus çoğalmasının nedenini ortaya çıkardığını kabul etsek bile, şehrin 1583 Hıristiyan *hane*sinin yüzde kaçından söz ettiğimizi saptamamız gerekir. Bu dönem içinde şehir Müslümanlarının yıllık artış oranı olarak hesapladığımız % 1.440 rakamıyla bunu hesaplayabiliriz. 1553'de görülen 1220 *hane*nin tümü yılda %1.440'lık bir artış gösterseydi, otuz yıl sora 1583'de Trabzon'da toplam 1,879 *hane* bulunmalıydı. Bu sayıya 1583'te 'yeni yerleşenler' diye tanımlanan 30 *hane*yi de katarsak bu tarihte 1,909 *hane* bulunması gerekir. Oysa biz gerçek *hane* sayısının 2,115 olduğunu gördük. Şu halde 206 *hane*lik bir fazlalık ya geri dönen sürgünlere ya da 1583 *Tahrir Defteri*nin derlenmesinden önce göç edenlere ait olmalıdır. Bu kesin olmayan bir açıklama olmakla birlikte, Osmanlı sürgün genel düzenine ve 1583 yılı *Tahrir Defteri*nin özelliklerine uyum göstermektedir.

İhtida sorunu ve bunun Trabzon şehri üzerindeki etkisi konusu üzerinde bir başka görüş de bu dönem içinde Müslüman camilerine dönüştürülen Hıristiyan kiliselerinin incelenmesiyle elde edilebilir. 1461 ile 1583 yılları arasında şehrin en büyük üç Rum Ortodoks kilisesi camie dö-

rıüştürülmüştür. Birincisi fetih zamanında Camii yapılan ve şehrin kırk yıl süreyle tek camii olan Panaghia Chrysokephalos kilisesidir. Diğer bir deyişle, fetihten önce Katedral kilisesi nasıl şehrin en önemli kilisesi olmuşsa, fetihten sonra da en önemli camii olmuştur. İlk ibadet eden Müslümanlar arasında birkaç yıl önce aynı yerde kendilerini Müslüman Türklerden koruması için Hıristiyan Tanrılarına yalvaranlar da bulunması (**mahalle-i Azeban-ı mi şeved-in** 17 **veled-i Abdullah'ı**) uyuşmaz görünmekteyse de, ilerde göreceğimiz gibi bu, gelecekte tekrarlanacak olan bir örneğin başlangıcıydı.

Camie dönüştürülen ikinci önemli Hıristiyan kilisesi şehrin koruyucusu Saint (Aziz) Eugenios'a adanmış olanıydı. Bu 1500 yıllarında yer aldığı Trabzon *Tahrir Defter*lerinden çıkarılmaktadır. 1486 *Tahrir Defteri* kiliseyi aynı adı taşıyan Hıristiyan mahallesinin ortasında **Ayu Ayos** gibi garip bir adla[12] gösterirken 1523 *Tahrir Defteri*nde bunu yeni adıyla **Cami-i Cedid** olarak bir Müslüman mahallesinin ortasında görmekteyiz. Bu camie dönüşmenin yüzyılın başlarında yeraldığı 1499'da Hacı Kasım tarafından yaptırtılan yanındaki çeşmenin kitâbesinden de anlaşılmaktadır. Bu mahallede oturan Hıristiyanlardan bir bölümünün de ihtida ettikleri hakkında elimizde doğrudan doğruya bir kanıt yoksa da, bunun olabilirliği düşünülmektedir. Mühtedi Hacı Kasım çeşmeyi kendi mahallesine yaptırtmış olmalıdır. Onun adının geçtiği ikinci yer olan **cemaat-ı mescid-i Hacı Kasım**'ın kendisinin ikâmet yeri olmadığı 1523 *Tahrir Defteri*nden anlaşılmaktadır. Burada *cemaat*ın sürekli sakinleri olarak yalnızca bir *imam* ve bir *müezzin* gösterilmektedir. Bundan başka, mahalle sakinleri arasında beş *veled-i Abdullah* bulunduğunu belirten 1553 *Tahrir Defteri*, bir nesil sonra bu bölgede mühtedilerin oturduklarını ve eski St. Eugenios kilisesinde ibadet ettiklerini göstermektedir.

Bir mahallenin sakinlerinin İslâmlığı kabul etmeleriyle onun ibadethanesinin de değiştirilmesi arasındaki doğru-

[12] Bkz: Bölüm II ve III (s. 43 ve 64).

dan doğruya ilişkiyi Aya Sofya kilise/camii'ni inceleyerek izleyebiliriz. 1523 yılında **mahalle-i Aya Sofya** şehrin batı varoşlarında 249 *hane*lik % 100 bir Hıristiyan bölgesiydi. 1553 yılında aynı adı taşıyan bir Müslüman mahallesi görülmektedir. Bunun 58 *hane*sinin 20'sinin başında **veled-i Abdullah**'lar bulunmaktadır. Hıristiyan mahallesi, 52'sinin 'yeni yerleşenler' olarak tanımlandığı 149 *hane*ye düşmüştür.[13] 1583'te artık bir Hıristiyan Aya Sofya mahallesi bulunmamakta, bunun yerine Aya Sofya'ya bağlı 29 *hane*lik *Valadin* görülmektedir. Aynı *Tahrir Defteri*nde mahallenin Müslümanlarının 36 *hane*ye yerleştikleri belirtilmektedir.[14] Bu bölgenin dini profilinin böylesine tam tersine dönmüş olmasını, eğer Aya Sofya kilisesinin 1572'de camie dönüştürüldüğünü bilmeseydik, açıklamak güç olacaktı. Yukarıda hatları verilen olaylar dizisi 1523 ile 1553 arasında bir yılda bir grup Müslüman ailesinin bölgeye taşınmalarıyla başlamış olmalıdır. Bunlara 20 mühtedi *hane*si katılmıştır. Bu Müslüman toplumunun oluşması, kendilerine bir Camii sağlamak için Kürd Ali Bey'i kilisenin Hıristiyanların elinden alınması için Sultan'a dilekçe vermeye yöneltmiştir. Bu istek yerine getirilince bölgede oturan Hıristiyan çoğunluk buradan ayrılmış 1583'te yeni kurulan mahallelerde (Eksouthe'ye ya da Aya Sofya'ya bağlı) kaydolmuşlardır. İhtida eden aileler ise kendilerinin çok yakından tanımış oldukları bir çevrede ibadet etmeye devam etmişlerdir!

Buraya kadar İslâmlaşma olgusunu iki neslin birbirleriyle hiçbir ilişkisi yokmuş gibi incelemiş bulunmaktayız. Bu sürecin bir de birikerek çoğalan bir etkisi vardır. Aşağıda bu birikerek çoğalma etkisini izleyeceğiz ve bunu yaparken 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde yeni mühtediler

---

[13] Bu durum kısmen, bu bölgenin sakinlerinden bir bölümünün 1540 yıllarında İstanbul'a sürgün edilenler arasında olduğunu göstermektedir. Daha önce belirtildiği gibi (bkz.: Bölüm IV s. ??) bunlar İstanbul Tahrir Defterinde *mahalle-i Aya Trabzon*'da görülmektedirler.

[14] Bu durum 1553 ile 1583 yılları arasında yer alan idari düzenlemeyi yansıtmaktadır. Daha önce büyük *mahalle-i Aya Sofya*'nın bir bölümü olduğunu sandığımız yeni *Faroz* ve *Eksouthe* mahalleleri bunun sonucunda ortaya çıkmışlardır.

olarak görünenlerden 'birinci kuşak' mühtediler, 1583 *Tahrir Defteri*nde adı geçip de 1553 mühtedilerin çocukları olanlardan 'ikinci kuşak' mühtediler olarak söz edeceğiz.

Din değiştirmelerin Trabzon'un dinsel karışımındaki birikerek artan etkisini ölçmek için şunları hatırlamalıyız:

1) 1553 yılında 570 Müslüman *hane*sinin 163'ü, yani toplam Müslüman nüfusun % 28.60'ı birinci kuşak mühtedi idi.

2) 1583 yılında, 1,134 Müslüman *hane*sinin 256'sı, yani toplam Müslüman nüfusun % 22.57'si birinci kuşak mühtedi idi.[15]

1583 yılındaki birinci ve ikinci kuşak mühtedilerinin birikmiş sayılarını bulmak için önce 1583 yılı toplam Müslüman *hane*lerinden yeni 1583 mühtedilerini çıkartırız: 1134-256=878 Müslüman *hane*si. Daha önce gösterildiği gibi bu sayı ile 1553 *Tahrir Defteri*ndeki Müslüman haneleri sayısı arasındaki fark, yani 878-570=308 *hane*, bizim hesabımıza göre Müslüman toplumunun ortalama doğal büyümesini göstermektedir. 1583 *Tahrir Defteri*ni derleyen kâtiplerin gözlerinden kaçmış olabilen tek tek Müslümün göçmen aileleri bu rakamın dışındadır. 1553 yılında Müslümanların % 28.60'ı mühtedi olduklarına göre, (mühtedilerin ve yerli Müslümanların aynı oranda çoğaldıklarını düşünerek) 1583 yılındaki 878 *hane*nin % 28.60'ını ikinci kuşak mühtedi sayabiliriz. Başka bir deyişle, 1553 yılındaki mühtedilerin çocukları 1583 yılındaki 878 Müslüman ailesinin 251'ini oluşturmaktaydı.

Bu 251 *hane* ile 1583 *Tahrir Defteri*nde yeni mühtedi olarak tanımlanan 256 *hane*nin toplamı 1583 Müslüman nüfusun birinci ve ikinci kuşak mühtedi sayısını, yani 507 *hane*'yi verir. Böylece, Trabzon'un, 1,134 Müslüman *hane*sinden 507'si ya da şehrin Müslümanlarının % 44.71'i 1583 yılında birinci ya da ikinci kuşak mühtedilerden oluşmaktaydı.

---

[15] Bir hane'nin yetişkin erkek reisinin İslamiyeti kabul etmesi ile onun yakın ailesinin (karısı ve evli olmayan çocukları) de Müslüman oldukları bu çalışma boyunca kabul edilmiş olan bir düşüncedir.

TABLO: XXX

1583'de Trabzon Şehrinde Birinci ve İkinci Kuşak Muhtedileri

No.	Mahalle Adı	Yer	Muhtedi	1553 Hane	Yekün Yüzdesi	Muhtedi	1583 Hane	Yekün Yüzdesi	1583'de Birikim Yekünleri Muhtedi	Hane	Müsl. Hane Yüzdesi
1	Cami-i Atik	ORTAHİSAR	8	32	%25,00	1	39	%2,56	10,50	39	%26,92
2	Hacı Kasım	DOĞU VAROŞ	5	17	%41,66	6	38	%15,79	17,25	38	%45,39
3	Mevlana Şüca	AŞAĞIHİSAR	7	32	%21,88	16	44	%36,36	22,22	44	%50,50
4	Hüseyin Ağa	YUKARIHİSAR	1	9	%11,11	4	19	%21,05	5,67	19	%29,84
5	Bab-i Bazar	AŞAĞIHİSAR	1	22	%4,55	8	46	%17,39	9,73	46	%21,15
6	Tekfür Çayırı	BATI VAROŞ	14	71	%19,72	33	137	%24,09	59,42	137	%43,37
7	Şehre Küstü	YUKARIHİSAR	8	19	%42,10	0	34	%,00	14,32	34	%43,12
8	İskender Paşa	DOĞU VAROŞ	12	37	%32,43	26	68	%38,23	39,62	68	%58,26
9	Ahmet Çelebi	?	6	17	%35,29	11	49	%22,45	24,41	49	%49,82
10	Tabakhane	DOĞU VAROŞ	9	26	%34,61	22	84	%26,19	43,46	84	%51,74
11	Tabakhane-i diğer	DOĞU VAROŞ	10	26	%38,46	19	63	%30,16	35,92	63	%57,02
12	Meydan-ı Kabak	BATI VAROŞ	1	13	%7,69	6	39	%15,38	8,54	39	%21,90
13	Halil Ağa	AŞAĞIHİSAR	0	6	%,00	11	32	%34,37	11,00	32	%34,37
14	Eksouthe	BATI VAROŞ	-	-	-	17	40	%42,50	17,00	40	%42,50
15	Faroz	BATI VAROŞ	-	-	-	23	58	%39,65	23,00	58	%39,65
16	Aya Sofya	BATI VAROŞ	20	58	%34,48	5	36	%13,88	15,72	36	%43,66
17	Amasya + H. Baba	ORTAHİSAR	5	20	%25,00	3	12	%25,00	5,25	12	%43,75
18	Kindinar	GÜNEY VAROŞ	2	6	%33,33	3	16	%18,75	7,33	16	%45,81
19	Hacı Hasan	BATI VAROŞ	5	12	%41,66	2	12	%16,66	6,17	12	%51,42
20	Cami-i Cedid	DOĞU VAROŞ	5	27	%18,52	7	49	%14,29	14,78	49	%30,16

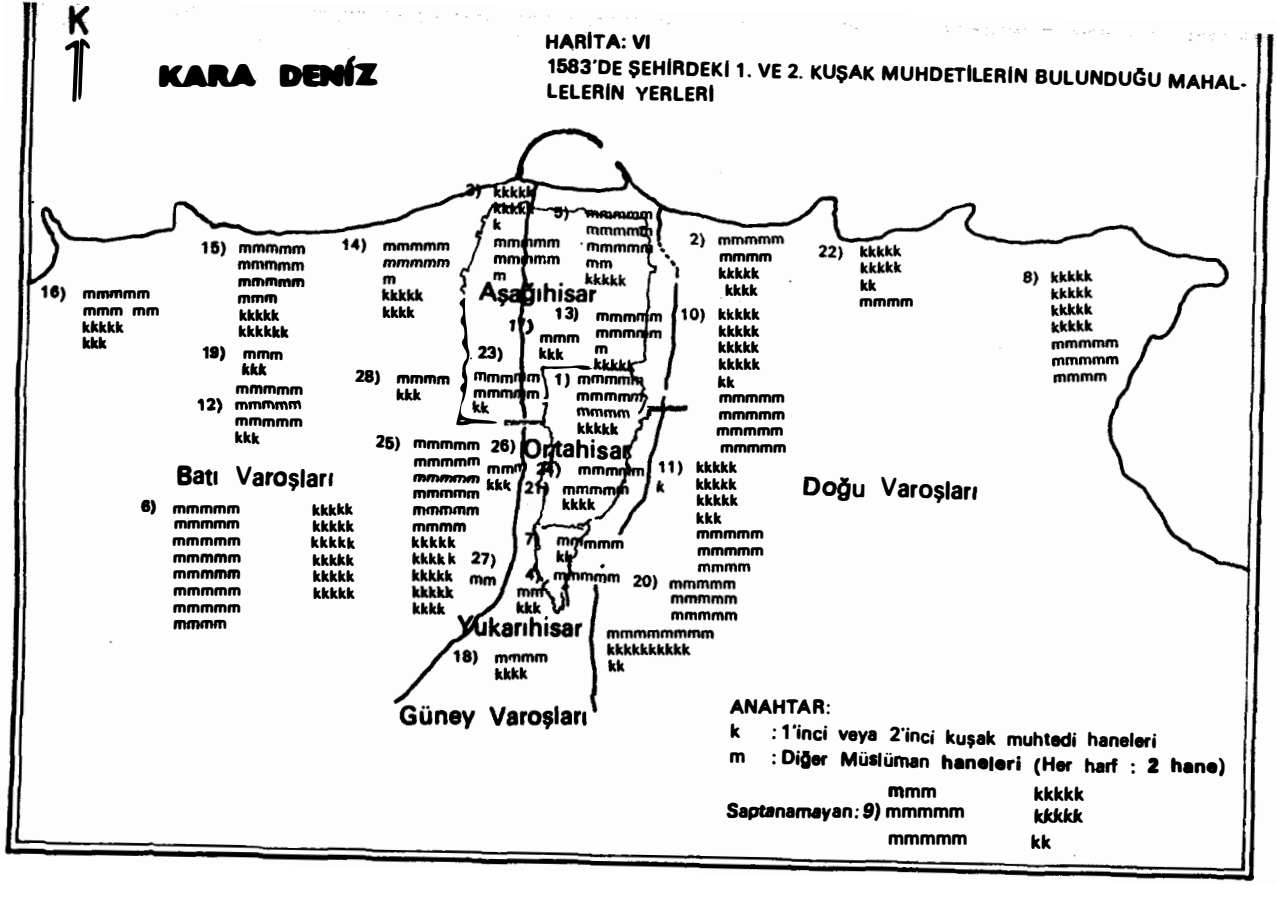
No.	Mahalle Adı	Yer	Muhtedi	1553 Hane	Yekün Yüzdesi	Muhtedi	1583 Hane	Yekün Yüzdesi	1583'de Birikim Yekünleri Muhtedi	Hane	Müsl. Hane Yüzdesi
21	Mes. Kıssahan	ORTAHİSAR	7	17	%41,17	0	17	%,00	7.00	17	%41,17
22	Sarmaşık	DOĞU VAROŞ	13	19	%68,42	5	33	%15,15	24.16	33	%73,21
23	Bayram Zade	ORTAHİSAR	2	17	%11,76	2	22	%9,09	4.35	22	%19,77
24	M. Cedid. Val. S.A.	ORTAHİSAR	-	-	-	2	11	%18,18	2.00	11	%18,18
25	C. İmaret-i Hat.	BATI VAROŞ	18	50	%36,00	16	106	%15,09	48.40	106	%45,66
26	Mağara	BATI VAROŞ	1	5	%20,00	5	12	%41,66	6.40	12	%53,33
27	Mağara Mes. B. Ç.	BATI VAROŞ	-	-	-	0	3	%,00	.00	3	%,00
28	Zağnos	BATI VAROŞ	2	8	%25,00	3	14	%21,43	5.75	14	%41,07
29	Cema'at-i Sadat	?	-	-	-	0	1	%,00	.00	1	%,00
30	Pikşid	DOĞU VAROŞ	1	4	%25,00	-	-	-	-	-	-
	YEKÜN:		163	570	%28,60	256	1.134	%22,57	489.37	1.134	%43,15**

* Aşağıdaki formulaya göre hesaplanmıştır: 1583'de **hane**ler = 39 – **1** (nev müslüman). 38 –32 (1553'deki **hane** yekünü) = 6 **hane** = iki **Tahrir** arasındaki doğal büyüme. 1553'de bu mahallede müslümanları %25,00'ini muhtediler oluşturmuştur. Onların doğal büyümesi = 6 yeni **hane**nin %25,00, yani 1,5 **hane**. Birinci ve ikinci kuşak muhtedilerin birimikini bulmka için: 8 (1553'de muhdetilerin **hane**leri) + **1** (1583'de yeni muhtedi) + **1,50** (1553'de doğal büyümenin doğurduğu muhtedi haneleri) = 1583'de, yekün 39 **hane**nin 10,50'sini muhtedi haneleri teşkil etmiş, veya bu mahallenin yekün **hane**lerinin %26,92'sini birinci veya ikinci kuşak muhtedilerinden oluşmuştur.

** Yukarıdaki yekünlerin aralarındaki fark: 489,37 veya %43,15 (birinci ve ikinci kuşak muhtedileri) evvelce verilmiş yekünler ise 507 veya %44,71 toplam müslüman sayısı aralarındaki fark nedeni halkın bir mahalleden diğer bir mahalley taşınmasıdır (Tahrirlerde eksik verilen bilgi nedeniyle bu tür yer değiştirmeleri tespit etmek olanaksızdır).

Bu rakam yüksek görünmekteyse de, 1461 sonrası mühtedilerin soyundan gelen herkesi kapsadığı anlamında olarak alınmadığı hatırdan çıkarılmamalıdır. 1486 yılında gördüğümüz 17 **veled-i Abdullah**'ların soyundan gelenlerle, 1523 kuşağında ihtida edenler bu sayının içinde değildir. 1583 yılında şehrin Müslüman nüfusunu oluşturanlar arasında geçmiş kuşakların mühtedilerin çocuklarını hesaplayabilseydik, yani bütün Türk olmayan Müslümanları toplayabilseydik, bu % 44.71 rakamının yükselmesi gerekecekti.

Tablo XXX'da (S. 162) birinci ve ikinci kuşak mühtedilerin biriken toplamları ve bunların oturdukları mahallelerde toplam sakinlerin yüzde kaçını oluşturdukları incelenmektedir. Bu tabloya bağlı olan Harita VI'da (S. 165) şehrin Müslüman mahallelerindeki toplam 'mühtedi haneleri' ile 'Mühtedi olmayan haneler' kıyaslanmakta ve çıkan karma sonuç ortaya konulmaktadır. Tablo XXX ile Harita VI'da çok ilginç durumlar belirmektedir. En önemlisi, mühtedilerin şehrin bütün Müslüman mahallelerine yayılmış oldukları görülmektedir. Bundan başka, birinci ve ikinci kuşak mühtedilerin yüzdelerini 'şehrin kesimlerine göre' incelersek bunların en yoğun olduğu bölgelerin doğu varoşları olduğunu görürüz. Bunlar buralarda Müslümanların % 52.30'unu oluşturmaktaydılar. Bunun arkasında da Müslümanların % 41.66'sını oluşturdukları batı varoşları gelir. Mühtedilerin en az bulundukları yer (Müslüman nüfusun % 28.81'i) Ortahisar'dı. Bu rakamlar Dördüncü ve Beşinci Bölümlerde gördüğümüz genel Müslüman-Hıristiyan yerleşme örneklerine uyum göstermektedir. Yoğun bir şekilde Hıristiyan olan doğu varoşlarının din değiştirme için olumlu bir zemin yaratacağını ve fetihten sonra şehrin Müslüman toplumunun yerleşme alanı olan Ortahisar'da din değiştirenlerin daha az olacağını düşünmek akla uygundur. Burasının büyük bir ihtida yüzdesine

K
KARA DENİZ
HARİTA: VI
1583'DE ŞEHİRDEKİ 1. VE 2. KUŞAK MUHDETİLERİN BULUNDUĞU MAHALLELERİN YERLERİ
Aşağıhisar
Ortahisar
Yukarıhisar
Batı Varoşları
Doğu Varoşları
Güney Varoşları
ANAHTAR:
k : 1'inci veya 2'inci kuşak muhtedi haneleri
m : Diğer Müslüman haneleri (Her harf : 2 hane)
Saptanamayan: 9) mmm mmmmm mmmmm kkkkk kkkkk kk

sahip olması durumu şehrin en önemli ikâmet yeri olarak öneminin işaretidir.[1]

Burada sunulan kesitin çok yönlü bir görünüşü vardır. Bir yandan, daha önce görüldüğü gibi, Trabzon 1583 yılında Müslüman nüfusu çoğunlukta olan bir şehir olduğu halde, etnik olarak bir Türk şehri olduğu kolayca söylenemez. Müslümanların yaklaşık yarısının birinci ya da ikinci kuşak Rum ya da Ermeni (?) mühtedileri olduğu bu şehirde 'lingua franca' büyük bir olasılıkla henüz Rumcaydı. Bu mühtediler ve bunların soylarından gelenlerin zamanla Turcophone olmalarına rağmen bugün bu bölgede konuşulan Türkçede bulunan Rumca kökenli kelimeler varlıklarını bunlara borçludurlar.[2] Bunun yanısıra **Eksouthe, Faroz, Moloz, Dafnous** gibi şehirdeki Rumca yer adları da bu mühtedilerin ve onların soylarından gelenlerin mirasları olabilir.

Onaltıncı yüzyılın bu ikinci ve üçüncü çeyreğindeki bu yoğun ihtida 'salgınını' nasıl açıklayabiliriz? Neden bu hareket fethin hemen ardından olmamış ve bu eğilim 1583'ten sonraki dönemde nasıl bir ilerleme göstermiştir?

İlk iki sorunun cevabı *Tahrir Defterleri*nin incelenmesiyle verilebilir ve kuşkusuz Osmanlı fethinden sonraki ilk elli yıl içinde şehre Türklerin yerleşmesinin az olmasına bağlıdır. Daha önce görüldüğü gibi 1523 yıllarında şehrin toplam nüfusunun yalnızca % 14.32'sini oluşturan ve giderek azalan bir Müslüman nüfusu vardı. Daha önce 1486 ile 1523 yılları arasındaki bu Müslüman nüfusundaki azalmanın şehre sürgün edilenlerin 1486 yılı *Tahrir Defteri*nin yazımından önce geldikleri yerlere döndükleriyle açıklanabileceğini belirtmiştik. Bu insanların çoğunluğunun Rumca konuştuğu bir Hıristiyan şehrinde dil, din ve etnik bakımından çok kesin bir azınlık oluşturdukları için 'hu-

[1] Bordier, **Voyage**: s. 132'de surlarla çevrili şehirde pek ticaret hayatı görmediğini, burasının varlıkların ikametgâh yerleri olduğunu belirtmektedir.

[2] Trabzon'un Bakır Çarşısına yakın bir geçmişte gittiğimizde zanaatkârlar arasında, ürettikleri bütün bakır gereçler için kullandıkları adların Rumca olması dikkatimizi çekmiştir. Son Rumlar şehri, şimdiki bakırcı kuşağı doğmadan önce, 1923'te terketmiş bulunuyorlardı.

zursuz olma' duygusu hissederek sıla hasreti' de çektikleri söylenebilir.

Gerçekten de 1523 yıllarındaki durumun sürüp gitmesine izin verilseydi şehrin Müslüman nüfusunun giderek daha da azalacağı ve birkaç kuşak sonra kalanların büyük bir olasılıkla 'Pontuslaşacağı' söylenebilir. Osmanlı yetkililerinin bu olasılığın bilincinde oldukları 1523 yıllarından hemen sonra şehrin etnik karışımını değiştirmek için aldıkları önlemlerle belli olmaktadır. Büyük Hıristiyan kütleleri zorla sürülmüşlerdi ve hükümet kararnameleri ile ve büyük bir olasılıkla geniş çaplı Müslüman göçleri de bu dönemde başlamış olmalıdır. Bu hareketlerin ihtida sayılarının artmasıyla sonuçlandığı, bunların başarılı olduklarını göstermektedir. Diğer bir deyişle, şehirde artan Müslüman varlığı ihtida olgularını doğrudan doğruya etkilemiştir.

Bu artan Müslüman varlığına paralel olarak, şehrin Hıristiyan mahallelerinde *zaviyeler* kurulması daha önce belirtilmişti. Bu konuyu inceleyen Barkan, özellikle Rumeli'de, bu dönemin mühtedi sayısında dervişlerin faaliyetlerine bağlı bir artış saptamıştır.[3] Burada şunu da belirtmek gerekir ki, yoğun Hıristiyan nüfusuyla Balkanlar böyle faaliyetler için verimli bir alan oluşturmaktaydılar. Büyük bir bölümü daha önce İslamlaştırılmış olan Anadolu'da ise yalnız Pontus'da bu aynı imkânları sağlamaktaydı. Şehrin yedi *zaviye*sinden beşinin 1532 yıllarında çoğunluğu Hıristiyan olan doğu varoşlarında bulunması 1553 *Tahrir Defteri*nde, bu bölgenin sakinleri arasında 55 **veled-i Abdullah** bulunmasında doğrudan doğruya bir rol oynamış olsa gerekir.

İhtiyaçlarına cevap verilebilecek bir Müslüman toplumu olmadığı zamanlarda ve Hıristiyanların yerleşim yerlerinde yeni Camii yapımı ve kiliselerin camie dönüştürülmesi (1500'de **Cami-i Cedid**, 1520'de **Mescid-i Hacı Kasım** ve 1529'da **İskender Paşa Camii**) Trabzon'da bu dönemde çok faal bir 'misyoner rolü' bulunduğunu işaret etmektedir.

---

[3] Barkan, **Türk Dervişleri**: s. 279-386.

Daha önceki bölümlerde gösterildiği gibi bu dönem boyunca şehrin 'Hıristiyan liderliği'nde de bir zayıflama vardı. *Tahrir Defterleri*nde yazılı papaz sayılarının sürekli olarak azalması bunun belirtisidir.

Elde bulunan dört *Tahrir Defteri*'nin ortaya çıkardığı genel durumun inceleneceği Yedinci Bölümde ihtidaların bir diğer, hatta belki de en önemli nedenini sunacağız. Onaltıncı yüzyıl Trabzon'unda Müslüman olmak Hıristiyan olmaktan daha ucuzdu. Diğer bir deyişle, şehrin Hıristiyanları Müslümanlardan daha çok vergi veriyorlardı.

Bu din değiştirme eğiliminin ne süre devam ettiği ve şehrin Hıristiyanlarının yüzde kaçının ihtida ettikleri sorusuna kesin bir cevap vermek güçtür. Tablo XXXI'de (S. 169) Trabzon şehrinin daha sonraki bir dizi nüfus tahminlerinde şehrin Müslüman nüfusunun toplam nüfusun % 56'sı ile %80'i arasında olduğu gösterilmektedir. 1583 yılı ile ondokuzuncu yüzyıl arasında bu rakamların oldukları gibi kabul edilmesini önleyen pek çok değişik durumlar ortaya çıktığı halde yine de 1583 *Tahrir Defteri*nde Hıristiyanları % 46.38'ine karşı Müslümanların % 53.62 olarak görülen oranın Müslümanların lehine arttığı anlaşılmaktadır. Bu 'kayma'da süregelen din değiştirmenin rol oynayıp oynamadığını saptamak imkânsızdır.

Trabzon şehrinin İslamlaştırılmasının bu incelenmesi, Vryonis'in Anadolu araştırmaları sonunda vardığı sonuçları hem desteklemekte hem de bunlara karşı çıkmaktadır. Öte yandan, en önemlisi olarak, Hıristiyanların nasıl önce İslâmlaştırıldıkları, sonra da giderek Türkleştirildikleri biçimi konusunda hesaplara dayanarak ispat eden bir çalışma vermiştir.[4] Daha önce görüldüğü gibi etnik bakımdan Türk katsayısı az olduğu için şehrin Müslüman toplumunun büyümesi konusunda en önemli faktör Hıristiyanların din değiştirmeleridir.

Bu din değiştirmelere yol açan faktörler ve bunların önemleri sorunu konusunda bizim vardığımız sonuçlar değişiktir. Vryonis bu konuda onbirinci ve onbeşinci yüzyıllar

[4] Vryonis, **Decline**: s. 498-501.

TABLO: XXXI

Trabzon'un 19. Yüzyıla ait Nüfus Tahminlerinin Mukayesesi

Sene	Kaynak	Müslüman No.	Yekün Yüzdesi	Rum Ortodoks No.	Yekün Yüzdesi	Ermeni Ortodoks No.	Yekün Yüzdesi	Latin Katolik No.	Yekün Yüzdesi	Nüfus Yekünü
1836	James Brant[a]	20.000	%80,00	3.500	%14,00	1.500	%6,00	-	-	25.000
		24.000		4.000		2.000				30.000
1847	Feruhan Bey[b]	19.650	%59,55	6.550	%19,85	4.835	%14,65	1.965	%5,95	33.000
1862	C. Texier[c]	-	%75,00	-	%18,75	-	%6,25	-	-	-
1896	Annuaire Oriental du Commerce[d]	29.000	%64,45	10.000	%22,22	5.000	%11,11	1.000	%2,22	45.000
1902	Trabzon Vilayeti Salnamesi	27.274	%56,07	12.767	%26,25	7.064	%14,53	1.530	%3,15	48.635

a James Brant, "Journey through a part of Armenia and Asia Minor", **Journal of the Rolay Geographical Sooiety of London 6** (1836) Sa. 187-191

b Feruhan Bey, 1847; S. 72

c Charles Texier, **Asie Mineure**. Paris, 1882 (bu oranlar kendisinin verdiği **hane** sayılarından alınmıştır. S. 596)

d Cervati, Raphael, **Annuaire Oriental du Commerce: 14me Annee 1896 (Hegire 1313-14)**. Constantinople, 1986 S. 1077

e Trabzon, **Salname:** Sa. 338-9.

arasında kilisenin resmi hiyerarşisinin zayıflaması üzerine önemle durmaktadır. Ancak Balkanların neden buna benzer bir süreçten geçmediğini anlatırken, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'da Patriklik kurumunu yeniden yerleştirmesiyle kilise yapısının canlandırıldığını ileri sürmektedir.[5] Patrikliğin yeniden kurulmasından sonra, yani onaltıncı yüzyılda Trabzon'a baktığımız zaman ihtidaların yanısıra kilise hiyerarşisinin de zayıflamış olduğunu görüyoruz. Diğer bir deyişle, daha önceki dönem için Vryonis'in sonuçları doğrulanmakta ama yeniden kurulan Patrikhanenin kilisenin *cemaatı* üzerindeki gücünü sürdürmesi için Trabzon'da başarılı olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Din değiştirme hareketleri için diğer nedenlere biz de katılabiliriz. Vryonis'in *'cuius regio eius religio'* (Din hükümdârların isteklerine tabidir),[6] kuralı bu ihtida olgusunu kavramak için asıl olmakla birlikte Yedinci Bölümde Trabzon'da 'hükümdârın dininin' buna bağlı olanlara kesin ekonomik çıkarlar sağladığını ve bunun ihtida hareketini şehrin Hıristiyanlarına çekici gösterdiğini saptayacağız.

İncelememizde derviş tarikatlarının rolünü de gördük. Vryonis'in üzerinde çok durduğu[7] bu 'ihtida mekanizması', Trabzon'da din değiştirmeyi kolaylaştıran ve hatta teşvik eden en göze çarpıcı unsurdur.

Trabzon'da ihtida hareketi görünümünün bütün ayrıntılarının Vryonis'e tam bir uyum göstermemesinin nedeni bu süreci incelemek için çok dar ve kısıtlı bir çerçeve seçilmiş olmasından doğabilir. Biz elde var olanı kaynaklardan hareket ederek incelememizi bütün Trabzon Sancak/Vilayet'ini kapsayacak biçimde genişletmeyi amaçladığımız için bu çalışmamızdaki görüş alanımız Vryonis'inkinin aksine dar tutulmuştur.

Trabzon, Pontus'ta tek miydi? İhtida olgusunu kolaylaştıracak özel bir durumu mu temsil etmekteydi? Bu sorulara ayrıntılı bir cevap bu çalışmanın kapsamına girmemekle birlikte yine de bu konunun üzerinde durmak gere-

[5] Vryonis, **Decline**: s. 500.
[6] Vryonis, **Decline**: s. 351.

kir. Trabzon'un 15 kilometre batısında kırsal bir bölge olan Akçaabat bölgesindeki yirmialtı Müslüman Hıristiyan karma köyündeki ihdida sayılarının verildiği Tablo XXXII'de (S. 172) bu durum gösterilmiştir. 1583 *Tahrir Defteri*nden[8] alınan bu rakamlar bu bölgedre din değiştirme hareketinin yapılmakta olduğunu kanıtlamaktadır. Aynı zamanda Akçaabat'ın karma köylerinde bu sürecin Trabzon şehrinde olduğundan daha ağır yürümekte olduğu da bu tablodan çıkarılabilir. Bunun nedeni bu bölgede ilk başlarda çok az Türk unsuru olmasında aranabilir. Müslüman *hane*leri toplamı olan 420 *hane*'den 57 mühtedi *hane*sini çıkartacak olursak, kalan 363 *hane*nin yirmialtı köyün toplam 1,186 *hane*sinin ancak % 30'60'ını[9] temsil ettiğini görürüz. Bu duruma rağmen, bu örnekte gösterilen Müslümanların % 13.57'si 1583 yıllarında ilk kuşak mühtedilerdi. Oysa Trabzon şehrinde bu oran % 22.57'ydi.

Sonuç olarak bu Bölümde Trabzon şehrinin 1583 yılında, sakinlerinin % 53.62'sinin Müslüman olarak kaydedilmiş olmasıyla, 'İslamlaştırılmaya' doğru yol almakta olmasına rağmen, (birinci ve ikinci kuşak mühtediler de dahil olmak üzere) Türk olmayan unsurların halâ toplam nüfusun % 70.35'ini oluşturmakta olduğunu gördük. Nüfusun bu % 70.35'i büyük bir olasılıkla halâ Rumca konuşmaktaydılar. Kısacası, elde bulunan dört *Tahrir Defteri*nin kapsadığı dönemde (1486 ile 1583 yılları), Trabzon'un 'islamlaştırılması'nı bir dereceye kadar ayrıntılarıyla görmüşsek de, şehrin 'Türkleştirilmesi' bu dönemin sonunda henüz başlangıç aşamasında olmalıdır.

---

[7] Vryonis, **Dealine**, s. 363-402.

[8] **T.Kad.No. 29**: V25v-35r.

[9] Bu rakam muhtemel en yüksek Türk etnik unsurunu temsil etmektedir İhtida hareketi bu kuşakta büyük bir olasılıkla başlamamıştır. Bu çalışmanın 'araştırma aşamasında' ne yazık ki, 1553 Tahrir Defterinden kıyaslanacak verileri

TABLO: XXXII
1583'de Akçaabad Nahiyesinin Karma Köylerinde Veled-i Abdullah'ların Sayısı

No	Sayfa	Köy adı	Hane	Veled-i Abdullah	Hane Yekün Yüzdesi	Müslüman Hane Sayısı	Müslüman Hane Yüzdesi
2*	25v	Haçko	30	0	%,00	3	%,00
3	25r-v	Tomaşo	84	0	%,00	9	%,00
4	26v	Haraki	29	3	%10,34	12	%25,00
5	26r	İsbani	45	1	%2,22	24	%4,17
6	27v	Kokona	22	5	%22,73	12	%41,67
7	27r	Kalkyo	33	4	%12,12	8	%50,00
8	27r-v	Sediksa	83	0	%,00	40	%,00
9	28vr	" (?)	134	6	%4,48	75	%8,00
10	29v	" Amire	40	9	%22,50	33	%27,27
11	29vr	Moliyo	65	11	%16,92	21	%52,38
12	29r-v	Molya	53	0	%,00	3	%,00
13	30vr	Çal	83	8	%9,64	53	%15,09
14	30r-v	Mokri Çal	69	4	%5,80	38	%10.53
15	31v	Haçko	65	0	%,00	4	%,00
16·	31r	Oksi	59	3	%5,80	10	%30,00
17	32v	Karim Ağa	53	0	%,00	16	%,00
18	32r	Sova	18	0	%,00	8	%,00
19	32r	Semni	12	1	%8,33	4	%25,00
21	33r	Foli	14	0	%,00	1	%,00
22	33r	Çankarci	16	0	%,00	8	%,00
24	33r-v	Bonamyi	47	0	%,00	6	%,00
26	34r-v	Hor Çori	19	0	%,00	2	%,00
27	34r	Kalciyos	23	2	%8,70	15	%13,33
28	34r	Fekalenci	35	0	%,00	7	%,00
29	35v	Ağrit	34	0	%,00	5	%,00
30	35r	Vanısak	21	0	%,00	3	%,00
		YEKÜN:	1,186	57	%4,81	420	%13,57

* Bu örnek 26'sı karma köy olan, *Tahrir*de verilen ilk otuz köyü de içermiştir.

almamış bulunmaktayız. Bu yüzden burada verilen rakamlar yalnızca bu yirmialtı köydeki 'ilk kuşak mühtedileri' kapsamaktadırlar.

Yedinci Bölüm
Sonuçlar

*Tahrir Defterleri*nin Osmanlı şehir demografik tarihi kaynağı olarak genel değerleri konusunda en başta gelen ve en şaşırtıcı olan sorulardan biri şudur: Bu defterlerde şehirler konusunda bu bilgiler neden verilmiştir? Bu kaynağın en iyi genel tanımlarını veren Barkan,[1] İnalcık[2] ve Kaldy-Nagy[3] bunların imparatorluğun kırsal bölgelerinden beklenen gelir tahminleri amacına yönelik olduğunu belirtmişlerse de, bu açıklama şehir ortamına mutlaka bir uyum göstermemektedir.

Gördüğümüz gibi iki Tahrir türü bulunmaktadır. *Mufassal* olanlar genel olarak vergiye ilişkindir ve paranın hangi kaynaklardan geleceğini ayrıntılarıyla vermektedirler. Her kişinin sahip olduğu toprağa ve elde ettiği ürüne göre vergilendirildiği kırsal bölgelerde her vergi mükellefi birimi, yani *hane*yi, saptamak kuşkusuz gereklidir. Diğer bir deyişle, *Tahrir Defterleri*nin amaçları ile kapsadıkları bilgi arasında doğrudan doğruya bir ilişki vardır.

Kırsal bir bölgeden şehre döndüğümüzde aynı nedensel ilişkinin mutlaka var olmadığını görmekteyiz. Trabzon *Tahrir Defterleri*nin gösterdiği gibi, onbeşinci ve onaltıncı yüzyıllarda *hane* başına ödenen yalnızca bir tek vergi var-

---

[1] Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri," **İstanbul Üniv. İktisat Fakültesi Mecmuası** 2/1 (1940) s. 20-59 2/2 (1940) s. 214-127 (bundan sonra: Barkan: **Tahrirleri**) Aynı zamanda bkz.: Barkan, **Daftar**: s. 81-83.

[2] İnalcık, **Conquest**: s. 107-112.

[3] Kaldy Nagy, "The Administration of the Sanjaq Registrations in Hungary," **Acta Orientalia** 21 (1968) s. 181-223 (bundan sonra: Kaldy Nagy, ***Administration***).

dı. Bu da şehrin Hıristiyanlarının ödedikleri *ispence*'ydi. Bu yüzden her Hıristiyan *hane*sinin reisini ayrı ayrı yazmak için bir neden ortaya çıkmaktadır. Aynı durum Müslümanlar için geçerli değildir. Kırsal bölgelerde Müslümanların (Hıristiyan köylülerin ödedikleri *ispence*'ye benzeyen) her *hane* başına sahip olunan toprağa göre hesap olunan *çift resmi* yükümlülükleri bulunduğu ve bu yüzden her vergi mükellefi birimin kaydının gerektiği durumların aksine, şehirli Müslümanlar *hane* başına düzenli bir vergi ödemezlerdi. Kısacası, *mufassal*'ların gelir kaynaklarını göstermek için düzenledikleri iddiası Hıristiyanların durumuna uymakta ama şehirli Müslümanların durumlarına uymamaktadır.

Bu görüş Trabzon şehri gelir kaynaklarının incelenmesiyle de doğrulanmaktadır. Doğrudan doğruya ya da ferdi vergi olarak nitelendirilebilecek *ispence* dışında bütün diğer gelirler dolaylı ya da tüketici vergilerden elde ediliyordu. Bunlar arasında *Tahrir Defterleri*nde çeşitli liman rüsumlarından, tellâliyelerden, pazarlarda alınıp satılan mallar için ödenen vergilerden, ipek alıcı ve satıcılarının ödedikleri vergilerden ve niyabet vergisi adı altında yeni yapılan teknelerden, şehrin bostan ve meyve bahçelerinden alınan vergilerden ayrıntılı olarak söz edilmektedir.[4] Bu yukarıda sayılanların hepsi dolaylı ya da tüketici vergisi olarak adını ettiğimiz başlık altında görülmektedir. Diğer bir deyişle, bunlar şehrin Müslüman *hane*lerinin reislerinin adlarının yazılması için doğrudan doğruya bir neden değildirler.

İlerde çeşitli ayrı kapsamları ile incelenecek olan bu ayrımın iki önemi vardır. Bir yandan çeşitli *Tahrir Defterleri*nce sağlanan bilgilerin (hem nitelik hem nicelik olarak) uyumsuzluğunu doğrulamakta hem de temel bir vergi e-

[4] Eldeki Trabzon Tahrir Defterlerinin üçü (1523, 1553 ve 1583 yıllarına ait olanlar) şehir için *kanunnameler* içermektedirler. Bu *kanunnameler* ayrıntılı olarak yukarda belirtilen maddelerden alınacak vergileri belirtirler. Tahrir Defterleri ayrıca İmparatorluk Hazinesi ve mirliva gelirlerini, bu vergilerden 'beklenen' gelirleri de belirtmektedirler. Bkz: **T.T. No. 387**: s. 712-15 ve s. 717-23; **T.T. No. 288**: ls. 2-5 ve s. 28-30; ve **T.Kad.No. 29**: V.2-4 ve V.19v.

şitsizliğini belirtmektedir. Şehirli Hıristiyanlar *hane* başına 25 akçe, *ispence* vergisi ödedikleri halde şehirli Müslümanlar böyle bir vergi ödememektedirler. Bunun İslâmiyeti kabul etme açısından önemli bir ekonomik etken olabileceği üzerinde durulacaktır.

İcmal türü *Tahrir Defterleri*nde ise mükelleflerden toplanan verginin 'askeri sınıf' arasında nasıl bölüneceği gösterilmektedir. Burada *hane* reisleri yazılmadığı ve yalnızca toplamlar verildiği için *mufassal* Defterlerde görülen ikilik yoktur. Ancak, kaynakların tam bir dökümünü vererek ve her bölümden 'beklenen' vergiyi belirterek bu Defterler şehir vergilerinin 'doğrudan doğruya' ve 'dolaylı' niteliğini görmemizi sağlamaktadırlar.

*Tahrir Defterleri*nde şehirlerdeki Müslüman *hane* reislerinin adlarını belirtmek için doğrudan doğruya bir neden bulunmadığını böylece saptadıktan sora bu bilgiyi sağlamanın amacını nasıl açıklayabiliriz? Biz şöyle bir ihtimaller dizisi üzerinde duruyoruz:

Bu dönemde, *Tahrir Defterleri*nde belirtilen vergiler dışında daha geniş kapsamlı bir vergi vardı: Sultan adına toplanan **avariz-i divaniye**, ya da olağanüstü vergiler.[5] Onbeş ve onaltıncı yüzyıllardan bu vergilerin düzensiz olarak, yani belirli bir masrafı ay da ihtiyacı karşılamak için sağlandıklarını bildiğimiz halde bu vergilerin toplanma şekli tatmin edici bir biçimde açıklanamamıştır. Onaltıncı yüzyıl sonlarına doğru bu vergilerin toplanması düzenli bir temele oturtulmuştu.[6] Bu tarihlerden sonra doğrudan doğruya kişilere değil de Barkan'ın 'katkı birimleri' olarak adlandırdığı *hane* gruplarına göre salınmaya başlanmıştı. Böyle bir birim bütün bir mahalleyi ya da bir ve birkaç köyü kapsayabiliyordu. *Avariz hane* olarak bilinen bu birim-

[5] Harold Bowen, "Awarid" **The Encyclopaedia of Islam** (Yeni Baskı) Cilt 1 (1960) s. 760-61; ve Ö.L. Barkan, "Avariz" **İslam Ansiklopedisi** Cilt II, s. 13-19.
[6] İnalcık, **Rüsümû**: s. 595.

ler teorik olarak ödeyebilecekleri miktara göre vergilendirilmekteydiler.[7]

Bu *avariz vergi* kaynaklarını kontrol için yeni bir Defter türü düzenlendi. Trabzon şehrine ilişkin bu *avariz hane* defterleri'nin elimizde bulunanı 1017 (1608) tarihli,[8] yani 1583 *Tahrir Defteri*nden yirmibeş yıl sonrasına aittir. Burada şehir herbiri bir, ya da daha çok *avariz hane* olarak gösterilen 45 mahalleye bölünmüştür.

Şimdi akla gelen soru, bu tür bir defter tutulmadan önce *avariz* vergilerinin nasıl sağlandığıdır. On beş ve on altıncı yüzyılda bu olağanüstü vergilerin sağlanmasında gerekli temel bilgiyi, yani vergi miktarını ve daha önemlisi bunların sağlanacağı yerlerin nerede oldukları bilgisini *Tahrir Defterleri* saptamaktaydı. Barkan'ın yayınladığı tarihsiz onaltıncı yüzyıl *kanunname*'sinde bu açıkça görülmektedir.[9] Burada *avariz* vergilerinin saptanması için *hane* sayısının bilinmesinin önemi belirtilmektedir. İşte bu da *Tahrir Defterleri*nde Müslüman şehir sakinlerinin *hane* dökümünün yapılmasının açık bir nedenidir.

Barkan'ın *Tahrir Defterleri* üzerinde çalışmalarının tümünde belirttiği gibi bunların genel nüfus sayımı amacıyla kullanılması da ikinci bir nedendir. Barkan yeni bir çalışmasında bu amacı şöyle açıklamaktadır:

> "Osmanlı Kütükleri nüfusun sistematik bir sayım sonucunu içerirler. Kesin standardlarına dayanarak, bu sayım düzenli aralıklarla tekrarlanır ve İmparatorluğun büyük bölümlerini kapsar. İmparatorluğun tüm idari ve mali düzeninin temelini oluşturan bilgiler bu gerçek istatistiklerden yararlanarak elde edilir."[10]

---

[7] Cook, **Population Pressure**: s. 64'de belirli bir sayıda aile toplamından oluşan mali bir birimi belirtmek için kullanılan *'avariz hane'* teriminin aslında onaltıncı yüzyıl sonrasında kullanıldığını iddia etmektedir.

[8] Bu kütük İstanbul Başbakanlık Arşivi'nde, **Maliyeden Müdevver Defter No. 1792** (Yeni Numara: 1500) bulunmaktadır. Bkz: s. 1-14.

[9] Barkan, **Tahrirleri**: s. 39 ve 43.

[10] Barkan, **Fiscal**: s. 167. "The Ottoman Registers do in fact contain the results of systematic censuses of the population, uniformly executed, repeated at regular intervals, and covering large parts of the Empire. The data are genuine statistics intended to provide information which was basic to the whole administrative and financial organization of the Empire."

Bunun genel anlamına katılıyorsak da, Barkan'ın kullandığı bazı sıfatlar, *Tahrir Defterleri*ndeki 'değişkenlerin' incelenmesinde görüleceği gibi, Tahrirlerin bu amacı konusunda pek keskin olmayan nitelikler yüklemektedir. Özellikle 'sistematik sayım' ve 'kesin standardlar' ve 'gerçek istatistikler' deyimleri genellikle *Tahrir Defterleri*nde eksik olan bir kusursuzluk düzeyini hatıra getirmektedirler. Ancak burada bunların Osmanlı yetkilileri tarafından sayım kütükleri olarak kullanılmadığını söylemek istemiyoruz. Bunun böyle kullanıldığı kesindir. Söz konusu olan durum sürekli olarak gördüğümüz gibi onbeş ve onaltıncı yüzyıllarda Trabzonun etnik biçimlenmesinde rol oynayan sürgün politikasına ilişkindir. İstanbul'da çok yetkili bir memurun şu kadar hane'nin oradan buraya sürgün edilmesi için açık emirler verdiği düşünülebilirse de bu pek akla yatkın değildir. Böyle kararların alınmasında başvurulan bir bilgi kaynağı olmalıydı. İşte bu kaynak da *Tahrir Defterleri*dir. Kısacası, *Tahrir Defterleri* bu tür idari kararların kaynaklandığı temel bilgiyi sağlamaktaydılar,[11] ve bu işlevlerini yerine getirmek için de bu kadar ayrıntıya giriyorlardı.

Daha başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, *Tahrir Defterleri*nde şehirli müslümanların yazılma nedeni, İstanbul'a tüm imparatorluk çapındaki *hane*lerin tahmini bir sayısını vermek içindi. Bunun 'sistematik bir sayım' olmadığı elimizdeki dört *Tahrir Defteri*ni kıyasladığımız zaman ortaya çıkacaktır. Tahrirlerin, kişiler yerine toplam *hane* sayılarını belirtmesi bunların birincil amaçlarının gelirin kaynağı ve dağılımı hakkında bilgi sağlamak olduğu gerçeğinden doğmaktadır.

*Tahrir Defterleri*nin bu 'sayım' yani imparatorluğun günlük hayatında kendini nasıl göstermekteydi? Burada 1540 yıllarındaki sürgün olgusunun ardında yatan nedenler konusunda daha önce ileri sürdüklerimizi hatırlatmak isteriz. Orada 1523 *Tahrir Defteri*nde görülen etnik dengesizliğin şehirden çok sayıda Hıristiyanın çıkarılması-

[11] Barkan, **Tahrirleri**: s. 223.

na ve yerlerine yeni göçmenlerin yerleştirilmesine bağlı olduğunu belirtmiştik.[12]

Macaristan'da derlenen *Tahrir Defterleri*ni inceleyen Kaldy-Nagy, *Tahrir Defterleri*nin 'idari amaçları' olarak nitelendireceğimiz bir durumun ilginç bir örneğini vermektedir. Macaristan sınır anlaşmazlıklarında Sultanlar sık sık *Tahrir Defterleri*ni öne sürerek şu ya da bu Tahrirde sözü geçen bölge sakinlerinin Osmanlı tebası olduklarını kanıtlamaya çalışırlarmış.[13]

Biz burada *Tahrir Defterleri*ni yalnızca gelir ve dağılım kütükleri olarak göremeyeceğimizi belirtmek istiyoruz. Bunların doğrudan doğruya amaçları bu olmakla birlikte, bunun ardında yatan bir amacı daha vardı. Bu da, merkezi idareye idari kararlarını almak için dayanacağı bilgileri sağlamaktı. Şehirli Müslüman *hane*leri gibi doğrudan doğruya mali amaçlara yönelik bilgileri içermelerinin nedeni de budur. Bundan da önemlisi bu amacı gözönünde tuttuğumuz takdirde *Tahrir Defterleri* arasında şehir nüfusu konusunda bilgilerin değişik olması nedenini de anlamış oluruz.

Şimdi Trabzon *Tahrir Defterleri*ndeki bazı tutarsızlıkları incelememiz gerekmektedir. Bunu daha önce yapmamış olmamızın nedeni, bunun yalnızca elde bulunan dört *Tahrir Defteri*ni birbirleriyle karşılaştırılarak yapılması gerekliliğiydi. Cevaplandırılması gereken ilk soru şudur: *hane* terimi ne anlamda kullanılmaktadır?

Ortalama büyüklüğü konusunda pek çok bilimsel tartışmaya neden olmuş bu terimin anlamının her zaman tam olarak anlaşılmış olmadığına inanmaktayız. Trabzon *Tahrir Defterleri*nde '*hane*' deyiminin şu şekilde kullanılmış olduğuna inanıyoruz: *hane* temel vergi mükellefi birimidir ve bunun başlıca unsuru yetişkin evli erkektir. Karısı ve

---

[12] Barkan, **Fiscal**: s. 170. İmparatorluğun çeşitli şehirlerinin nüfuslarını inceleyen Barkan şöyle demektedir: "*It is surprising to note, that, even in the most unlikely places, there is a marked Turko-Muslim majority. This state of affairs must be due in part to the coercive resettlements of population effected by the government*"

[13] Kaldy Nagy, **Administration**: s. 183-4.

yaşı küçük çocukları, yani en yakın aile birimi de bu *hane* terimi içine girmektedir. *Nefer* (fert), *bive* (dul) ve *mücerred* (bekar) terimlerinin incelenmesinde de göreceğimiz gibi bu kategoriler temel vergi mükellefi biriminin yani *hane*'nin farklı biçimleridir.

Trabzon *Tahrir Defterleri*nden *hane* teriminin ayrı evler demek olmadığı da anlaşılmaktadır. Birkaç vergi mükellefi birim (*hane*) aynı binanın içinde bulunabiliyordu. Bir mahalledeki *hane*'leri sıralayan *Tahrir Defterleri*nde bir babanın ardından bir ila beş tane oğlunun birden kaydedilmiş olması bu durumu açıkça göstermektedir. Bu oğulların herbiri yetişkin evli erkekler, yani hane sahipleri oldukları için bunların bir grup halinde sıralanmaları aynı evde oturduklarını belirtmektedir. Çeşitli seyyahların şehri anlatırlarken tipik Trabzon evlerinin birbirlerinden duvarla çevrili bahçelerde ayrılan büyük binalar olduklarını ifade etmelerinden de bu anlam çıkarılmaktadır.

Hıristiyanlar açısından *hane*'nin daha geniş bir anlamı vardı. *Bive*'ler yani *hane*'lerin dul aile reisleri de bu başlık altına girmekteydi (yetişkin evli erkek üyelerinin ölmüş olduğu Hıristiyan ailesinden oluşan vergi mükellefi birim). Hıristiyan ailelerinde bu, ailenin yetişkin kadın üyesinin *hane*'nin '*de facto*' reisi olması anlamına gelirdi. Bunu başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, *Tahrir Defterleri*nde yazılı *bive*'lerin de vergi mükellefi birimler olarak *hane*'lerle eşit tutulduklarını söyleyebiliriz. Ancak, nüfusu *hane* temeline dayanarak hesaplamaya çalıştığımızda bir *bive*'nin başında bulunduğu *hane*'nin, başlarında yetişkin evli bir erkek bulunan *hane*'lerden bir kişi eksik olduğu unutulmamalıdır.

Trabzon *Tahrir Defterleri*nde geçen terimlerden anlamı karışık olanlardan bir diğeri de *nefer* ya da ferttir. Bu terim çeşitli anlamlarda kullanılmış, hele birbiri ile çelişen en az iki anlamda Defterlere geçmiştir. Trabzon *Tahrir Defterleri*nde terimin şu kullanımlarına rastlamaktayız:

1) 1523 *İcmal*'inde bu terim bütün vergi mükellefi olmayan yetişkin evli Müslüman erkeklerini, yani vergiden muaf dini işlerle uğraşan Müslümanları kapsayacak çok

sınırlı bir anlamda kullanılmıştır. Bu *Tahrir Defteri*nde adı geçen diğer bütün Müslümanlar *hane* başlığı altında toplanmışlardır. Hıristiyanlar için ise *hane, bive* ve *mücerred* terimleri kullanılmıştır. Ancak, *nefer* olarak nitelenen yetişkin evli Müslüman erkekleri aynı zamanda aile reisleri de oldukları için bu durumda *nefer*'in sayısal değeri *hane*'ninkine eşittir.

2) *Mücerred* (evli olmayan yetişkin vergi mükellefi erkek) kategorisinde hem Müslümanları hem de Hıristiyanları alan 1553 *mufassal*'ında *nefer* bütün vergi mükellefi erkekler için kullanılmıştır (bu Defter'de *bive* kategorisi yoktur). Yani burada, *hane* sayısı toplamı ile *mücerred* sayısı toplamıdır. Burada *nefer* terimi açıkça evli olmayan vergi mükellefi çağında erkekleri de kapsadığı için sayısal bakımdan *hane* ile eşit olmadığı için, bu terimin 1523 yılındakinden başka bir anlamda kullanıldığını görmekteyiz.

3) Durumu daha da karmaşıklaştıran bir şey 1486 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde *nefer* terimine hiç rastlanılmamış olmasıdır. 1486 Defterinde Müslümanlar *hane*, Hıristiyanlar da *hane, bive* ve *mücerred* olarak nitelenmektedir. 1583 *Tahrir Defteri*nde ise herkes *hane* başlığı altında verilmiştir.

Nefer'in bu üç ayrı anlamda kullanılmasından bunun nüfus değişikliklerinde bir ölçü birimi olarak alınamayacağı sonucu ortaya çıkmaktadır. Böyle yapmaya kalkışmanın tehlikeleri Jennings'in onaltıncı yüzyıl Anadolu şehirleri üzerinde yaptığı çalışmada sergilenmiştir. Jennings, diğer *Tahrir Defterleri* arasında 1523, 1553 ve 1583 Trabzon *Tahrir Defterleri*nden de yararlanmıştır. Onun bu kaynaklardan çıkardığı nüfus yüzdelerinin bu çalışmamızda verilen nüfus yüzdeleri ile hiçbir ilişkisi yoktur. Jennings ölçü birimi olarak *nefer*'i kullanmaya kalkışmıştır. *Nefer*'i yetişkin erkekler olarak tanımlamakta,[14] sonra bunların evli yetişkin erkekler (*hane*) ve evli olmayan yetişkin erkekler (*mücerred*) olduklarını söylemektedir.[15] Bunu ölçü olarak kullanarak *Tahrir Defterleri*nden verilere elde etmeye ça-

[14] Jennings, **Urban Population**: s. 21.
[15] Jennings, **Urban Population**: s. 22.

lışmaktadır. Ancak bunu yaparken şu önemli faktörleri gözden kaçırmıştır.

1) 1523 *icmal'i bive*, yani şehrin Hıristiyan ailelerinin dul reislerini de bir kategori halinde vermiştir. Jennings dul bir kadının yetişkin bir erkek olarak sayılamayacağını göz önüne almadan bunları *nefer* sayısına katmıştır.[16]

2) 1523 *icmal*'i şehrin Hıristiyan nüfusundaki *mücerred*'leri listeye aldığı halde Müslüman nüfus için aynı şeyi yapmamıştır. Jennings bu durumu da görmezlikten gelmektedir.

3) 1553 *mufassal*'ı hem Hıristiyanlar hem Müslümanlar için *hane* ve *mücerred* sayısı verdiği için Jennings'in bu *Tahrir Defteri* konusundaki yaklaşımı doğrulanmaktadır.

4) Ancak 1583 *mufassal*'ında gerek Müslümanlar gerekse Hıristiyanlar için *mücerred* sayısı verilmemekte, ama Jennings bunun üzerinde hiç durmamaktadır. Oysa onun yaptığı gibi bu *Tahrir Defterini* 1553 yılınınki ile kıyaslamaya kalkışınca bu çok önemli bir nokta olarak ortaya çıkmaktadır.[17]

Diğer bir deyişle, Jennings'in *nefer* terimini bir ölçü olarak kullanmasını haklı kılacak unsurlar yalnızca 1553 *Tahrir Defteri*nde bulunmaktadır. Onun, bunu 1523 ve 1583 *Tahrir Defterleri*ne de uygulamaya kalkışması çalışmasındaki çok garip sonuçların nedenini oluşturur. Bu sonuçlar *Tahrir Defterleri*ne sabit yöntemsel bir yaklaşımın gerekliliğini ortaya koymaktadır.[18]

Jennings'in tanımladığı anlamda *nefer*'in bu belirli kaynak üzerinde çalışırken bir ölçü birimi olarak kullanılamayacağının da nedeni böylece ortaya çıkmaktadır. Yani *Tahrir Defterleri*nde evli olmayan yetişkin vergi mükellefi erkekler (*mücerred*) konusunda sabit bir bilgi bulunmamaktadır. Trabzon *Tahrir Defterleri*nde bu bilgi genellikle

---

[16] Jennings, **Urban Population**: s. 43.
[17] Jennnigs, **Urban Population**: s. 45.
[18] Jennings makalesinde incelediği beş şehir için aynı ölçüyü kullandığı için sonuçları çok dikkatle kullanılmalıdır.

(1583 yılına ait olan hariç) Hıristiyanlar için verilmekte ve 1553 yılı dışında Müslümanlar için hiç verilmemektedir.

*Tahrir Defterleri*ni derleyenlerin ilgilendikleri ölçü birimi *hane* olmalıdır. *Mücerred*'ler konusundaki bilgilerin çeşitliliğinin nedeni burada aranabilir. Trazon'da *mücerred*'lerin çoğu şehre göç etmiş olan bekâr erkeklerden çok *Tahrir Defterleri*nde adları geçen babaların evli olmayan oğullarıydı. Bunun böyle olduğu bu mücerred'lerden çoğunun babalarından hemen sonra yazılmış olmalarıyla gösterilebilir. Bunun tipik bir örneği şudur: Mehmet *veled-i* Hasan, arkasından: *veled-i O* Yusuf, *mücerred*. Diğer bir deyişle, *Tahrir Defterleri*nde *mücerred* sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmadığından bunlar bir *hane*nin ortalama nüfusunu bulmak için kullanılan sayı içinde bulunmalıdırlar.

Hane'yi ölçü birimi olarak kullanınca, 1523 *Tahrir Defteri*nde nefer diye anılan şehrin Müslüman din adamlarının hesaplanması da sağlanmış olur. Burada *nefer hane* olarak alınıp aynı sayı ile çarpılmalıdır. *Bive*'ler de bu tür bir ölçüye girebilirler. Burada *hane*'nin erkek reisi ölmüş bulunduğundan çarpan olarak *hane* için kullanılandan bir sayı eksiği kullanılır.

Böylece ölçü biriminin *hane* olması gerektiğini saptamış olmamıza rağmen bu birimin ortalama büyüklüğünün ne olduğu konusu aydınlığa kavuşmamış bulunmaktadır. Cook,[19] McGowan[20] ve Erder'in[21] bu konuda yaptıkları son çalışmalarda Osmanlı demografik araştırmalarının başı olan Ömer Lütfi Barkan'ın uzun süredir kullandığı '5 çarpanı' kuşku ile karşılanmaktadır. Barkan'ın bu sayıyı ancak bir ortalama olarak kabul ettiği bu konudaki kendi

---

[19] Cook, **Population Pressure**: s. 66'da çarpanlarını *hane* x 4.5 ve *nefer* (ki bunun bir ölçü olarak değerini kuşkuyla karşılamaktadır) x 3 olarak kullanmaktadır. Bunu yaparken de yalnızca tahmine dayandığını belirtmektedir.

[20] B. McGowan, **"Food Supply and Taxation on the Middle Danube** (1568-1579)", **Archivum Ottomanicum 1** (1969) Sa. 139-196. Bu makalesinin 157-164 sayfalarında McGowan, Tahrir Defterlerinin bekâr vergi mükellefi erkekler için sabit bir vergi kaynağı olduğunu kabul ederek demografik bir ölçü yöntemi kullanmıştır.

[21] Erder, **Population**: s. 294-9'da McGowan'ınki gibi büluğ çağını geçmiş erkeklerin sayısını bilmeye dayanan ayrıntılı bir formül kullanmıştır.

çalışmalarından anlaşılmaktadır.[22] Daha önce belirtildiği gibi biz bu daha eski çalışmalarda kullanıldığı için *hane* başına '5 çarpanı'nı kullanmayı seçmiştik. Böylece bu çalışmayı daha önceki çalışmalardaki benzer sayılarla karşılaştırma kolay olacaktı. Başka bir tercih bulabileceklerin işlerini kolaylaştırmak için *Tahrir Defterleri*nde *hane, bive, mücerred* ve *nefer*'ler için gösterilen rakamlar da ayrıca oldukları gibi verilmiştir.

Nefer konusunda görüldüğü gibi, elde bulunan Trabzon *Tahrir Defterleri*nde en büyük değişiklikler gösteren noktalardan biri *mücerred*ler konusunda verilen bilgilerdir. Trabzon *Tahrir Defterleri*nden sağlanan verilerle *hane* ile *mücerred* oranını karşılaştıran Tablo XXXIII (S. 184) aynı zamanda bu grup için verilen bilgilerin sabit olmayan niteliklerinin doğurduğu sorunları da ortaya çıkarmaktadır. Dört *Tahrir Defteri*ni derleyen katiplerin bu kategori için tek bir standard kullanmadıkları açıkça görülmektedir.

1553 *Tahrir Defteri* dışında hiçbirinde Müslüman *mücerred*'ler konusunda bilgi verilmemesi bu grubun vergilendirilmediği ve bu yüzden sayımının gerekmediği durumuna uyum göstermektedir. Garip olan bunların 1553 yılında yazılmış olmasıdır. *Tahrir Defteri*nde Müslüman *mücerred*'lerin neden yazıldıkları konusunda hiçbir bilgi bulunmamaktadır. İşte bu tutarsızlıktan dolayı biz *Tahrir Defterleri*nin bu konudaki sessizliğine rağmen bütün dönemlerde var olması gereken bu grubu, *hane* başına 'beş kişi' rakamını içine alarak hesap edip bu tutarsızlığı çalışmamızda gözönüne almış bulunmaktayız.

Hıristiyanlar için eldeki dört *Tahrir Defteri*nden üçünde *mücerred*'ler konusunda bilgi olmakla birlikte ortaya çıkan portreden her yeni Tahrirde ölçü biriminin değiştiği anlaşılmaktadır. 1486 yıllarında 17.34 *hane*ye 1 *mücerred* olan oran, 1523'te 58.67 *hane*ye 1 ve 1553'te 2.9 *hane*ye 1 *mücerred* olmuştur. Sürekli olarak aynı ölçü kullanılmış olsaydı bu kadar büyük değişimlerin görülmesi imkânsız-

[22] Barkan, **Tarihi**: s. 12.

TABLO XXXIII

1486-1583'de Trabzon Şehrinde Mücerred Sayısı

Sene	Müslümanlar Müc. Sayısı	Hanelere Göre Orantı	Rum Ortodoks Müc. Sayısı	Hanelere Göre Orantı	Ermeni Ortodoks Müc. Sayısı	Hanelere Göre Orantı	Latin Katolik Müc. Sayısı	Hanelere Göre Orantı	Toplam Sayısı	Hane Yekününe Göre Mücerred Orantısı
1486	-	-/258	50	1/18,2	10	1/17,7	5	1/8,8	65	1/17,34*
1523	-	-/201	4	1/247,8	8	1/23,6	9	1/5,78	21	1/58,67*
1553	143	1/3,99	214	1/2,38	47	1/2,32	17	1/1,88	421	1/2,90
1583	-	-/1.134	-	-/811	-	-/123	-	-/47	-	-/2.115

* 1486 ve 1523'de Müslüman *mücerred*lerin sayıları verilmediğine göre, bu orantı yalnız Hıristiyan *hane*lerin yekününü kapsıyor.

dı. Bu yüzden bu kategori için her Tahrir'de ayrı bir standard kullanıldığı sonucuna varmış bulunmaktayız.

Bu standardların ne olduğu, yani bir erkek çocuğun ne zaman vergi mükellefi sayılacak yaşa geldiği, kesin olarak söylenemez. Sayılar arasındaki farklılıklar akla uygun bir açıklamayı imkânsız kılacak derecede büyüktür. Bir örnek olarak 1523 ve 1553 *Tahrir Defterleri*nde Rum Ortodoks toplumu *mücerred*'lerini gösterebiliriz. 1523 *Tahrir Defteri*nde 991 *hane*lik bir toplumda 4 *mücerred* (247.8'e 1'lik bir oran), 1553 Defterinde de ihtida ve sürgünlerden dolayı küçülmüş olan 509 *hane*lik bir topluma 214 *mücerred* (2.38'e 1'lik bir oran) gösterilmiştir. Bu dalgalanmanın mantıklı bir açıklaması yoktur. Her iki *Tahrir Defteri*nde de *mücerred* olarak yazılan kimselerin aynı mahallelerde oturan babaların oğulları oldukları tanımlanmıştır. En düşük yaş olarak hangi yaş kabul edilirse edilsin 991 *hane*lik bir toplumda bu yaşın üstünde 4 bekârdan fazlasının olması gerekir. Aynı şekilde, otuz yıl içinde 1553 *Tahrir Defteri*nde görünen böylesine aksi bir durum da düşünülemez.

Bu sayıların ne kadar mantık dışı oldukları bunları aynı dönemin bir başka bölgesinden alınan rakamlarla karşılaştırınca ortaya çıkmaktadır. Aydın, Hamid ve Tokat bölgelerinde bir dizi köyde araştırmalar yapmış olan Michael Cook, *mücerred* grubu için verilen bilgilerin düzensizliğini ileri sürerek bunları bir ölçü birimi olarak kullanmanın tehlikeli olduğunu her fırsatta işaret etmektedir.[23] Ancak kendisinin Tokat bölgesi *mücerred-hane* oranı ile bizim Trabzon rakamlarımız karşılaştırıldığında bu kadar şikâyet etmesine gerek olmadığı anlaşılır:

YIL	TOKAT	YIL	TRABZON
1485[24]	1/3.70	1486	1/17,34
1520	1/2.43	1523	1/58,67
1554	1/1.60	1553	1/2,90
1574	1/1.07	1583	1/2.115

[23] Cook, **Population Pressure**: s. 63-65.
[24] Cook, **Population Pressure**: s.96-97.

Cook'un Aydın ve Hamid bölgeleri için verdiği rakamlar daha değişik olmakla birlikte biz hem coğrafi bakımdan hem de *Tahrir Defterleri*nin derleme yıllarına uygun düştüğü için Tokat bölgesini almış bulunuyoruz. Cook'un rakamlarından, tıpkı kendisinin de çıkardığı gibi,[25] onaltıncı yüzyılda *Tahrir Defterleri*ni derleyen katiplerin *mücerred*'ler konusunda titiz davrandıkları sonucu ortaya çıkarılabilirse de, Trabzon için böyle bir açıklama uygun olmamaktadır.

Tutarsız da olsa *mücerred*'ler hakkında bir bilgi veren bu üç *Tahrir Defteri*nden, hiçbir bilgi vermeyen 1583 *Tahrir Defteri*ne döndüğümüzde daha karmaşık bir sorunla karşılaşırız.[26] Daha önce de gördüğümüz gibi Hıristiyan *mücerred*'ler vergi mükellefiydiler ve yılda 25 akçe *ispence* öderlerdi. Bu rakam *hane* reisi olan babalarının ödediği verginin aynıdır. Şu halde nasıl oluyor da bu vergi mükellefi bekâr erkekler *Tahrir Defteri*nde kayıtlı değildirler? Bu durum şöyle açıklanabilir: Bunlar da *Tahrir Defterleri*nde kayıtlıdırlar ve kâtipler bunları alışılagelmiş Arap harfi mim (*72*) ile işaretlemeyi ihmal etmişlerdir. Eğer durum gerçekten böyle ise, hele 1583 Tahrir Defterindeki bütün girişleri hane olarak kabul ettiğimiz için, o zaman çok önemli bir değişkenlik ile karşı karşıya bulunmaktayız. Böyle tanımladığımız *hane*lerden bir kısmı gerçekten *mücerred*'ler ise *hane* başına göre hesaplanan nüfusun daha alçak bir düzeyde olması gerekir.

1583 *Tahrir Defteri*ndeki bir tutarsızlık da bu yorumu destekler görünmektedir. Beşinci Bölümde (S. 117) gördüğümüz gibi çeşitli mahallelerde yazılan *seyyid*'lerle (Peygamber soyundan gelenler) **cemaat-ı Sadat** (Peygamber soyundan gelenlerin topluluğu) toplu başlığı altında yazılanlar arasında görünür bir uyumsuzluk vardı. Bir örnekle belirtmek gerekirse: **Mahalle-i Mevlana Şüca**'da yazılan Tayyib oğlu Hüseyin'in dört oğlu olduğu görülüyordu: Mehmet, Mürtaza, Ekmel ve Hasan. Ancak aynı kişi **ce-**

[25] Cook, **Population Pressure**: s. 65.

[26] 1486, 1523 ve 1553 Tahrir Defterleri **mücerred**'leri adlarının altında Arapça *mim* harfiyle belirtmektedirler. 1583 Tahrir Defterinde böyle belirtilmiş kayıt yoktur.

maat-ı Sadat başlığı altında Mehmet ve Mürtaza adlı iki oğlu olarak yeniden karşımıza çıkmaktadır. Bu uyumsuzluğu daha önce bir yazım hatasına bağlamışsak da bunun başka bir açıklaması da olabilir. Mahalle sakinleri olarak yazılan *seyyid*'lerin çoğunun **cemaat-ı Sadat** arasında da görünmesi bu sonuncuların vergiden muaf oldukları düşüncesini uyandırmaktadır. Daha önce gördüğümüz gibi bu dönemde Müslümanların vergiden muaf olmaları, şehir Müslümanlarına doğrudan doğruya salınan tek vergi olan *avariz* vergilerinden muaf olmaları anlamına geliyordu. Bu dönemde bunlar *hane* başına sağlanmaktaydı, yani evli olmayan Müslüman erkekleri bu vergiye tabi değildirler. Bunu göz önünde tutarsak Ekmel ile Hasan'ın vergiden muaf **cemaat-ı Sadat** listesinde yer alma nedenlerinin yazım hatasında değil, *mücerred* oldukları için vergiden muaf tutulmalarından dolayı olduğunu söyleyebiliriz.

Bu yorum doğru ise, yani 1583 *Tahrir Defteri*nde *mücerred*'ler kayıtlı iseler, ancak bunların *hane*'lerin yetişkin evli erkek reislerinden ayrılması imkânsızsa, kâtiplerin evli ve bekarları ayırdetmemiş olmaları *Tahrir Defterleri*nin derleme amacını etkileyecek midir? Bu noktada *Tahrir Defterleri*nin hem mali hem idari amaçları olduğunu ve genel olarak Müslümanlar hakkında verilen ayrıntıların Hıristiyanlar için verilenlerden daha az olduğunu hatırlamak gerekir.

Gelir kaynaklarının yazılmasının mali amacı konusunda *avariz* vergisinin *hane* başına sağlanması yüzünden, bir adın *hane*'yi mi yoksa *mücerred*'i mi belirttiğini bilmek önemlidir. Müslümanlar için geçerli olan bu durum *avariz* konusunda Hıristiyanlar için de aynı derecede geçerlidir. Ancak Hıristiyanların ödedikleri diğer vergi olan *ispence* bakımından, Trabzon'da *hane*'ler de *mücerred*'ler de aynı miktarı ödedikleri için bu ikisi arasında bir ayırım o kadar önemli olmamaktadır.

İdari amaçlar bakımından da, *hane* ile *mücerred* arasında ayrım yapılmadığı için *hane* birimi üzerine kurulu 'sayım değeri' olmaması yüzünden *Tahrir Defterleri* yararlı olmayacaktı.

Kısacası, her iki açıklama da tatmin edici değildir. 1583 Defteri derlenirken kâtipler *mücerred*'leri yazmamışlarsa Hıristiyan *mücerred*'lerin oluşturduğu gelir kaynağı ihmal edilmiş olmaktadır. Diğer yandan *mücerred*'ler kaydedilmişse ve bu kayıtlardan onları *hane*'lerden ayırma imkânı bulunmuyorsa o zaman *Tahrir Defteri*nin hem idari hem mali amaçları saptırılmış olacaktır.

Bundan önceki bölümlerden de anlaşılacağı üzere biz 1583 *Tahrir Defteri*ni 'olduğu gibi' kabul etmekteyiz ve *mücerred*'lerin yazıldıklarını fakat böyle tanımlanmadıkları ihtimalini kabul etmiyoruz. Bizi bu karara yönelten şey elimizdeki Trabzon *Tahrir Defterleri*nin hepsinin bu belirli kategoriye 'önemsemeyen' bir yaklaşımda bulunmalarıdır. *Mücerred* ve *hane* arasında sabit bir orantının bulunmaması bu iki kategoriye girenlerin saptanmasında çeşitli faktörlerin rol oynadığına işaret etmektedir. Bugüne kadar bu soruna eğilen bütün araştırıcılar buna bir çözüm getirememişlerdir.

Mücerred kategorisi konusunda kesinlikle tek söylenecek şey, Trabzon için verilen bilgilerin nitelik ve nicelik bakımından tutarsız olduğu ve *mücerred*'leri *hane*'lere ilave ederek çıkan rakamı bir ölçü sayısı olarak kullanma ihtimalinin bulunmadığıdır.

Trabzon *Tahrir Defterleri*nin tutarsız bilgi verdiği bir diğer kategori de *bive*'ler, yani *hane*'lerin dul reisleridir. Bu tutarsızlık iki şekilde ortaya çıkmaktadır. Bir yandan Müslüman *bive'ler* hakkında hiçbir bilgi verilmemekte, diğer yandan Hıristiyan *bive*'ler yalnızca 1486 ve 1523 *Tahrir Defterleri*nde yer alıp 1553 ve 1583 Defterlerinde bulunmamaktadırlar. Müslüman *bive*'lerinden vergi alınmadığı için bu grubun yazılmadığı ileri sürülebilirse de, Hıristiyan *bive'ler* için düzenli bir bilgi olmamasını açıklamak mümkün değildir. Trabzon *Tahrir Defterleri*nin kapsadığı dönemde bu grup yılda indirimli 6 akçe *ispence* ödemekte olduğu için, bunların dört *Tahrir Defteri*nin hepsinde yer alması beklenirdi. Bu grup hakkında toplanan bütün bilgiyi gösteren Tablo XXXIV'den (S. 190) de anlaşılacağı gibi, bir miktar bilgi veren iki *Tahrir Defteri*nde bile *bive* reisli ha-

nelerin oranı hakkında değişiklikler görülmektedir. Bu dalgalanma şunu ortaya koymaktadır: 1486 yıllarında şehrin toplam Hıristiyan *hane*lerinin % 15.45'inin başında *bive*'ler bulunurken, 1523 yıllarında bu oran % 10.33'e düşmüştü.

Bu değişimi nasıl açıklayabiliriz? Bunun daha önce 1486 ile 1583 yılları arasında şehrin nüfusu hakkında verilen portre üzerinde etkileri nedir? Birinci sorunun cevabını veremiyoruz. 1553 ve 1583 yıllarında Hıristiyan *bive*'lerin kaydedilmemesi için hiçbir neden görünmemektedir. 1486 ve 1523 yıllarında bu kayıtlarının herbirinin yanında bive kelimesi vardır. 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde bunların yanlarında bu açıklayıcı kelimeler olmadan yer aldıklarını imkânsızdır. 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*ndeki bütün adlar taranmış ve aralarında kadın adına rastlanılmamıştır. 1486 ve 1523 yılları arasındaki değişiklik de şaşırtıcıdır. Eğer fetih büyük bir çatışma sonunda olsaydı bunun yanısıra dul kadın sayısında bir artış olacağı için 1486'nın daha yüksek olan dul sayısı açıklanabilirdi. Ama daha önce gördüğümüz gibi ortada böyle bir durum yoktur. Esir alınan ve 1461'de İstanbul'da gönderilenler arasında genç evli erkekler var mıydı, ve eğer böyle ise, 1486'nın *bive* sayısındaki fazlalık bunu mu yansıtmaktadır. Ne yazık ki bu olguyu açıklayacak tatmin edici bir cevap da bulunmamaktadır.

1486 ve 1583 yılları arasındaki dönem içi şehrin toplam nüfusu hakkında verilen rakam bakımından *bive*'ler ya da bunların yokluğu önemli bir değişkenlik verir. Bu özellikle 1486 ve 1583 *Tahrir Defterleri* için böyledir. Bu iki Defterde Hıristiyanlar için verilen yüzdelerin gerçek durumu yansıttığını, yani bilinmeyen değişkenler tarafından etkilenmediğini, kabul edersek bu iki Defterde Müslümanlar için verilen nüfus sayısının % 10.33 ile % 14.45 düşük olduğunu kabul etmek zorundayız. Dul kadınların reisliğini yaptıkları Müslüman *hane*'lerinin (ki bunlar Defterde yazılmış değildirler) yüzdesinde de buna eş bir düşüş olacaktır. Diğer yandan 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde

TABLO XXXIV

1486-1583'de Trabzon Şehrinde Bive Sayısı

Sene	Müslümanlar Bive Sayısı	Hanelere Göre Yüzdesi	Rum Ortodoks Bive Sayısı	Hanelere Göre Yüzdesi	Ermeni Ortodoks Bive Sayısı	Hanelere Göre Yüzdesi	Latin Katolik Bive Sayısı	Hanelere Göre Yüzdesi	Bivelerin Toplam Sayısı	Hıristiyan Hanelerin Yekün Yüzdesi
1486	-	-	157	%17.33	47	%26,55	10	%22,73	214	%15,45
1523	-	-	98	%9,89	38	%20,10	12	%23,07	148	%10,33
1553	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1583	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

hiç *bive* belirtilmediği için hem Müslüman hem Hıristiyan rakamlarında % 10.33 ile % 15.45 düşük olacaktır.

*Tahrir Defterleri*nin bu 'erkek' yaklaşımının sonuçları yalnız Trabzon için geçerli değildir. Bunlar imparatorluğun hangi bölgesinin ele alındığına bakılmaksızın hesaba katılması gereken iki ayrı değişkeni bize göstermektedirler. *Tahrir Defterleri*, Hıristiyanların dışında, yalnız yetişkin erkek evli aile reislerini yazmaktalar ve *bive* reisliğindeki *hane*lerde yaşayan nüfusu ihmal etmektedirler. Diğer bir deyişle, nüfus sıklığı açısından *Tahrir Defterleri*nden elde edilen veriler yükseltilmelidir. Bugüne kadar hiçbir çalışmada bu yapılmamıştır.[27]

Burada imparatorluğun nüfusu içinde Hıristiyanların yaşadığı çeşitli bölgelerinden seçilmiş bir örnek sunulmuştur. *Bive* reisli *hane*lerin erkek reisli *hane*lere olan 'ortalama' oranı temeline dayanarak (bu verilen Trabzon *Tahrir Defterleri*ndekilerden daha tutarlı olduğu kabul edilerek) bulunan bir yüzde bu değişkeni hesaplayabilmek için imparatorluk çapında uygulanabilir.

Biz bu çalışmada *bive* reisliğindeki Hıristiyan *hane*lerinin beş yerine dört kişiden oluştuğunu hesaplayarak bu değişkeni denkleştirmeye çalışmadık. Bunun nedeni şudur: *bive*ler hakkında verilere sahip olan iki Trabzon *Tahrir Defteri*nden gerekli ortalamaları sağlayamayacak kadar tutarsız ve küçük bir örnek çıkarılabilmektedir. Bunun anlamı, 1486 ve 1523 *Tahrir Defterleri*nden çıkardığımız Müslüman nüfus sayısının çok düşük, hatta belki de % 10.33-%15.45'in 4/5'i kadar düşük olabileceğidir. 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*ne dayanarak yapılan Müslüman ve Hıristiyan nüfus tahminleri de düşüktür.

*Tahrir Defterleri*nin bu 'erkek' yaklaşımında bulunan ikinci değişken de Müslümanların poligami uygulamasıdır. *Hane*lerin evli erkek reislerini kaydeden *Tahrir Defterleri* bu erkeklerden hangilerinin birden fazla karısı ve ailesi olduğunu belirtmemektedir. Bu durumlarda *hane* sayısının

beşle çarpılması çok düşük bir rakam verecektir. Bu değişkenin rolünü ölçebilmek için bir yol yoksa da, gerek bu elimizdeki gerekse *Tahrir Defterleri* üzerine kurulmuş çalışmaların sonuçlarını kesin olarak almamak için hatırdan çıkarılmaması gereken bir unsurdur bu.

Tahrir Defterleri ile çalışırken hatırlanacak diğer bir değişken de Defterleri derleyen kâtiplerin yaptıkları hatalardır. Bu kaynaklarla çalışan herkes bunlarda sayısız matematik yanlışları olduğunu görmektedirler. Bu tür yanlışlar bunlar üzerinde çalışanların dikkatli bir araştırılmasıyla giderilebilirse de bu yanlışların neden daha önce görülüp düzeltilmediği sorusu ortaya çıkmaktadır. Diğer bir deyişle, bu dikkatsizlik hataları ihmâlden dolayı mı yoksa bilerek mi öyle bırakılmışlardır?

Ömer Lütfi Barkan, bizim Trabzon Tahrirlerinin de birer örneği olduğu onbeş ve onaltıncı yüzyılda derlenmiş olan Defterlerin temiz kopyalar olduklarını, üzerlerinde silinme olmadığını belirtmiştir.[28] Bu durum üzerlerinde çok silinme ve düzetilme yapılmış olan onyedinci ve onsekizinci yüzyıl Defterleri ile karşılaştırılarak bu önceki yüzyıllara ait Defterlerin imparatorluğun 'Altın Çağı'nda en üst düzeyde işleyen bürokrasiyi yansıttığını, sonraki yüzyıl Defterlerinin de uzun ve ağır çöküşünde Osmanlı hükümetinin her yanında görülen çöküntüyü belirttiği sonucunu çıkarmaktadır.[29]

Biz aynı durumu bundan biraz daha değişik olarak yorumluyoruz. Önceki *Tahrir Defterlerinin* 'temiz kopyalar' (ki burada yalnızca *mufasallardan* söz etmekteyiz) olması bizde kuşku yaratmaktadır. Trabzon Tahrirlerini yazan *emin*'lerin (kâtip) Türkçe, Rumca ve Ermeniceyi çok iyi bilemeyeceklerini ve şehrin sürekli değişen mahalle biçimleri konusunda pek bilgili olamayacaklarını gözönüne alırsak yanlış yazılmalar, silintiler ve düzeltmeler beklememiz ola-

---

[27] Barkan, **Fiscal**: s. 169. Tahrir Defterlerinden çıkartılan şehir nüfusu rakamlarına ısrarla % 10 ekleyen Barkan, bunu yazılmamış olabilen vergiden muaf askeri ve dini kişiler için yapmakta, *bive*'ler için yapmamaktadır.
[28] Barkan, **Tahrirleri**: s. 24-26.
[29] Barkan, **Tahrirleri**: s. 25.

ğandır. Oysa böyle bir durumun olmaması, bizde, Defterin içindeki bilgilerin doğruluğundan çok gösterişini düşünen bürokratlarla karşı karşıya bulunduğumuz izlenimini uyandırmaktadır. Titizliğe karşı bu tutku, iyi çalışan bir bürokrasinin temel düşüncesinden çok, *Tahrir Defterleri*ni derleyenlerin bitmiş eserlerinin *Sultan'a sunulacağını* bilen insanları akıla getirmektedir.[30] Sultan da küçük yanlışlıkları görmese bile silintileri ve düzeltmeleri mutlaka görecekti.

Bu çalışmada açık ama düzeltilmemiş yazım yanlışlıklarına sık sık işaret ettik. 1540 İstanbul *Tahrir Defteri*nde **mahalle-i Aya Trabzon**, 1486'nın **Ayu Ayos**, 1553 *Tahrir Defteri*nde **mahalle-i Faroz**'un arkasından yazılması gerektiği halde Müslüman **mahalle-i Aya Sofya**'dan sonra yazılan **gebran-i mahalle-i Faroz** düzeltilmesi gereken ama düzeltilmemiş olan çok açık yanlışlık örneklerinden birkaçıdır. 1486 *Tahrir Defteri*nde olduğu gibi *ispence* toplamlarındaki toplama yanlışları da, *ispence* vergisini incelerken göreceğimiz gibi, bütün Trabzon *Tahrir Defterleri*nde rastlanan başka bir yanlışlık türüdür. Son olarak da sık sık *hane* toplamlarının toplanılan sayılarla ilişkileri olmamasıdır. Bütün bunlar iyi çalışan bir bürokrasinin görmesi beklenen yanlışlardır.

Barkan'ın iddiasının aksine, onbeş ve onaltıncı yüzyıl Osmanlı bürokratları temiz kopyaları ile 'içeriği' 'biçim'e feda etmişlerdir. Onyedinci ve onsekizinci yüzyıl bürokratları ise bu süreci tersine çevirmişlerdir; onların 'kirli kopyaları' içeriğe gösterdikleri dikkatin bir belirtisidir. Görüşteki bu değişikliğin nedeni imparatorluğun genel durumunda aranmalıdır. Onbeşinci ve onaltıncı yüzyılda gücünün en yüksek noktasında, hazineye yeni fethedilen ülkelerden servet yağarken, insan muhtemel vergi gelirlerinin kaba tahminlerine dayanan 'ortalama' rakamlarla tatmin olabilir. Ancak ekonomik durum bozuldukça doğru kayıtlara sahip olmanın önemi giderek artar. Böylece sık

[30] İnalcık, **Conquest**: s. 110-111. Durumun gerçekten böyle olduğu 1575'te bir doğu Anadolu Tahrir Defteri derleyen memurlara verilen talimatta da gö-

sık düzeltilmiş sayfaları ile düzensiz Defterler 'içeriğin' 'biçim'in yerini almasının bu dönem bürokratlarının başlıca düşünceleri olduğunu gösterebilir.

Bu açıklamayı varsayımdan teoriye, çıkarmak için onyedinci ve onsekizinci yüzyıl mali kütüklerinden birkaçını incelemek ve onların düzensiz görünüşlerinin gerçekten mali konularda gerçekliğe götüren düzeltmelerden mi doğduğuna bakmak gerekir.

İsteyerek ya da istemeyerek yapılan bu yazım hatalarının doğurduğu gerçek tehlike en iyi olarak Trabzon *Tahrir Defterleri*nin şehrin *Efrenciyan* ya da Avrupalılar olarak nitelenen nüfusu hakkında verdiği bilginin derinlemesine incelenmesiyle anlaşılabilir.[31]

1523 *Tahrir Defteri* bu grup hakkında önemli bir yazım hatası taşımaktadır. Bu *Tahrir Defteri*nin Trabzon bölümüne ilişkin bütün önceki çalışmalara bu yanlışlık girmiş bulunmaktadır. Bu *icmal'i* derleyen katip şehrin iki Rum mahallesi olan **Dafnunda** ile **Pikşid**'i, **Mahalle-i Efrenç** ile birlikte yanlışlıkla **mahalle-i Efrenciyanı şehir** genel başlığı altına yerleştirmiştir. Sonuç olarak şehrin Efrenciyan'ı gerçekte oturdukları tek mahalleyi değil de üç mahalleyi iskân ediyorlarmış gibi bir durum doğmuştur. 1523 yıllarında toplam nüfusun gerçekte % 3.53'ünü oluşturduğunu gördüğümüz gibi 40 *hane*, 12 *bive* ve 9 *mücerred*'lik şehir Katoliklerinin aksine 159 *hane*, 24 *bive* ve 13 *mücerred* ya da şehir sakinlerinin % 12.69'unu oluşturdukları ortaya çıkar bu durumda. Bu ilk *Tahrir Defterleri*nde düzeltilmemiş yanlışın önemini ve daha da önemlisi bunun bu çalışmada nasıl saptandığını anlamak için 1523 *Tahrir Defteri*nin Trabzon bölümünden yararlanmış daha önceki çalışmaları gözden geçirmemiz gerekir.

Bu belirli *Tahrir Defteri*nin en ayrıntılı incelemesi M. Tayyib Gökbilgin tarafından "XVI. Yüzyıl Başlarında Trab-

---

rülmektedir. Bu talimatın tercümesi İnalcık'ın bu makalesinde bulunmaktadır.

[31] Bu hata Ankara 1976'da toplanan **Türk Tarih Kurumu Sekizinci Kongresinde** bizim sunduğumuz bir Bildirinin konusunu oluşturmaktadır. Bu Kongre zabıtlarında "The Question of Trabzon's Efrenciyan Population" başlığı altında çıkacaktır.

zon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi"[32] adlı makalesinde yapılmıştır. Gökbilgin 1523 *icmal*'inden şehrin *hane* toplamını çıkarmış, sonra bu rakamları 1553 *Tahrir Defteri*nden aldıklarıyla kıyaslamıştır. Şehrin **Efrenciyan** toplumu konusunda 1523 yılında **mahalle-i Efrenciyan-ı Şehir** genel başlığı altında kayıtlı üç Frenk mahallesi bulunduğunu söylemektedir. Bunların adlarını **mahalle-i Efrenç**, **mahalle-i Zafnunda** (Dafnunda) **nam-ı diğer Çölmekçi** ve **mahalle-i Bekşid** (Pikşid) **nam-ı diğer Değirmenderesi** olarak vermekte ve bunların toplam olarak 159 *hane*, 24 *bive* ve 13 *mücerred*'den oluştuklarını belirtmektedir. Gökbilgin ayrıca yüzyılın ortalarına doğru yani 1553 *Tahrir Defteri*nde, Zafnunda'ya Hıristiyan köylü akını olduğunu ve Frenk mahallelerinden birinin 49 *nefer* eksildiğini de ilâve etmektedir.[33]

Gökbilgin'in bu yorumu daha sonraki iki çalışmada da kullanılmıştır. Bunlardan birincisi Şehabeddin Tekindağ'ın 1974 tarihli **İslam Ansiklopedisi**'ndeki "Trabzon" maddesidir.[34] Makalede şehrin Efrenciyan toplumu için 1523 *Tahrir Defteri*nden Gökbilgin'in aldığı rakamlar verilmekte (nüfusun *bive* ve *mücerred* dilimlerinden sözedilmemektedir) ve onun yüzyılın ortasındaki değişiklikler konusundaki genel görüşü tekrarlanmaktadır.

Gökbilgin'in 1523 *Tahrir Defteri* incelemesini kullanan ikinci araştırma Ronald Jennings tarafından evvelce de gördüğümüz gibi yapılmıştı. Jennings 1523 *Efrenciyan* rakamlarını 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*ndekilerle karşılaştırmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken 1523 *Tahrir Defteri*nde gösterilen üç mahallenin Efrenciyan olduklarını kabul etmekte ve 1553 ve 1583'de de bunları aynen kabule devam etmektedir.[35]

Yukarıda sözü edilen araştırmalarda 1523 *Tahrir Defteri*nde Rum mahalleleri **Dafnunda** ile **Pikşid**'in **Efrenci-**

---

[32] Gökbilgin, **Trabzon**: s. 297-98.
[33] Gökbilgin, **Trabzon**: s. 297-98.
[34] Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon," **İslam Ansiklopedisi** Fask. 125 (1974). s. 455-477.
[35] Jennings, **Urban Population**: s. 43-45.

yan olarak geçmesinin bir yazım hatası olduğunun farkedilmemesinin üç nedeni vardır. Bunları şöylece sıralayabiliriz: a) Bu araştırmalardan herbiri başlangıç olarak 1523 *Tahrir Defteri*ni almaktadırlar. Bunun anlamı ellerinde kıyaslama için 1486 *mufassalı*'nın bulunmamasıdır. Eğer böyle bir kıyaslamaya gitmiş olsalardı 1523 *Tahrir Defteri*nin kayıtlarının doğru olarak kabul edilmesi halinde bu rakamların 1486'ya kıyasla çok büyük bir artış göstermiş olduğunu görebileceklerdi. b) 1523 *Tahrir Defteri icmal* türünden olduğu için tek tek yetişkin erkek adlarını vermemektedir. Bu yüzden bu mahalleler sakinlerinin Rum ya da Avrupalı olup olmadıklarını anlamaya imkân yoktur. c) Yine bu araştırmalar üç mahallenin bir münferid başlık, yani **mahalle-i Efrenciyan-ı şehir** altında yazılmış olmasındaki belirgin hatayı görmemişlerdir.

Bizim dikkatimizi ilk çeken ve 1486, 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde bu mahallelerde oturdukları gösterilen kişilerin adlarını incelemeye yönelten bu tutarsızlık olmuştur. Bu incelemenin sonunda 1486 yılının **Dafnunda** ve **Pikşid** mahallelerinin adları gibi buralarda oturanların da Rum oldukları saptanmıştır. Aynı durum 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*ndeki **Dafnunda** için de geçerlidir. **Pikşid**, daha önce gördüğümüz gibi 1553 yılında bir Müslüman mahallesi olmuş ve 1583 *Tahrir Defteri*nde ise hiç adı geçmemiştir. Diğer yandan 1486 yılı *Tahrir Defteri*nde Ceneviz ve Venedik mahallelerinde Lâtin adlı insanların ikâmet ettikleri görülmektedir. 1553 ve 1583'te **mahalle-i Efrenciyan**'da halâ çoğunluk olarak Latin adları ve şurada burada da Rum adlarına rastlanılmaktadır. Bundan da Avrupalı topluluğunun artık bu dönemde şehrin Rum Ortodoks topluluğu ile evlilik bağı ile ilişkiye girdiği sonucu çıkarılabilir.

1486 ve 1583 yılları arasındaki dönemde şehrin Efrenciyan'ının genel bir görünümünün verildiği Tablo XXXV'te (S. 198) **Dafnunda** ile **Pikşid** tekrar Rum Ortodoks toplumu arasına yerleştirilip yazım hatası düzeltildikten sonra durumun Hıristiyan nüfusun toplam nüfusa oranına ilişkin olarak bu çalışmada sözü edilen olaylara

uygun olduğu sergilenmektedir. 1486 ile 1523 arasındaki büyüme toplam olarak tüm Hıristiyan toplumunca paylaşılmıştır. 1523 ile 1553 arasındaki düşüş ise bu dönem içinde şehirden sürülenler arasında **Efrenciyan**'ın bulunduğunu ya da bu grubun bir bölümünün kendi istekleriyle göç etmiş olduklarını göstermektedir. Bu göç, bu dönemdeki Osmanlı Safevi çatışmalarının ticaret hayatına getirdiği durgunluktan da olabilir. 1553 ile 1583 yılları arasındaki dönemdeki büyüme ise bu otuz yıllık dönemde bütün gruplarda görülmektedir.

Bu tür bir yazım hatasının farkedilmemesinin gerçek tehlikesi Jennings'in çalışmasında ortaya çıkmaktadır. Başlangıç noktası olarak 1523 *Tahrir Defteri*ni alan Jennings değişiklikleri bununla bundan sonraki dönemler arasında izlemeye çalışmaktadır. **Dafnunda**'nın 1553'te tümüyle Rumlarla iskân edilmiş olması açık gerçeği karşısında (kendisi bunun farkındaydı ama bunu 'güçlü bir Rumlaştırma etkisine' bağlıyordu)[36] Jennings, hele **Pikşid**'in artık bir müslüman mahallesi olduğunu da (sakinleri: **Mustafa veled-i İskender, birader-i O Burhaneddin,** *mücerred*, **İbrahim veled-i İskender, birader-i O Kurt** ve **Ali veled-i Abdullah**)[37] görmezlikten gelerek bu iki mahalleyi de hala **Efrenciyan** olarak göstermektedir.[38] 1583 yılında **Pikşid** Defterde kayıtlı olmadığı halde Jennings **Dafnunda**'yı halâ **Efrenciyan** olarak görmekte ısrar etmektedir.[39]

Bu yazım hatasını baştan kabul ederek yürüdüğü için Trabzon için verdiği bütün rakamlar ve yüzdeler bu nedenle etkilenmiştir. Efrenciyan için verilen rakamlar yüksek, Rumlar için verilenler az ve hatta bir 1553 Müslüman mahallesini Efrenciyan olarak saydığı için Müslümanlar için verdiği rakamlar yanlıştır.

Bu çalışmada farkedilmeyen yazım hatalarının yolaçabileceği büyük sorunlar açıkça görüldüğü halde yine de

---

[36] Jennings, **Urban Population**: s. 44-45.
[37] **T.T. No. 288**: s. 26.
[38] Jennings, **Urban Population**: s. 44.
[39] Jennings, **Urban Population**: s. 45.

bunun (eğer imkân varsa) bir dizi *Tahrir Defteri*ni dikkatle karşılaştırarak önlenebileceği de hatırdan çıkarılmamalıdır. Bu yüzden elde edilebilen bütün *Tahrir Defterleri*nin kullanılması, *icmal* türünde olanların, bütün yetişkin erkeklerin adlarını veren mufassal türünde olanlar yanında eksik bilgiden dolayı yanlış yoruma götürmesi ihtimali unutulmamalıdır.

TABLO: XXXV
1486-1583'de Trabzon Şehrindeki
Efrenciyan Topluluğu

Sene	Mahalle	Hane	Bive	Mücerred	Toplam Sayısı	Değişiklik Yüzdesi	Toplam Nüfusun Yüzdesi
	Efrenciyan-i Ceneviz	33	9	3			
1486					210		%3,13
	Efrenciyan-i Venedik	1	1	2			
1523	Efrenc	40	12	9	248	%+15.32	%3,53
1553	Efrenciyan	32	0	17	160	%-35,48	%2,62
1573	Efrenciyan	47	0	0	235	%+46.88	%2,22

Sonuç olarak, bu araştırma *Tahrir Defterleri*ne 'düzenli' yapılan 'sistematik' nüfus sayımı[40] olarak bir yaklaşımın tehlikelerine işaret etmektedir. Bunların mümkün olduğu takdirde kıyaslamalı bir inceleme yapılmadan geniş kapsamlı olarak kullanılamayacakları açıkça görülmektedir. *Hane, nefer, mücerred, bive* ve *Efrenciyan* konularını araştırırken, bunların herbirinin, Trabzon şehrinin sınırlı çerçevesi içinde bile nasıl önemli değişkenler ortaya koyduğunu gördük. Bu inceleme elde edilen bilgilerin (yalnız bir şehir için değil bütün bölgeler için geçerli olmak üzere) sabit olmasını sağlamak için sabit standardlar ve dikkatli bir analizin gerektiği Jennings'inki gibi bir çalışmada *Tahrir Defterleri*nin pek güvenilir bir kaynak olmadığını ortaya

[40] Barkan, **Fiscal**: s. 167.

koymaktadır. Bunun gerektirdiği geniş çalışma için harcanması gereken zamanın sonuçlarca doğrulanıp doğrulanmaması sorusuna ise ancak bu araştırmamıza benzeyen bir dizi araştırma yapılıp tamamlandıktan sonra cevap verilebilir.

İSPENCE VERGİSİ: Profesör Stanford Shaw bir süre önce yayınlanan bir çalışmasında kasaba ve şehirlerde yaşayan Osmanlılarla kırsal kesimde yaşayanlar arasında, birincilerin askerlikten ve diğerlerinin ödemek zorunda oldukları pek çok vergiden muaf olmak gibi bir ayırım yapıldığını göstermiştir.[41] Bu bölümün ilk sayfalarında biz şehirlerin içinde bile daha başka ayırımlar olduğunu gösterdik. Şehirde oturan Müslümanlar kırsal kesimlerde oturan Müslümanların ödedikleri vergileri ödemedikleri halde, şehir Hıristiyanları kırsal bölgelerde oturan Hıristiyanların ödedikleri *ispence vergisini* ödemekteydiler.

Şimdi biz Trabzon *Tahrir Defterleri*ndeki *ispence vergisi*ne ilişkin bilgilerden yararlanarak bu açık eşitsizliğin genel sonucunu açıklamaya çalışacağız.

Tablo XXXVI'da (S. 201) elde bulunan dört *Tahrir Defteri*nde, sağlanan *ispençe* vergisi ve bunların sağlanması gereken meblağlarla kıyaslanması görülmektedir. Hıristiyan vergi mükellefi sayısına göre sağlanması gereken bu vergide bazı tutarsızlıklarla karşılaşmaktayız.

Bu Tablo'nun incelemesine geçmeden önce neden bu belirli vergiyi seçtiğimizi belirtmek gerekir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu vergi, yıllık olarak, doğrudan doğruya yalnız kişilerce sağlanan tek vergi olup, elimizdeki dört *Tahrir Defteri*nde de kayıtlıydı. Aynı zamanda bu, hiç olmazsa teorik olarak, enflasyona rağmen onbeşinci yüzyıldan onyedinci yüzyıla kadar aynı düzeyde alınan bir vergidir. Oysa onaltıncı yüzyılın son bölümünde enflasyon nedeniyle diğer bir çok vergi matrahları arttırılmıştı.[42] Son olarak da, Trabzon'da bu verginin Hıristiyan toplumunda *hane* ve *mücerred* başına 25 *akçe*, *bive* başına 6 *akçe* oldu-

[41] Stanford J. Shaw, **History of The Ottoman Empire and Modern Turkey**. Cilt 1.: **Empire of the Gazis**. Cambridge, 1976, s. 150.

ğunu bilmemiz, Tahrirlerde tarh edildiği gösterilen toplama kuramda da eşit olması gereken toplam yekünü hesap etme olanağını verir.[43] (toplam yekün = *hane* + *mücerred* x 25 + *bive* x 6).

Tablo XXXVI'da (S. 201) 1486 ve 1523 yıllarında durumun aşağı yukarı böyle olduğunu görüyoruz. Bu iki *Tahrir Defteri*nden toplanabilecek vergileri hesaplayınca bunun, bu belirli bölgenin gelirini alan memur olan *mirliva* gelirine yaklaşık olarak eşit olduğunu görmekteyiz. 1486 yılında tarh edilen 26,307 *akçe* bizim tüm mükellefiyet rakamı olarak bulduğumuzdan 703 *akçe* daha fazladır. 1523 yılı içinse bizim hesapladığımız 28,513 *akçe*nin 378 *akçe* eksiği ile 28,135 *akçe* toplanmıştır. Bu iki durumda da farklar çok az olduğu için yazım hatalarına bağlanabilir.

Ancak aynı şeyi 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nden elde edilen bilgi için söylemek mümkün değildir. Mükellefiyet ile toplanan vergi arasındaki gedik giderek artmaktadır. 1553 yılında toplam mükellefiyet yekünü olan 23,200 *akçe*den 4,825 *akçe* fazlasıyla 28,025 *akçe* tarh edilmiştir. 1583 yılında ise toplam mükellefiyet yekünü olan 24,725 *akçe*den 5,275 *akçe* fazlasıyla 30,000 *akçe* vergi toplandığı görülmektedir.

1553 ve 1583 yıllarının 'tahmini' ve 'gerçekleştirilen' rakamları arasındaki fark, bu iki *Tahrir Defteri*nin Hıristiyan *bive*'ler konusunda ve 1583 *Tahrir Defteri*nin de *mücerred*'ler konusunda bilgi vermemesinden doğmuş olabilir. Ancak bu farklılıkların gerçek nedeninin bu dönemde doruğuna erişmiş olan ihtida hareketlerine bağlanması da imkânsız bir şey değildir. İhtida edenlerin *ispence* yükünün Hıristiyan olarak kalanlara kaydırılması söz konusu olabilir mi? Bu soruya kesin bir cevap verilemezse de, cevabın 'evet' olacağını belirten bazı işaretler görmekteyiz. 1553 ile 1583 yıllarında toplanan fazla miktarları, yani 4,825 ve 5,275 *akçe*yi karşılaştırırsak, **veled-i Abdullah**'ların Hıristiyan kalmış olsalardı ödeyecekleri vergiyi

---

[42] İnalcık, **İspendje**: s. 211.
[43] Bkz.: Bölüm II (s. ??).

TABLO XXXVI

1486-1583'de Trabzon Şehrinde Hıristiyanlarca Verilen İspence Miktarı

Sene	Hane	Mükellef Miktar a)	Mücerred	Mükellef Miktar b)	Bive	Mükellef Miktar c)	Toplam Mükellef Miktar Yekünü	Defterde Verilen Yekün d)
1486	897	22.425	65	1.625	214	1.284	25.334	26.037[e]
								25.114
1523	1.084	27.100	21	525	148	888	28.513	28.135[f]
1553	650	16.250	278	6.950	-	-	23.200	28.025[g]
1583	989	24.725	-	-	-	-	24.725	30.000[h]

a) *hane* başına 25 *akçe* hesaplanmıştır.

b) *mücerred* başına 25 *akçe* hesaplanmıştır.

c) *bive* başına 6 akçe hesaplanmıştır.

d) Her bir *Tahrir*'de verilen yekün.

e) **M. M. Nu. 828** S. 26 şehirdei *İspence* miktarı yekünü 26.037 *akçe*dir. Ayrıca daha evvel Bölüm II, Tablo III'de belirttiğimiz gibi her *mahalle*nin sonunda verilen *İspence* miktarının yekünü = 25.114 *akçe*dir.

f) **T. T. No. 387**: S. 717.

g)**T. T. No. 288**: S. 28.

h) **T. Kad. No. 29**: V19v ve **T. T. No. 613**: S. 6.

hesaplayınca bu 'fazlalıkların' hemen kaybolduğunu görürüz. 1553 yılında görülen 163 **veled-i Abdullah** eğer kişi başına 25 *akçe ispence* vergisi ödüyor olsaydı, bu 4,075 *akçe*lik bir fazlalık oluşturacaktı ki, bu rakam bu *Tahrir Defteri*nde örülen 4,825 *akçelik* rakama çok yakındır. Aynı şeyi 1583 *Tahrir Defteri*ne de uygularsak, burada görülen 258 **veled-i Abdullah'ın** ihtida etmemiş oldukları takdirde 6,450 *akçe* ödeyeceklerini hesap edebiliriz. Bu yekün de bu *Tahrir Defteri*nde görülen 5,275 *akçe*lik 'fazlalığa' yakındır. Bu durumun, ihtida edenlerin eskiden ödemekte oldukları vergilerin eski dindaşlarına yükletilmesi olasılığını doğurduğunu burada belirtmek isteriz.[44]

Yukarıdaki varsayımın gerçekliği bir yana bırakılırsa, *Tahrir Defterleri*nde gösterilen vergiler gerçekten toplanmışsa, onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Trabzon'da her Hıristiyan hanesinin ödediği *ispence* vergisinin yılda 25 *akçeden* 30 *akçe*ye yükseltildiği söylenebilir.

Altıncı Bölüm'de şehirli Hıristiyanların yüklendiği bu eşitsiz vergi yüzünden 1553 ile 1583 yılları arasında şehirde ihtida hareketlerinin çoğalmış olacağını belirtmiştik. Bu verginin oynadığı rolün ne derece önemli olduğunu, onbeş ve onaltıncı yüzyıl Osmanlı şehir gelirleri konusunda bilgi eksikliği yüzünden kesin olarak söyleyemiyoruz. Diğer bir deyişle, yılda 25 *akçe* ağır bir yük müydü?

Bu sorunun yaklaşık olarak cevabını hiç beklenilmedik bir kaynaktan, onbeşinci yüzyılın ikinci yarısında derlenmiş olan Osmanlı Ceza Kanunu'ndan alabiliriz. Burada zina suçu için sıralanan cezalar maddesinde bir insanın zengin, orta halli, yoksul ve muhtaç olarak nitelenmesi için ne kadar malı mülkü olması gerektiği gösterilmiştir. Madde şöyledir:

---

[44] Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları**. 2 Cilt. Ankara, 1943-44. Bkz. Cilt 1., s. 27-8. Uzunçarşılı bu pasajında iki vesikayı misal olarak kullanarak Hıristiyan ailelerin oğulları **devşirme** (zorunlu müslüman yaptırmak) alınmalarına rağmen onlardan müslüman oğulları için halâ haraç (Hıristiyanlardan alınan vergi) verme mecburiyetinde olduklarından şikayet ediyorlar.

> "Bir kimse zina işlerse ve bu kanıtlanırsa... zina suçu işleyen evli ve zenginse, yani bin *akçe* ya da daha fazla parası varsa, 300 *akçe* (ölüm cezası yememişse) ceza verecektir. Orta halli ise, malı mülkü 600 *akçe* ise 200 *akçe* ceza verecektir. Eğer fakirse, malı mülkünün değeri 400 akçeyse, 100 *akçe* ceza verecektir. Daha kötü bir durumdaysa 40 ya da 50 *akçe* ceza verecektir."[45]

Net varlığa göre düzenlenmiş ve halkı da böyle bir sınıflandırmaya sokan bu ilginç maddeden yılda 25 *akçe*lik *ispence* vergisinin ağırlığı yaklaşık olarak hesaplanabilir. Bir kimsenin yıllık geliri yerine net varlığı ile bir kıyaslama yapmak güçse de yine de bir fikir sahibi olabiliriz. Zenginler net mal varlıklarının % 2.5 ya da daha azını, ortahalliler net varlıklarının % 2.5 ile 4.17'sini, yoksullar net mal varlıklarının % 4.17'si ile 6.25'ini vergi olarak verecekler, gerçekten çok yoksul olanlar ise mal varlıklarının üstünde bir vergiye tabi tutulacaklar sonucu çıkmaktadır böyle bir kıyaslamadan.

Bu 'net mal varlığı' sıralamasının değil onaltıncı yüzyıl Trabzon'unda hayatı, zamanının Osmanlı hayatını bile gerçekten yansıttığı kuşkuludur. Burada bu rakamların verilme nedeni bu dönem için elimizdeki 'tek' bilginin bu olmasıdır. Trabzon Hıristiyanlarının yüzde kaçının zengin, orta halli, yoksul ve muhtaç olarak sıralanabileceğini bilmemize imkân olmamasına rağmen bu çizelgede aşağıya inildikçe nüfus sayısının çoğaldığı düşünülebilir. İlginç olan bir noktada işlenen suça verilen cezanın aksine *ispence*'nin kişinin ödeme durumuna göre değil de (6 *akçe* ödeyen *bive*'ler dışında) her *hane* ve *mücerred* başına 25 *akçe* olarak salınmasıydı. Şu halde insanın yoksulluğu nisbetinde *ispence* vergisinin kendisine ağır gelmesinin ihtida etmek için ekonomik bir zemin hazırladığı söylenebilir.

Trabzon Hıristiyanlarının yüklendikleri eşitsiz vergi ile sayıları artan mühtediler arasında doğrudan doğruya bir ilişki kurulamazsa da bu görünen eşitsizliğin ihtida için ekonomik bir neden yarattığını düşünmekteyiz.

---

[45] Uriel Heyd, **Studies in Old Ottoman Criminal Law** (ed. V.L. Menage) Oxford, 1973. s. 95.

Hıristiyanların doğrudan doğruya ödedikleri bir vergi olan *ispence* vergisinin incelenmesinden Trabzon şehrinin dolaylı vergilendiriliş konusuna dönersek, *Tahrir Defterleri*nden edinilen bilgilere dayanarak, onbeşinci yüzyıl sonları ve onaltıncı yüzyıl Osmanlı vergi düzeninde teori ile gerçek arasında izlenebilir bir ilişki olmadığı görüşünü haklı çıkaran noktalar buluruz.

Tahrir Defterleri bize şehrin ekonomik hayatını ölçme imkânı da vermelidirler. 1523, 1553 ve 1583 *Tahrir Defterleri*nde şehire getirilip satılan mallara sağlanan çeşitli vergileri kapsayan *kanunnameler* de yer almaktadır. Bunun yanısıra aynı *Tahrir Defterleri*nde, İmparatorluk Hazinesi ve *mirliva* için gelir kaynakları başlığı altında *kanunnamelerde* yazılı vergilerin yıllık ortalama rakamları da verilmektedir. Teorik olarak, çeşitli *Tahrir Defterleri*nde tarh edilen ve toplanan vergi miktarlarındaki değişiklikleri izleyerek şehrin ekonomik hayatının genel gidişini ölçmek için bir indeks hazırlayabiliriz. Diğer bir deyişle, Trabzon'a getirilen ipek ipliğinin (ağırlığına göre) vergisi ve bu vergiden Hazineye giren gelir miktarını bilirsek, geliri vergiye böldüğümüz zaman yaklaşık olarak şehire getirilip satılan ipliğin miktarı konusunda bir bilgiye sahip oluruz. Bu gelirler arasındaki dalgalanma (otuz yıllık aralıklarla) bu belirli ekonomik faaliyetin hacmini ölçmek için yararlanılabilir bir kaynaktır.

Böyle bir incelemenin önünde iki engel vardır: 1523, 1553 ve 1583 *kanunname*lerinde sağlanan vergiler sabittir.[46] Ayrıca, bu vergilerden beklenen gelir miktarları da sabittir. Böylece ipek ipliği konusunda 1523 ve 1553 yılı *kanunname*lerinde belirtilen vergiler sabit olup her bir *Tahrir Defteri*nde bu vergi kaynağı için 47,712 *akçe* öngörülmüştür.

*Tahrir Defterleri*nde verilen bu rakamların toplanan vergilerle uzaktan yakından bir ilişkisi olmadığı ihtimali çok kuvvetlidir. Sonuç olarak sözü edilen dönem için Trab-

[46] **T.T. No. 387**: s. 712-715; **T.T. No. 288**: s. 2-6; ve **T.Kad. No. 29**: V2-4.

zon şehrinin ekonomik değişimlerinin incelenmesi için yararlı olmadıkları söylenebilir.

Daha önce bu dönem *Tahrir Defterleri*nin mali titizlikten çok imparatorluktan toplanması beklenen vergiler için yaklaşık tahmini raporlar oldukları konusunda ileri sürülen yorum da bu örnekle bir kere daha desteklenmiş olmaktadır.

Bu çalışmanın bu Bölümüne kadar *Tahrir Defterleri*ni şehirlerin demografik tarih kaynağı olarak kullanmada karşılaşılan güçlükleri vurgulamış bulunuyoruz. Şimdi elimizdeki bu dört *Tahrir Defteri*nden çıkan bilgilerin ışığında Trabzon şehrinin genel görünümünü incelemeliyiz.

Altıncı Bölüm'de gösterildiği gibi *Tahrir Defterleri*nde din değiştirme sürecini izlemeyi mümkün kılan veriler bulunmaktadır. Bunun yanısıra yine bu Defterlerden şehir içindeki yerleşme biçimlerinin dağılımlarını da bu olguya dayandırabilmekteyiz. 1486 ve 1583 yıllarındaki Müslüman yerleşim biçimlerini gösteren Tablo XXXVII (S. 207) bu noktayı ortaya çıkarmaktadır. Çoğunluğu şehire sürülmüş olan 258 *hane*lik küçük Müslüman toplumu 1486 yılında şehrin surları içinde bulunuyordu. 1523 yılında 201 *hane*ye düşen bu toplum (bunun nedeni sürgünlerden bir bölümünün geldikleri yerlere dönmüş olabileceklerine bağlanmıştı) şehrin doğu varoşlarına yayılmış durumdadır. 1553 yılında bu toplumun 570 *hane*ye yükselmiş olması yeni Müslüman göçünün ve ihtida hareketlerinin sonucudur. Bu unsurların etkisiyle surlar içinde yaşayan Müslüman nüfus oranı gözle görünür bir biçimde azalmış, ve Müslüman *hane*lerinin yarısından çoğu şehrin doğu ve batı varoşlarına yayılmış bulunuyordu. 1583 yılında Müslüman *hane* sayısının yaklaşık olarak iki katına çıkması özellikle yoğunlaşan din değiştirme hareketlerine ve 1553-1583 arası doğal nüfus artışına bağlıdır. 1583 yılında Müslümanların yerleşme biçimlerinin (yüzde olarak) 1553 yılındakinin hemen hemen aynı kalması ilginç bir noktadır.

Şehrin Hıristiyanları açısından aynı toplamları veren Tablo XXXVIII'de (S. 208) Müslümanlar için olandan daha

küçük bir genel değişme göze çarpmaktadır. İlk *Tahrir Defteri* derlendiğinde Hıristiyanların çoğunluğunun şehirde yerleşmiş yerliler olduğu gerçeği böylece yansıtılmış olmaktadır. Bu grup içinde en çok çarpıcı olan değişiklikler Hıristiyanların bir bölümünün 1523 ve 1553 yılları arasında şehirden sürülmüş olmaları gerçeğinden doğmaktadır. Bunun yanısıra Hıristiyanların surların dışına çıktıklarını görüyoruz. Bu tarihten sonra Hıristiyanların yaklaşık dörtte üçü doğu varoşlarında, geri kalanların çoğunluğu da batı varoşlarında ikâmet etmişlerdir.

*Tahrir Defterleri*nin herbirinin kapsadığı dönem içinde şehrin mahalle sayısını ve yaklaşık olarak büyüklüklerini kıyaslayan Tablo XXXIX (S. 209) şehrin sık sık tabi olduğu idari düzenlemeleri yansıtmaktadır. Müslüman mahallelerinin büyümeleri ve sayılarının artması bu toplumun onaltıncı yüzyılın ikinci ve üçüncü yirmibeş yıllarında gerçekten büyümekte olduğuna işaret etmektedir. 1486 ve 1523 yıllarında sırasıyla ortalama 69.7 ve 82.6 *hane*ye sahip olan Rum mahallelerinin 1583 yılında ortalama 33.79 *hane*ye düştüğünü görüyoruz. Aynı dönem içinde Rum mahallelerinin sayısının 12'den 24'e çıkmış olması bu sık yapılan idari düzenlemelerin amaçlarından birinin de Rum Hıristiyan mahallelerinin genişliğini sınırlı tutmak olduğunu gösteriyor olabilir.

Trabzon'da yerleşme biçimlerinin değişmesinin etkisi elde bulunan *Tahrir Defterleri*nin derlendiği dört yılda yerleşmeleri gösteren Haritalar VII-X'dan (S. 210-213) izlenebilir. Burada yalnızca şehrin genel olarak büyümesi değil, 1486-1583 yılları arasında geçirdiği değişimlerin önemi de görülmektedir. 1486'da Hıristiyan sakinleri bütün bölgelerinde yayılmış bir şehir olan Trabzon, 1583'te Hıristiyan nüfusun doğu ve batı varoşlarına itildiği ve Müslüman nüfusun bütün bölgelerine yayıldığı bir şehir olmuştur. Kısacası, bu haritalar daha önce belirtilen sonuçları, yani 1583 yılında Trabzon'un artık politik bir gerçeğin yanısıra nüfus olarak da bir Müslüman şehri olduğunu doğrulamaktadırlar.

TABLO: XXXVII
1486-1583'de Trabzon Şehrinde Müslümanların Yerleşme Şekli

Şehir Bölgesi	Sene	1486		1523		1553		1583
	Hane	Toplam Müslüman Yüzdesi	Hane	Toplam Müslüman Yüzdesi	Hane	Toplam Müslüman Yüzdesi	Hane	Toplam Müslüman Yüzdesi
DOĞU VAROŞLARI	...	...	24	%11,94	156	%27,37	335	%29,54
SURLARIN İÇİ								
Aşağıhisar			43	%21,40	60	%10,53	122	%10,76
Ortahisar	258	%100,00	130	%64,97	86	%15,09	101	%8,91
Yukarıhisar			4	%1,99	28	%4,91	53	%4,67
ARA YEKÜN:	258	%100,00	177	%88,06	174	%30,53	276	%24,34
BATI VAROŞLARI	...	...	...	...	217	%38,07	457	%40,30
GÜNEY VAROŞLARI	...	...	...	...	6	%1,05	16	%1,41
SAPTANMAMIŞ	...	...	...	...	17	%2,98	50	%4,41
YEKÜN:	258	%100,00	201	%100,00	570	%100,00	1.134	%100,00

TABLO: XXXVIII
1486-1583'de Trabzon Şehrinde Hıristiyanların Yerleşme Şekli

Şehir Bölgesi	Sene	1486		1523		1553		1583
	Hane*	Toplam Hıristiyan Yüzdesi	Hane	Toplam Hıristiyan Yüzdesi	Hane	Toplam Hıristiyan Yüzdesi	Hane	Toplam Hıristiyan Yüzdesi
DOĞU VAROŞLARI	844	%74,73	932	%75,38	483	%74,31	648	%66,05
SURLARIN İÇİ								
Aşağı hisar	...	...	...	...	...	...	...	...
Orta hisar	95	%8,60	46	%3,74	...	...	...	...
BATI VAROŞLARI	172	%15,02	252	%20,71	167	%25,69	246	%25,08
GÜNEY VAROŞLARI	...	...	...	...	...	...	16	%1,63
SAPTANMAMIŞ	16	%1,47	2	%,17	...	...	71	%7,24
YEKÜN:	1.127	%100,00	1.232	%100,00	650	%100,00	981	%100,00

* =hane + bive.

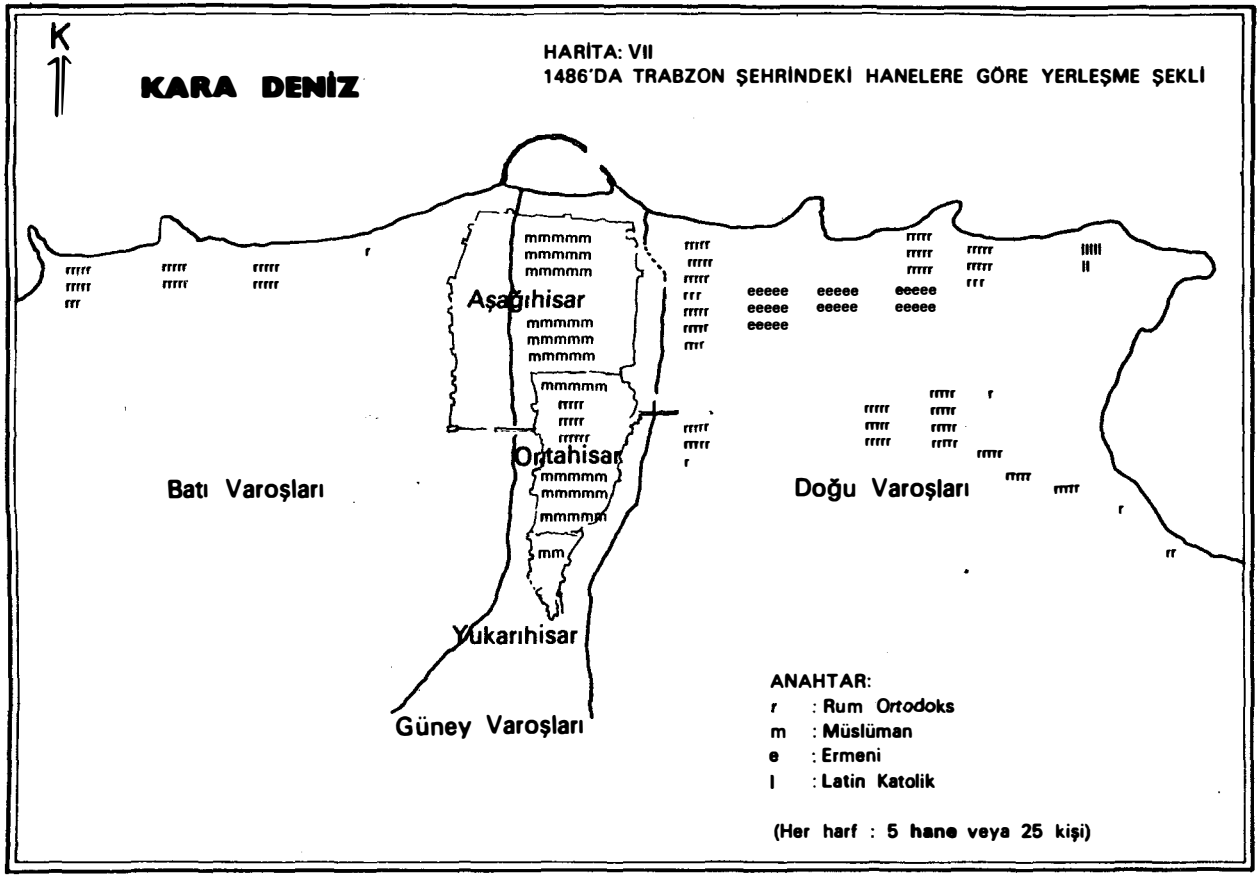
TABLO: XXXIX

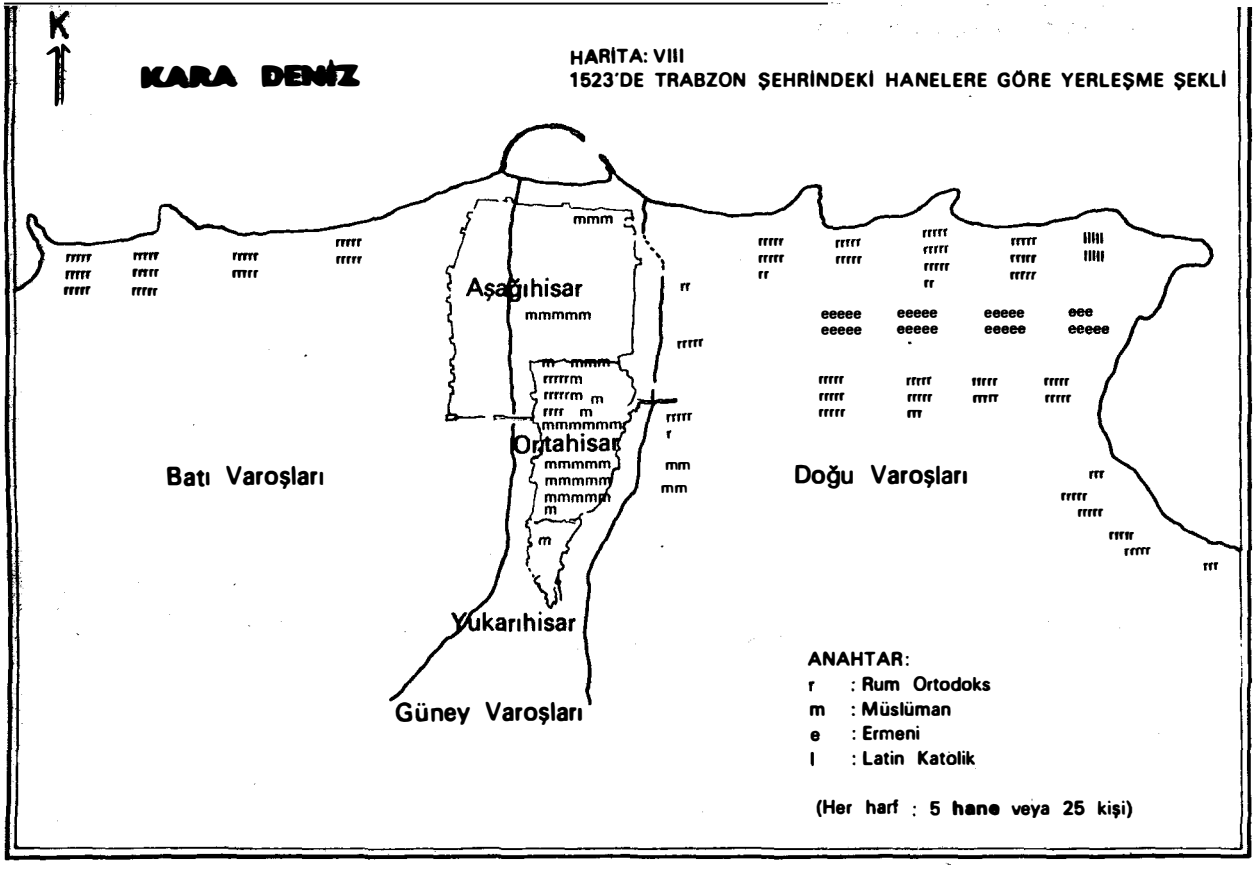
1486-1583'de Trabzon Şehrinde Mahallelerin (Din Gruplarına Göre) Ortalama Büyüklüğü ve Miktarı

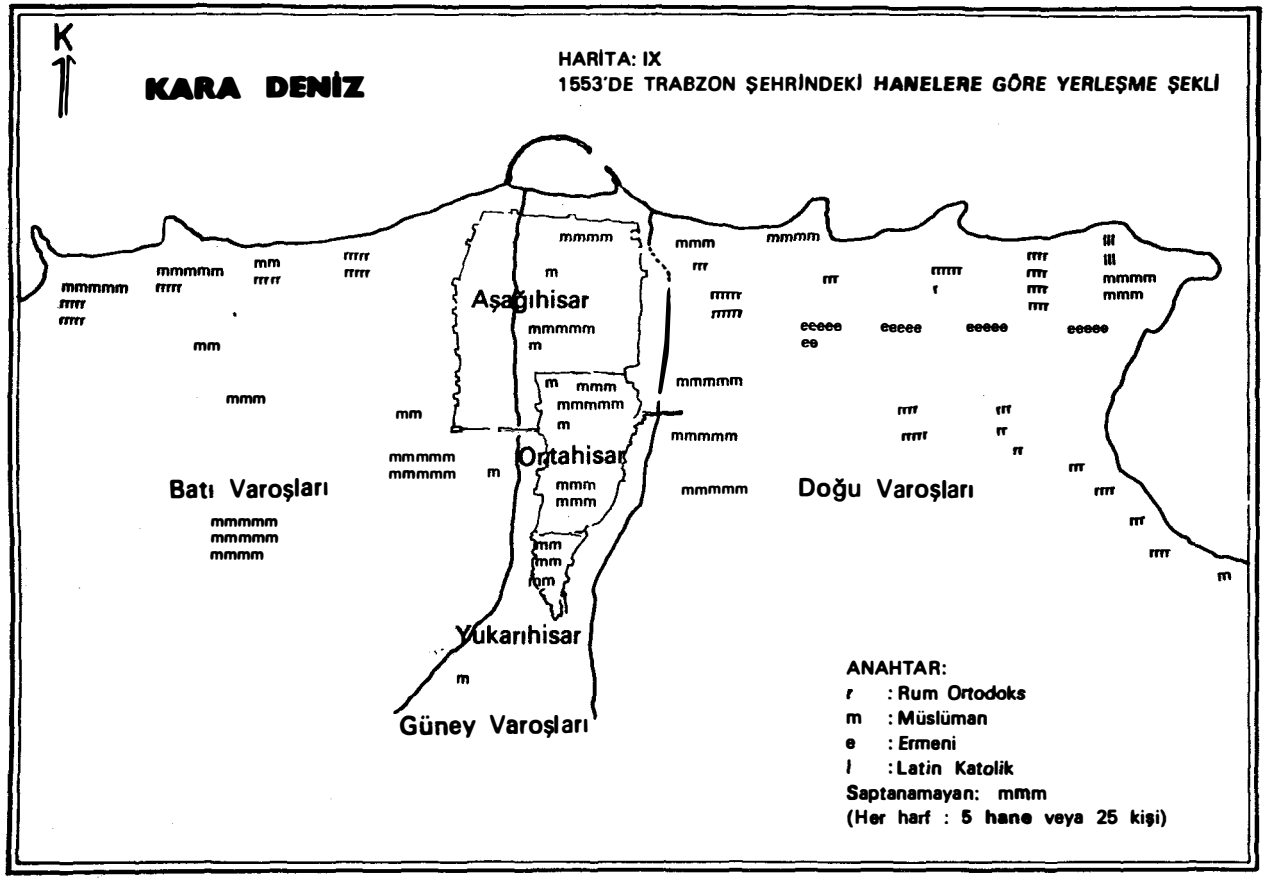
DİN GRUPLARI	1486			1523			1553			1583		
	MAH.	HANE	BÜYÜKLÜK ORT.	MAH.	HANE	BÜYÜKLÜK ORT.	MAH.	HANE	BÜYÜKLÜK ORT.	MAH.	HANE	BÜYÜKLÜK ORT.
MÜSLÜMANLAR	20	258	12,9	10	201	20,1	26	570	21,9	28	1.134	40,5
RUM ORTODOKS	13	906	69,7	12	991	82,6	17	509	29,9	24	811	33,8
ERMENİ ORTODOKS*	1	177	...	1	189	...	1	109	...	1	123	...
LATİN KATOLİK	2	44	22,0	1	52	52,0	1	32	32,0	1	47	47,0
YEKÜN:	36	1.385	38,5	24	1.433	59,7	45	1.220	27,1	54**	2.115	29,3

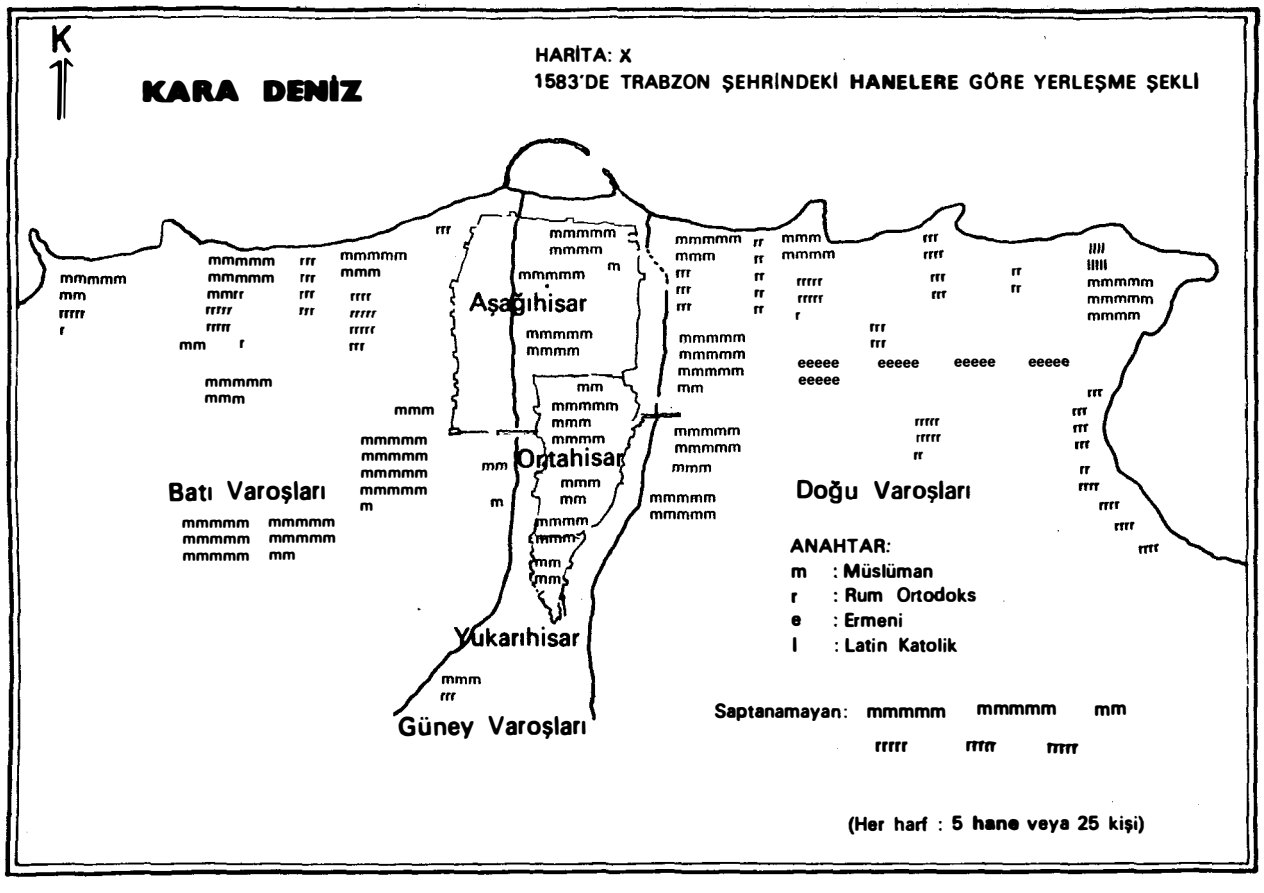
* Evvelce de gördüğümüz gibi, şehirdeki ermeni topluluğu, Trabzonun DOĞU VAROŞLARINA yayılmıştır. Ama Defterlerde birtek *mahalle* olarak kaydedilmiştir. Bu nedenle bu tablodaki 'büyüklük ortalaması' bölümlerinde gösterilmemiştir.

** Bu yekün **'cema'at-ı sadat'**ı içermemekte karma Faroz *mahallesi* hem müslüman hem de Rum ortodoks *mahallesi* olarak iki defa sayılıyor.

K
KARA DENİZ
HARİTA: VII
1486'DA TRABZON ŞEHRİNDEKİ HANELERE GÖRE YERLEŞME ŞEKLİ
Aşağıhisar
Ortahisar
Yukarıhisar
Batı Varoşları
Doğu Varoşları
Güney Varoşları
ANAHTAR:
r : Rum Ortodoks
m : Müslüman
e : Ermeni
l : Latin Katolik
(Her harf : 5 hane veya 25 kişi)

K
KARA DENİZ
HARİTA: VIII
1523'DE TRABZON ŞEHRİNDEKİ HANELERE GÖRE YERLEŞME ŞEKLİ
Aşağıhisar
Ortahisar
Yukarıhisar
Batı Varoşları
Doğu Varoşları
Güney Varoşları
ANAHTAR:
r : Rum Ortodoks
m : Müslüman
e : Ermeni
l : Latin Katolik
(Her harf : 5 hane veya 25 kişi)

K
KARA DENİZ
HARİTA: IX
1553'DE TRABZON ŞEHRİNDEKİ HANELERE GÖRE YERLEŞME ŞEKLİ
Aşağıhisar
Ortahisar
Yukarıhisar
Batı Varoşları
Doğu Varoşları
Güney Varoşları
ANAHTAR:
r : Rum Ortodoks
m : Müslüman
e : Ermeni
l : Latin Katolik
Saptanamayan: mmm
(Her harf : 5 hane veya 25 kişi)

K
KARA DENİZ
HARİTA: X
1583'DE TRABZON ŞEHRİNDEKİ HANELERE GÖRE YERLEŞME ŞEKLİ
Aşağıhisar
Ortahisar
Yukarıhisar
Batı Varoşları
Doğu Varoşları
Güney Varoşları
ANAHTAR:
m : Müslüman
r : Rum Ortodoks
e : Ermeni
l : Latin Katolik
Saptanamayan:
(Her harf : 5 hane veya 25 kişi)

Trabzon *Tahrir Defterleri*nin kapsadığı dönemlerde nüfus toplamlarını kıyaslayan Tablo XL'da (S. 215) da, bu yine doğrulanmaktadır. Bu bölümde bu toplam sayıların ortalama olarak alınması gerektiği üzerinde durulmuşsa da, yine de bunlardan incelenen dönem içindeki genel değişiklikleri izlemek mümkündür. Bu değişikliklerin neler olduğu, 1486-1583 yılları arasında şehrin dini gruplarının herbirindeki genel değişimlerin yer aldığı Grafik I'de (S. 216) daha açık olarak görülmektedir. Burada en küçük iki grubun, Ortodoks Ermeni'lerle Latin Katolik'lerin genel olarak en az değişime uğradıklarını görüyoruz. Bunların sayılarında 1523 ile 1553 yılları arasında görülen az sayıda düşme bu dönem içinde yer alan sürgün olayını yansıtmaktadır.

En önemli değişiklik Müslüman toplumunda görünmektedir. Toplum, ağır başlangıcına rağmen, 1523 ile 1583 yılları arasında, yeni Müslüman yerleşmesi (1523-1553 arası) ve sürekli bir ihtida hareketi sonucunda hızla büyümüştür. Gördüğümüz gibi, şehrin Müslüman toplumundaki değişiklikler Rum Ortodoks toplumundaki değişikliklerle bir sebep ve sonuç ilişkisi içindedir. 1523 ile 1553 yılları arasında Rum toplumunda görülen düşüş hem sürgün hem de daha önemlisi din değiştirme olaylarının bu toplumdan aldığı nüfus sayısını yansıtmaktadır. Aynı toplumun 1553 ve 1583 yılları arasındaki büyümesi ise yeni yerleşim, daha önce İstanbul'a sürülmüş olanların bir kısmının (ve ailelerinin) dönmesi ve doğal büyümenin sonucudur.

Grafik II'de (S. 217) 1486 ve 1583 yılları arasında şehrin nüfus profilinin genel değişiklikleri gösterilmiştir. 1486 ile 1523 yılları arasındaki artış, Müslüman nüfusun azalmasına rağmen olmuştur. 1523 ile 1553 yılları arasında toplam nüfusun eksilmesi o dönemde gördüğümüz büyük değişiklikleri yansıtmaktadır. Bu dönemde çok sayıda Hıristiyan sürgün edilmiş, yerlerine daha az sayıda yeni Müslüman ve Hıristiyan göçmenler gönderilmiştir. 1553 yılında 6,100 nüfustan 1583'te 10,575 nüfusa olan % 73.36'lık sıçrama ise doğal artışın yanısıra sınırlı bir yeni

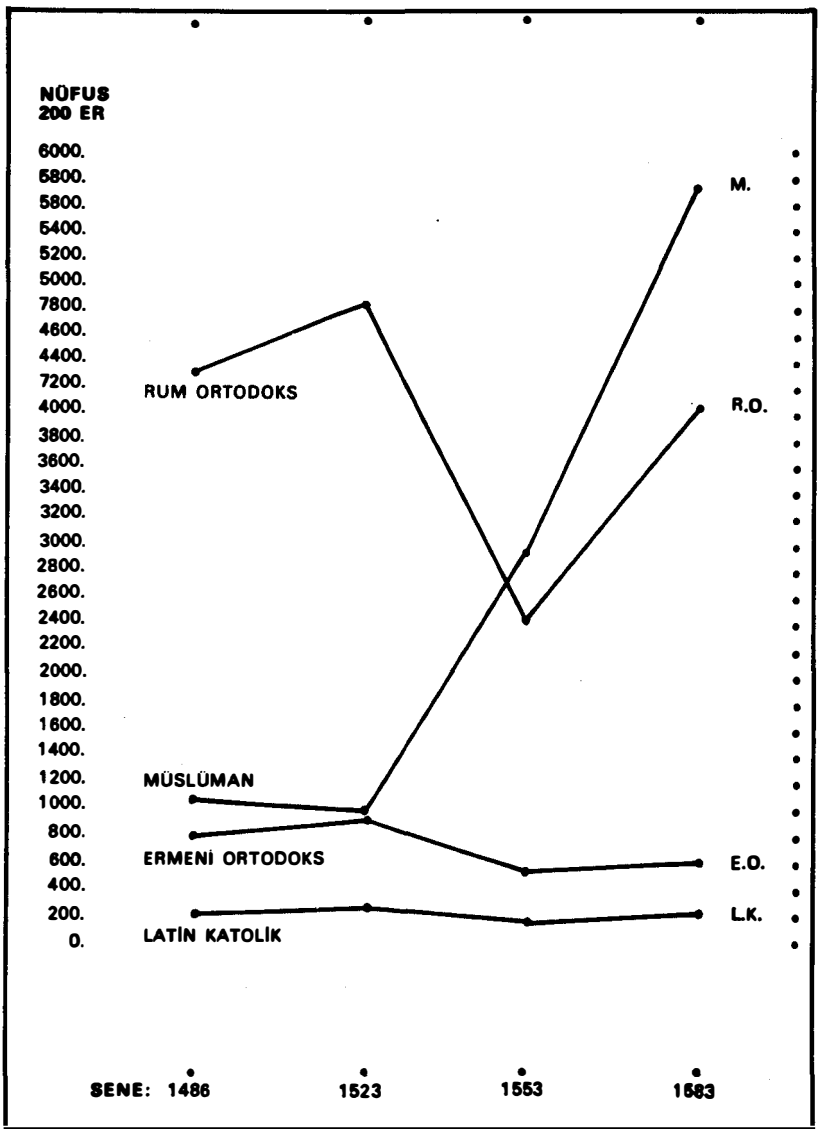
TABLO: XL

1486-1583'de Trabzon Şehrinde Nüfus Yekünü

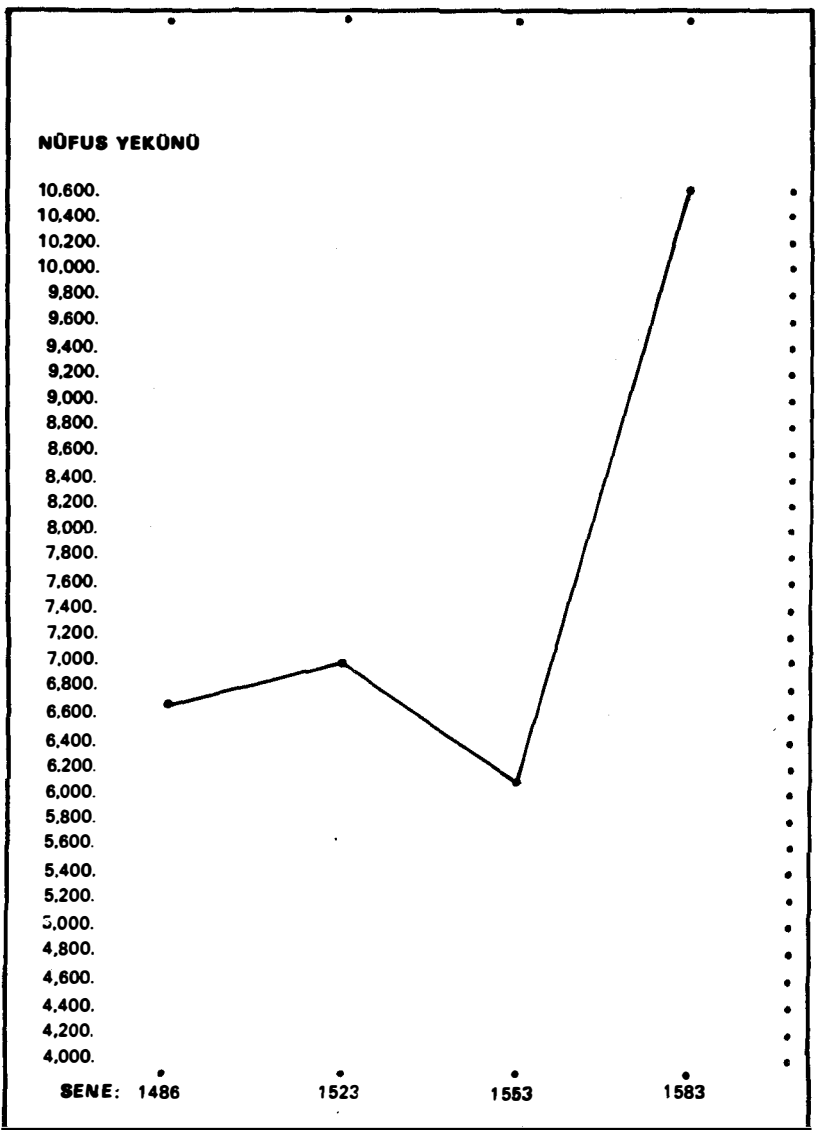
SENE VE SINIF	MÜSLÜMANLAR	TOPLAM YÜZDESİ	RUM	TOPLAM YÜZDESİ	ERMENİ	TOPLAM YÜZDESİ	LATİN KATOLİK	TOPLAM YÜZDESİ	HIRİSTİYAN	TOPLAM YÜZDESİ	YEKÜN
1486											
BİVE	...		157		47		10		214		
MÜCERRED	...		50		10		5		65		
HANE	258		749		130		34		913		
MÜKİM YEKÜNÜ	1.290	%19,22	4.373	%65,13	838	%12,49	210	%3,13	5.421	%80,78	6.711
1523											
BİVE	...		98		38		12		148		
MÜCERRED	...		4		8		9		21		
NEFER	22		..		...		...		...		
HANE	179		893		151		40		1.084		
MÜKİM YEKÜNÜ	1.005	%14,32	4.857	%69,22	907	%12,93	248	%3,53	6.012	%85,68	7.017
1553											
NEFER	713		723		156		49		928		
MÜCERRED	143		214		47		17		278		
HANE	570		509		109		32		650		
MÜKİM YEKÜNÜ	2.850	%46,72	2.545	%41,72	545	%8,94	160	%2,62	3.250	%53,28	6.100
1583											
HANE	1.134		811		123		47		981		
MÜKİM YEKÜNÜ	5.670	%53,62	4.055	%38,34	615	%5,82	235	%2,22	4.905	%46,38	10.575

GRAFİK : I

1486 - 1583'DE TRABZON ŞEHRİNDE (DİN GRUPLARINA GÖRE) NÜFUS DEĞİŞİKLİKLERİ

GRAFİK : II
1486 - 1583 SÜRESİNDE TRABZON ŞEHRİNDE
GENEL NÜFUS PROFİLİ

yerleşimi ve daha önce şehirden sürülmüş olan Hıristiyan ailelerin dönüşlerini yansıtmaktadır.

Bu tanımdan da *Tahrir Defterleri*nin kapsadıkları dönem içinde Trabzon'un yoğun bir barış ve refah olarak nitelenebilecek bir durumda olmadığı açıkça görülmektedir. 1486'dan önce ve yine 1523 ile 1553 yılları arası Osmanlı sürgün politikası gereğince şehre yeni Müslüman sakinlerin yerleştirilmesi ve yine aynı politikayla 1523 ile 1553 yılları arasında şehirden çok sayıda Hıristiyanın çekilip alınması, ayrıca bu arada kendi istekleriyle şehire gelen sürekli bir göçmen dalgasının bulunması sürekli bir değişim havası yaratmış olmalıdır. İslâm dinini seçen Hıristiyanlar da bu değişiklik havasına katkıda bulunmuşlardır. Kısacası, bu çalışmanın kapsadığı 125 yıl, şehir ve birkaç kuşak sakinleri için bir 'değişme durumu' olarak nitelenebilir.

Bu çalışma boyunca, eldeki *Tahrir Defterleri*ne dayanarak Trabzon'un bir Müslüman şehri olması sürecini izlemeye çalıştık. Bu incelemede, daha önceki araştırmalarda varılan sonuçların aksine, bunun şehrin 1461'de fethinden hemen sonra yer alan ani bir süreç olmadığını göstermiş bulunuyoruz. Aksine, bu 125 yıl gibi bir süre içinde tamamlanmış, ve bu halde bile bunun şehrin yerli Hıristiyanlarından büyük bir kısmının İslâmlaştırılmasıyla kolaylaştırılmıştır. Sonuç olarak, 1583'te şehrin nüfusunun çoğunluğu Müslüman olduğu ve şehrin 'İslamlaştırılması'ndan söz edebildiğimiz halde şehrin fetih öncesi karakterinin büyük bir kısmını korumuş olduğunu söyleyebiliriz. Diğer bir deyişle, incelediğimiz dönemin sonunda Trabzon şehrinin 'Türkleştirilmesi' daha henüz ilk aşamalarındaydı.

Bibliyografya

Bu Kitapta Kullanılan Neşredilmemiş Kaynaklar

Arşivler:

Ankara:

1) *Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü*

a) Kuyudu Kadime Fihristi No. 29: Trabzon Tahrir Defteri (991/1583)

İstanbul:

1) *Başbakanlık*

a) *Maliyeden Müdevver Defterler:*

No. 828: Trabzon *Tahrir Defteri* (892/1486).

No. 1500: Trabzon *'Avariz-hane Defteri* (1017/1608).

b) *Tapu-Tahrir Defteri Fihristi:*

No. 53: *Trabzon Tahrir Defter* (*İcmal*) (921-39/1515-32).

No. 210: İstanbul *Evkaf Defteri* (947-1540).

No. 288: Trabzon *Tahrir Defteri* (961/1553).

No. 387: *Vilayet-i Rum Tahrir Defteri* (İcmal) (930/1523).

No. 613: Trabzon *Tahrir Defteri* (*İcmal*) /992/1584).

2) *Topkapı Saray*

a) Trabzon *Şer'i Siciller Defterleri:*

No. 1815: 963-5/1556/8.

No. 1816: 968/1571.

No. 1817: 969/1572.

No. 1818: 972-3/1576-6.

No. 1819:932-3/1575-6.

Kütüphaneler:

İstanbul:

1) *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi*

No. 5939 Tarihi belirlenmeyen Evliya Çelebinin Seyahatnamesi'nin bir nüshasıdır.

No. 80827 1307/1889'dan basılmamış bir Osmanlı Genel Nüfus Sayımı.

No. 90441 Albüm Trabzon. Abdülhamit II için hazırlanmış (1890) bir fotoğraf albümü, (Trabzonda çekilmiş 67 fotoğraf)

2) *Süleymaniye Kütüphanesi*

Aşir Efendi

Kt. No. 1004: Onaltıncı yüzyıla ait bir Kanunname mecmuası (Bkz. S. 50-79 Trabzon Kanunnameleri için).

Esat Efendi

Kt. No. 2421: Mehmet Aşık'ın *Menazır ül-avalim'inin* (1006/1599) bir nüshasıdır.

Halet Efendi

Kt. No. 616: Mehmet Aşık'ın *Menazır ül-avalim'in* müellifin nüshasıdır.

3) *Topkapı Saray Kütüphanesi*

Bağdat Kt.

No. 304: Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nin tarihi bilinmeyen bir nüshasıdır.

Neşredilmemiş Evraklar:

Trabzon:

1) 1937'de Kültür Bakanlığı için Sedat Çetintaş tarafından hazırlanmış ve neşredilmemiş *Trabzon'un Sanat Eserleri Raporu.* Bu Rapor için Bn. Aliye Aşırbaylı'ya teşekkür borçluyum. Raporun bir kopyası Trabzon Turizm ve Tanıtma Bölge Müdürlüğünün kitaplığında bulunmaktadır.

2) *Trabzon Belediyesi* 1950 *Mahalle Listesi.* Bu rapor Trabzon Belediyesi Fen İşleri Servisinde bulunmaktadır. Şehrin *mahallelerinin* eski ve yeni adlarını göstermektedir.

3) *Trabzon Merkezinde Mazbut Vakıflara Ait Camileri Gösterir Listedir* (1975). Bu, şehirdeki camileri ve vakıfları gösteren listedir. Trabzon *Müftülük* dairesinde bulunmaktadır.

4) *Trabzon ve Çevresindeki Eski Eserleri Gösterir Listedir* (1977). Trabzon'daki *Vakıflar Müdürlüğünde bulunmaktadır.*

Bu Kitabin Hazirlanmasinda Kullanılan Genel Eserler

Ainsworth, W.F. *Travels and Researches In Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia.* London, 1842.

_____. *Travels In The Tracks Of Ten Thousand Greeks.* London, 1844.

Akbulut, Ömer, *Trabzon Kitabeleri,* İstanul, 1954.

_____. *Trabzon Meşhurları Bibliyografyası.* Ankara, 1970.

_____. *Trabzon Tarihi.* Trabzon, 1955.

_____. *Trabzon'un Fethi ve Trabzon Kralları.* Trabzon, 1964.

Akdağ, Mustafa. *Celali İsyanları.* Ankara, 1963.

Allen, W.E.D. *A History Of The Georgian People.* London, 1932.

_____. *Problems of Turkish Power in the Sixteenth Century.* London, 1964.

Alpatov, M. "Reliefs de Sainte-Sophie de Trebizonde," *Byzantion* 4 (1927-28) 410-418.

Altay, Zekai. *Trabzon İli Yer Adları.* (Basılmamış mezuniyet Tezi): İst. Üniv. Edeb. Fakül., Tarih Bölümü 1967-68).

Anadolu, Mükerrem. *Trabzon'daki Bizans Çağı Yapıları.* İstanbul, 1969.

Andreasyon, H.D. "Bir Ermeni kaynağına göre Celâli," *Tarih Dergisi* 13 (1962-3) 27-52.

_____. "XIV.XV.yüzyıl Türk Tarihine Ait Ufak Kronolojiler ve kolofonlar," *İ.Ü. Tarih Enstitüsü Dergisi* 3(1972) 83-148.

Ankori, Zvi. *Karaites In Byzantium: The Formative Years 970-1100.* New York, 1959.

Anonymous. "Trebizond and the Persian Transit Trade," *Journal of the Royal Central Asian Society.* 31 (1944) 289-301.

Aşıkpaşazade, Ahmet. *Die altosmanische Chronik des 'Aşıkpaşazade.* Neşreden: F. Giese. Liepzig, 1929.

_____. *Tevarih-i Al-i Osman.* Neşreden: Ali Bey. İstanbul, 1332/1913.

Aymard, M. *Venise, Raguse et le commerce du ble pendant la seconde moitie du XVIe siecle,* Paris, 1966.

Babinger, Franz. Die Geschichtsschreiber Der Osmanen Und Ihre Werke. Leipzig, 1927.

_____. "La date de la prise de Trebizonde par les Turcs (1461), "Revue Etudes Byz. 7 (1950) 205-207.

_____. Mehmed der Eroberer und seine Zeit. München, 1953.

Bacque-Grammont, Jan-Louis. "Etudes Turco-Safavides, I. Notes Sur le Blocus du Commerce Iranien Par Selim Ier," Turcica 6 (1975) 68-88.

Baklanov, N. "Deux Monuments Byzantins de Trebizonde," *Byzantion* 4 (1927-28) 363-391.

Ballance, Selina. "The Byzantine Churches of Trebizond," *Anatolian Studies* 10 (1960) 141-175.

Banescu, N. "Le conflit entre Genes et l'empire de Trebizonde a la veille de la conquete turgue (1418-49)," Atti V. Cong. Int. Studi Biz. I (1939) 4-10.

Barkan, Ömer Lütfi. "Avariz." İslam Ansiklopedisi. Cilt. II, 13-19.

_____. "Bazı Büyük şehirlerde eşya ve yiyecek fiyatlarının tesbit ve teftişi hususlarını tanzim eden kanunlar," Tarih Vesikaları 1 (1942) 326-44 ve 2 (1942) 15-40 ve 168-177.

_____. "Daftar-ı Khakâni," The Encyclopaedia of Islam (New Edition) Cilt. II (1965) 80-83.

_____. "Edirne Askeri Kassamı'na Ait Tereke Defterleri (1545-1659)," Belgeler 3-5-6 (1968) 1-479.

_____. "Essai Sur Les Donnees Statistiques Des Registres De Recemsement Dans L'Empire Ottoman Aux Xve et XVIe Siecles," Journal of the Economic and Social History of the Orient 1 (1957-58) 9-36.

Barkan, Ömer Lütfî and Ayverdi, Ekrem H. İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546) Tarihli. İstanbul, 1970.

Barkan, Ömer Lütfi. "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon metodu olarak sürgünler," İst. Üniv. İktisat Fakültesi Mecmuası 11 (1949-50) 524-569; 13 (1951-52) 56-78; (1953-4) 209-237.

_____. XV ve XVI ıncı asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda zirai ekonominin hukuki ve mali esasları. Cilt. I: Kanunlar. İstanbul, 1945.

_____. "Osmanlı İmparatorluğunda bir İskân ve Kolonizasyon metodu olarak vakıflar ve Temlikler: I İstila devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler." Vakıflar Dergisi 2 (1942) 279-386.

_____. "Research on the Ottoman Fiscal Surveys," Studies in the Economic History of the Middle East. Neşreden: Michael Cook. London, 1970.

_____. "894 (1488-89) Yılı Cizyesinin Tahsilatına Ait Muhasebe Bilançoları," **Belgeler** 1/1 (1964) 1-117.

_____. Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı. Cilt. I. Ankara, 1973.

_____. "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi," Türkiyat Mecmuası 10 (1952-53) 1-26.

_____. "Türkiye'de İmparatorluk devirlerinin büyük nüfus ve arazi tahrirleri ve hakana mahsus istatistik defterleri," İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası 2/1 (1940) 20-59; 2/2 (1940) 214-247.

Baschmakoff, Alexsandre. Cinquente siecles d'evolution ethnique autour de la Mer Noire. Paris, 1937.

Baştav, Şerif, 16. Asırda Yazılmış Anonim Osmanlı Tarihi. Ankara, 1973.

Bayarle, Gustav. Ottoman Tributes In Hungary. The Hague, 1973.

Baykal, Bekir Sıtkı. "Die Rivalitat zwischen Uzun Hasan und Mehmet II. um das Kaiserreich von Trapezunt," Trudy 25. Mezdunarodnogo Kongressa Vostokovedov Moskva 2 (1960) 442-448.

_____. "Die Vorbereitung Jzun Hasans zum Entscheidungskampf gegen die Osmanen und der Beginn des Krieges." Belleten 21 (1957) 285-296.

Baykal, Bekir Sıtkı. "Fatih Sultan Mehmet – Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi," Tarih Araştırmaları Dergisi 2 (1964) 67-82.

_____. "Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı kati mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı-Akkoyunlu harbinin başlaması," Belleten 21 (1957) 261-296.

Beck, H-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. München, 1959.

Beldiceanu, Nicora. Les acts des premiers sultans. C lt. I. Paris, 1960; Cilt. II. Paris, 1964.

_____. "Le Timar de Muslih ed-Din, Preceptueur de Selim Şah," Turcica 8/2 (1976) 91-109.

Beldiceanu-Steinherr, Irene. Berindei, Mihnea and Veinstein, Gilles. "Attribution de Timar dans la Province de Trebizonde (Fin du XVSiecle)," Turcica 8/1 (1976) 279-290.

Bijişkyan, P. Minas. Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817-19. Tercümesi: H.D. Andreasyon. İstanbul, 1969.

Bordier, Julien. "Relation D'un Voyage en Orient," Archeion Pontou 6 ve 7 (1935-37) 36-158.

Bowen, Harold. "Awarid," The Encyclopadia of Islam; New Edition) cilt. I (1960) pp. 760-61.

_____. "Azab," The Encyclopadia of İslam (New Edition) Cilt. I (1960) p. 807.

Brant, James. "Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835." Journal of the Royal Geopraphical Society of London 6 (1836) 187-191.

Bratianu, Georges I. La Mer Noire: Des origines a la conquets ottomane. München, 1969.

_____. Recherches sur le commerce genois dans la mer Noire au XIIIe siecle. Paris, 1929.

Braudel, Fernand. The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II. 2 Cilt. Tercümesi. Sian Reynolds. London, 1972.

Brounov, N. "La Sainte-Sopie de Trebizonde," Byzantion 4 (1927-28) 393-408.

Bryer, Anthony. "Cultural Relations Between East and West in the Twelfth Century," Relations Between East and West in the Middle Ages. Neşreden: Baker. Edinburgh, 1973.

_____. "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception," Dumbarton Oaks Papers 29 (1975) 113-148.

_____. "Ludovivo da Bologna and the Georgian and Anatolian Embassy of 1460-1461," Bedi Kartlisa 19-20 (1965) 178-198.

_____. "Rural Society in the Empire of Trebizond," Acheion Pontou 28 (1966-67) 152-160.

_____. "Shipping in the Empire of Trebizond," The Mariner's Mirror 52 (1966) 3-12.

_____. "Some Notes on the Laz and Tzan," Bedi Kartlisa 21-22 (1966) 174-195 ve 23-24 (1967) 161-168.

_____. "The Last Laz Risings and the Downfall of the Pontic Derebeys, 1812-40," Bedi Kartlisa 26 (19699 191-210.

_____. "The Latins in the Euxine," Xve Congres Int. D'Etudes Byzant. I. (Athenes, 1976) 3-20.

_____. "The Latins in the Euxine," Xve Congres Int. D'Etudes Byzant. I. (Athenes, 1976) 3-20.

_____. "The Littoral of the Empire of Trebizond in Two 14 th Century Portolano Maps," Archeion Pontou 24 (1962) 97-127.

_____. "The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusions," Neo Hellenika 1 (1970) 30-53.

_____. "Trebizond and Rome," Archeion Pontou 26 (1964) 290-307.

_____. "Trebizond and Serbia," Archeion Pontou 27 (1966) 28-40.

_____. "Trebizond: The Last Byzantine Empire," History Today 10 (1960) 130-135.

_____. ve Selina Ballance ve David Winfield. "Nineteenth Century Monuments in the City and Vilayet of Trebizond: Architectural and Historical Notes," Archeion Pontou 28 (1966-67) 233-308.

_____. ve R. Milner-Gulland. "Two Metropolitens of Trebizond in Russia," Archeion Pontou 27 (1966) 21-27.

Büyük, Süleyman. Trabzon Limanı. (Basılmamış mezuniyet tezi) İst. Üniv. Edeb. Fak., Coğrafya Zümresi 1945-6).

Cahen, C. "Quelques textes negliges concernant les Turcomnas de Roum au moment de l'invasion mongole," Byzantion 14 (1939) 131-139.

_____. Pre-Ottoman Turkey. Tercümesi: J. Jones-Williams. New York. 1968.

Cambridge Medieval History. Cilt IV., Kısım I The Byzantine Empire. Neşreden: Joan Hussey. Cambridge, 1967.

Cervati, Raphael. Annuaire Oriental Commerce: 14me Annee 1896 (Hegire 1313-14). Constantinople, 1896.

Cezar, Mustafa. Osmanlı Tarihinde; Levendler. İstanbul, 1965.

Chalcocondyles, Laonicus. Corpus Scriptorum Historiae Byzantine. Cilt. XXXII Bonn, 1842.

Chrysanthos, Philippides. "He Ekklesia Trapezountos," Archeion Pontou 4-5 (1932-33).

Clavijo, Ruy Gonzales de. Embassy to Tamerlane, 1403-1406. Tercümesi. Guy le Strange. London, 1928.

Cook, M.A. Population Pressure In Rural Anatolia: 1450-1600. London, 1972.

Cuinet, Vital. La Turguie D'Asie. Cilt. I. Paris, 1890.

Cumont, F. And E. Studia Pontica II, Voyage d'exploration archeologique dans le Pont et la Petite Armenia. Brussels, 1906.

Çakıroğlu, Said Bilâl. Tarihi Ekonomik Sosyal Yönleriyle Trabzon. Ankara, 1964.

Dalsar, F. Türk sanayi ve ticaret tarihinde Bursa'da ipekçilik. İstanbul, 1960.

Danişmend, İsmail Hami. İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. 4 Cilt. İstanbul, 1947-55.

Dawkins, M.R. "The Crypto-Christians of Turkey," Byzantion 8 (1933).

Decei, A. "Karadeniz," İslam Ansiklopedisi. Cilt. VI., 238-46.

Deyrolle, Theophile. 1869 da Trabzon'dan Erzurum'a. Tercümesi: Reşad Ekrem Kocu. İstanbul (Tarihi yok).

Dinçer, Celâl. "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Lâyiha, Belgeler 5-8 (1968-71) 153-233.

Ditten, H. Der Russland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles. Berlin, 1968.

_____. "Laonikos Chalkokondyles und die Sprache der Rumanen," Aus der Byzantinistischen Arbeit der Deutschen Demokratischen Republik. Neşreden: J. Irmscher, I (1957) s. 93-105.

Ducas. Ducas, Istoria turco-bizantina (1341-1462). Neşreden: V. Grecu. Bucarest, 1958.

Erayda, Fuat. Trabzon Şehrinin Tarihi. (Basılmamış Mezuniyet Tezi) İst. Üni. Edeb. Fak. Tarih Bölümü, 1957).

Erder Leila. "The Measurement of Preindustrial Population Changes: The Ottoman Empire from the 15th to the 17th Century," Middle Eastarn Studies 11/3 (1975) 284-301.

Erkut, Erol. Trabzon İl Merkezi Monografisi (Basılmamış Mezuniyet Tezi) İst. Üniv. Coğrafya Enstitüsü, 1966).

Erol Oğuz. "Trabzon sekilleri hakkında bir not," Ankara Üniv. Dil, Tarih ve Coğrafya Fak. Dergisi 10 (1952 125-135).

Ertaylan, İsmail Hikmet. Fatih ve Fütuhatı. 2 Cilt. Ankara, 1966.

Esat, Seniha. Trabzon Monografyası (Basılmamış Mezuniyet Tezi) İst. Üniv. Edeb. Fak. Coğrafya Bölümü, 1938-39).

Evliya Çelebi. Narratives of Travel in Europe, Asia and Africa, in the Seventeenth Century by Evliya Efendi. Tercümesi: J. Von Hammer-Purgstall. London, 1834-6.

_____. Evliya Çelebi Seyahatnamesi. Cilt. II. İstanbul, 1314/1896.

Eyice, Semavi. "Trabzon Yakında Meryem Ana (Sumela) Manastırı," Belleten 30 (1966 243-264).

_____. "Trabzon," Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 25/304 (1970) 7-12.

Fallmerayer, Jacob Philip. Fragmente aus dem Orient. Stuttgart, 1877.

_____. Geschichte des Kaisertums von Trapezunt. München, 1827.

Fellmerayer, Jacob Philip. Original Fragmente, Chroniken, Inschriften und anderes Materiale zur Geschichte des Kaisertums Trapezunt. 2 Cilt. Budapest, 1955.

_____. ve G. Kaldy-Nagy. Rechnungsbücher Türkischer Finanzstellen in Buda (Ofen) 1550-1580. Budapest, 1962.

_____. "Türk Vergi Tahrirleri," Belleten 11/42 (1947) 299-328.

Finlay, George. Medieval Greece and Trebizond Edinburgh, 1851.

_____. The Historyof Greece from its Conquest bythe Crusaders to its Conquest by the Turks, and of the Empire of Trebizond: 1204-1461. Edinburgh, 1851.

Franco, Moisse. Essaie sur l'histoire des Israelites et l'empire Ottoman. Paris, 1897.

Galabov, Galab D. Die Protokollbücher des Kadimates Sofia. München, 1960.

Galante, Avram. Documents officiels turcs concernant les Juifs de Turquie. İstanbul, 1931.

_____. Fatih Sultan Mehmed Zamanında İstanbul Yahudileri. İstanbul, 1953.

_____. Histoire des Juifs d'Anatolie. 2 cilt. İstanbul, 1937 ve 1939.

Georgiou, P.N. "Fontes Historiae İmperii Trapezuntinil," Byzantinische Zeitschrift 2 (1902) 79-102.

Gibb, E.J.W. A History of Ottoman Poetry. Neşreden: E.G. Browne. Cilt. II. London, 1902.

Gibb, H.A.R. and Bowen, Harold. Islamic Society and the West. Cilt I., Kısım I ve 2. London,' 1967 ve 1969.

Giurescu, Constantin. "Les Relations des pays roumains avec Trebizonde aux XIVe XIXe siecles,' Revue roumaine d'histoire. 13/2 (1974) 239-246.

Gologlu, Mahmut. Trabzon Tarihi: Fetihten Kurtuluşa Kadar. Ankara, 1975.

Gökbilgin, M. Tayyib "XVI.yüzyıl başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi," Belleten 26 (1962) 293-337.

_____. XV-XVI Asırlarda Edirne ve Paşa livası. İstanbul, 1952.

_____. "XV ve XVI Asırlarda Eyalet-i Rum," Vakıflar Dergisi 6 (1965) 51-62.

_____. "Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Kolleksiyonu ve Bizimle ilgili Diğer Belgeler," Belgeler 5-8 (1968-71) 1-153.

Göyünç, Nejat. XVI. yüzyılda Mardin Sancağı. İstanbul, 1969.

_____. "XVIII.yüzyılda Türk İdaresinde Nauplia (Anadolu) ve yapıları," İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağan. Ankara, 1975. 461-485.

Gregoire, H. "Les Veilleurs de nout à Trebizonde," Byzantinische Zeitschrift 18 (1909) 490-499.

Griswold, William J. Political Unrest and Rebelligon in Anatolia 1605-1609. (Basılmamış Doktora Tezi) University of California at Los Angeles, 1966).

Güçer, L. XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler. İstanbul, 1964.

Gülergün, Bilgi. Trabzon İli ve Çevresindeki Tarihi Eserler. (Basılmamış Mezuniyet Tezi: İst. Üniv. Edeb. Fak. Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, 1970-71).

Halevy, M.A. "Les guerres d'Eienne le Grand et de Uzun-Hasan contre Mahomet II, d'apres la 'Cheronique de la Turquie' du Candiote Elie Capsali (1523)," Studia et acta orientalia 1 (1958) 189-198.

Halil Edhem. "Trabzonda Osmanlı Kitabeleri,' Tarih-i Osmanı Encümeni Mecmuası 48 (1334/1915) 320-358.

Hamamizade İhsan. Hamsi-name. İstanbul, 1972.

Hamilton, W.J. Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia. 2 Cilt. London, 1842.

Hasluck, F.W. Christianity and Islam Under the Sultans. 2 Cilt. Oxford, 1929.

_____. "Genoese Monuments at Trebizond," Annual of the British School at Athens 18 (1910-11) 141-142.

_____. "The Crypto-Christians of Trebizond," Journal of Hellenic Studies 41 (1921) 199-202.

Hegyi, Klara. "The Terminology of the Ottoman Turkish Judicial Documents on the Basis of the Sources from Hungary," Acta Orientalia 18 (1965) 191-203.

Henry, H.P. "La peuntire moldave du XVIe siecle a-t-elle pu etre influencee par Trebizonde?" Byzantion 13 (1938) 735-739.

Heyd, Uriel. Ottoman Documents on Palestine 1552-1616. Oxford, 1960.

_____. Studies In Old Ottoman Criminal Law. Neşreden: V.L. Menage. Oxford, 1973.

_____. "The Jewish Communities of Istanbul in the XVIIth Century," Oriens 6 (1953) 299-314.

Heyd, W. Historie du commerce du Levant au Moyen-Age. Leipzig, 1885-86.

İç İşleri Bakanlığı. Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu. Cilt I. Ankara, 1946; Cilt II. Ankara, 1947.

İnalcık, Halil. "Adaletnameler," Belgeler 2 (1965) 49-145.

_____. "Bursa and the Commerce of the Levant," Journal of the Economic and Social History of the Orient 3 (1960) 131-147.

_____. "Çift-resmi," The Encyclopaedia of Islam (New Edition) Cilt. II. (1965) 32.

_____. "Djizya," The Encyclopaedia of Islam (New Edition) Cilt II. 1965) 562-566.

_____. Hicri 835 Tarihli Suret-i Sancak-i Arvanid. Ankara, 1954.

_____. "Ispendje," The Encyclopaedia of Islam (New Edition) Cilt Iv. (1973) 211.

_____. "Istanbul," The Encyclopaedia of Islam (New Edition) IV. (1973) 224-248.

_____. İnalcık, Halil. "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time," Speculum 36 (1960) 408-427.

_____. "Mehmed II," İslâm Ansiklopedisi Cilt VII. 506-535.

_____. "15. Asır Türkiye İktisadi ve İçtimai Tarihi Kaynakları," İst. Üniv. İktisat Fakül. Mecmuası 15 (1953-54) 51-75.

_____. "Osmanlılarda Raiyyet Rüsumu," Belleten 23 (1959) 575-610.

_____. "Ottoman Methods of Conquest," Studia Islamica 2 (1954) 103-29.

_____. The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600. Tercümesi. Norman Itzkowitz ve Colin Imber. London, 1973.

_____. "The policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City," Dumbarton Oaks Papers *23-24 (1969-70) 229-249.*

Iorga, Nicolae. Notes et Extrais Pour Servir a l'Histoire des Croisades au Xve Siecle. Paris, 1899.

Issawi, Charles, "The Tebriz-Trabzon Trade, 1830-1900," International Journal of Middle Eastern Studies (1970).

Janin, Raymond. Les Eglises et les Monasteres des Grand Centres Byzantins. Paris, 1975.

Janssens, Emile. Trebizonde en Colchide. Bruxelles, 1969.

Jennings, Ronald C. "Urban Population in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon and Erzurum," International Journal of Middle Eastern Studies 7 (1976) 21-57.

Kahane, Henry ve Renee, ve Tietze, Andreas. The Lingua Franca In The Levant. Urbana, 1958.

Kady-Nagy, Gyula. Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri (1546-1562). Ankara, 1971.

_____. "Names of Merchandises In A Mediterranean Turkish Customs Register," Acta Orientalia 18 (1965) 299-304.

_____. Kaldy-Nagy, Gyula. "The Administration of the Sanjaq Registrations in Hungary," Acta orientalia 21 (1968) 181-223.

_____. "The Cash Book of the Ottoman Treasury in Buda in the Years 1558-1560," Acta Orientalia 15 (1962) 173-182.

_____. "Two Sultanic Hass Estates in Hungary During the XVIth and XVIIth Centuries," Acta Orientalia 13 (1961) 31-62.

Karadenizli, Kemal. Trabzon Tarihi. Ankara, 1954.

Kemalpaşazade, Ahmed Ibn Süleyman. Tevarih-i âl-i Osman. Neşreden: Şerafettin Turan. 2 Cilt. Ankara, 1954 ve 1957.

Khanzadian, Z. Atlas de geographie economique de Turquie. Paris, 1924.

Kinneir, J. MacDonald. Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in 1813 and 1814. London, 1818.

Kırzıoğlu, M.F. "1461 'Turabuzon' fethi sırasında Fatih Sultan Mehmed'in yaya aştığı 'Bulgar-Dağı' neresidir?," VI. Türk Tarih Kongresi Bildiriler (1967) 322-328.

Konstantin Mihailoviç. Memoirs of a Janissary. Tercümesi: Benjamin Stolz, Tarihi Notlar: Svat Soucek. Ann Arbor, 1975.

Kortepeter, Carl M. "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century," Journal of the American oriental Society 86 (1966) 86-113.

Kraelitz-Greifenhorst, Friedrich. "Kanunname Slutan Mehmeds des Eroberers," Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte 1 (1921) 13-48.

Kramers, J.H. "Tarabzun," Encyclopadiea of Islam (First Edition) Cilt. V., 660-662.

Kritovoulos. History of Mehmed the Conqueror. Tercümesi: C. Riggs. Princeton, 1954.

_____. "Tarih-i Sultan Mehmed Han-ı Sani," Tercümesi: Karolidi. Tarih-i Osmanı Encümesi Mecmuası İstanbul, 1328/1910.

Kütükoğlu, Bekir. Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri. İstanbul, 1962.

Lampsidis, Odysseus. "Nicetas, eveque inconnu de Trebizonde," Byzantinische Zeitschrift 57 (1964) 380-381.

_____. "Ou en sommes-nous del'histoire des Grands Comnenos?," Actes du XIIe Congres International des Etudes Byzantines e (Belgrade, 1964) 165-169.

Lapidus, Ira M. Muslim Cities In The Later Middle Ages. Cambridge, Mass., 1967.

Levend, Agâh Sırrı. Türk Edebiyatı Tarhi Cilt. I. Ankara, 1973.

Lewis, Bernard. "Başvekâlet Arşivi," The Encyclopadiea of Islam (New Edition) Cilt. II (1965) 1089-1091.

_____. "Jaffa in the 16th Century, According to the Ottoman Tahrir Registers," Necati Lugal Armağani Ankara: 1968, 435-435.

_____. Notes and Documents from the Turkish Archives. A Contribution to the History of the Jews in the Ottoman Empire. Jerusalem, 1952.

_____. "Studies in the Ottoman Archives," Bulletin of the School of Oriental and African Studies 16 (1954) 469-501.

Lowry, Heath W. "The Question of Trabzon's Efrenciyan Population (ca. 1486-1583)," VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri. (1979'da Ankara'da neşredilecek.)

_____. "Trabzon's Yeni Cuma Camii (New Friday Mosque): Why Is It Called What It Is?," Boğaziçi Üniv. Dergisi 3 (1975) 91-112.

Lynch, Harry F.B. Armenia, Travels and Studies. 2 Cilt. London, 1091.

McGowan, Bruce. "Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568-1579)," Archivum Ottomanicum 1 (1969) 139-196.

Magoulias, Harry J. (Ter.) Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks by Doukas. Detroit, 1975.

Mandaville, Jon E. "The Ottoman Court Record of Syria and Jordan" Journal Of the American Oriental Society. 86 (1966) 311-319.

Mantran, Robert. İstanbul dans la Seconde Moitie du XVIIIe Siecle. Paris, 1962.

_____. ve Jean Sauvaget. Reglements Fiscaux Ottoman: Les Prvinces Syriennes. Paris, 1951.

Ménage, Victor L. Neshri's History of the Ottomans, London, 1964.

_____. "On the Ottoman Word Ahriyân M Ahiryan," Archivum Ottomanicum 1 (1969) 197-212.

_____. "Seven Ottoman Documents from the Reign of Mehemmed II.," Documents From Islamic Chanceies Neşreden: S.M. Stern. Oxford, 1965. 86-118.

Miller, William. "Recent Bibliograpy of Trebizond," English Historical Review (52 (1937) 109.

_____. "The Historians Doukas and Phrantzes," Journal of Hellenic Studies 46 (1926) 63-71.

_____. "The Last Athenian Historian: Laonicus Chalcocondyles," Journal of Hellenic Studies 42 (1922) 36-70.

_____. *The Latins in the Levant – A History of Frankish Greece* (1204-1566). London, 1908.

_____. "The Chronology of Trebizond," English Historical Review 38 (1923) 408-410.

_____. Trebizond, The Last Greek Empire. London, 1926.

Millet, G. "Inscriptions Byzantines de Trebizond," Bulletin de Correspondance Hellenique 20 (1896) 496-501.

_____. "Les Monasteres et les Eglises de Trebizonde," Bulletin de Correspondance Hellenique 19 (1895) 419-459.

Miroğlu, İsmet. XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı. İstanbul, 1975.

_____. XVI. Yüzyılın başlarında Erzincan Şehri (1516-1530)," Tarih Dergisi 28-29 (1975) 71-82.

Moraux, Paul "Manuscrits de Trebizonde au Musee Archeologique d'Ankara," Sprictorium (1965) 269-273.

Moravcsik, Gyula. Byzantinoturcica. Cilt. 1 (2.nci Baskı) Berlin, 1958.

Müneccim Başı. Saha'ıf al-ahbar. İstanbul, 1258/1868.

Neşri, Mehmet, Gihannüma, die altosmanische Chronik des Mevlana Mehemmed Neschri. Neşreden: F. Taeschner. Liepzig, 1951-55.

_____. Kitab-i Cihan-nüma Neşri Tarihi. 2 Cilt. Neşreden: F.R. Unat ve M.A. Köymen. Ankara, 1957.

Ongan, Halit. Ankara'nın (1 numaralı) Şer-iye Sicili (1583-1584). Ankaar, 1958.

_____. Ankara'nın İki Numaralı Şer-iye Sicili. Ankara, 1974.

Ostrogorsky, George. History of the Byzantine State. (Revised Edition) New Brunswick, 1969.

Öz, Tahsin, Arşiv Kılavuzu. 2 Cilt. İstanbul, 1940.

Papadopoulos-Keramus. Fontes Historiae Trapezuntini. Petrograd, 1897.

Papandopoulos, Theodore H. Studies and Documents Relating to the History of the Greek Church and People Under Turkish Domination. Brussels, 1952.

Pfaffenhoffen. De Essai sur les aspres commenats of blancs d'argent de Trebizonde. Paris, 1847.

Primaudaie, F. Elie de la. Historie du commerce de la mer Noire et des colonies Genoises de la Krimee. Paris, 1848.

Redhouse, Sir James. A Turkish and English Lexicon. Constantinople, 1921.

Reychman, Jan and Zajackowski, Ananiasz. Handbook of Ottoman-Turkish Diplomatics. Neşreden ve Tercümesi: Andrex Ehrenkreutz. The Hague, 1968.

Rice, David Talbot. Byzantine Paintings at Trebizond. London, 1936.

_____. "Notice on some Religious Buildings in the City and Vilayet of Trebizond," Byzantion 5 (1929-30) 47-81.

Rice, David Talbot., S. Ballance, T.T. Rice ve David Winfield The Church of Hagia Sophia at Trebizond. Edinburgh, 1968.

Röhrborn, Klaus. Untersuchungen zur Osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin, 1973.

Sanjian, Avedis. Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480. Cambridge, Mass., 1969.

Sertoğlu, Mithat. Muhteva Bakımından Başvekalet Arşivi. Ankara, 1955.

Shaw, Stanford J. "Archival Sources for Ottoman History: The Archives of Turkey," Journal of the American Oriental Society 80 (1960) 1-12.

_____. History of the Ottoman Empire and Mordern Turkey Cilt. 1. Empire of the Gazis. Cambridge, 1976.

_____. The Budget of Ottoman Egypt 1005-1006 (1596-1597) The Hague, 1968.

Sphrantzes, George. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae Cilt. XXXIV. Bonn, 1838-39.

Starr, Joshua. The Jews in the Byzantine Empire. Athens, 1939.

Steingass, F. Perkian-English Dictionary (New Edition) London, 1963.

Succi, Tarsicis, Sumela: Montecassino d'oriente. İstanbul, 1970.

_____. Trebizonda. İstanbul, 1973.

Sümer, Farouk. Oğuzlar (Türkmenler). Ankara, 1967.

Şentürk, Cevat. Trebizond. İstanbul, 1975.

Şevket, Şakir. Trabzon Tarihi. İstanbul, 1294/1878.

Taeschner, Franz. Das Anatolische Wegenetz. Leipzig. 1925-6.

Tafur, Pero. Andances e viajes de Pero Tafur por diversas partes del mundo avidos (1435-39). Madrid, 1874.

_____. Pero Tafur: Travels and Adventures 1435-39 Neşreden ve Tercümesi: Malcolm Letts. London, 1926.

Takay, Hikmet. Trabzon'daki Türk Mimari Eserleri ve Uslüb Özellikleri (Basılmamış Mezuniyet Tezi: İst. Üniv. Edeb. Fak. Sanat Tarihi Bölümü, 1969).

Tansel, Selahattin. Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyeti İstanbul, 1971 (İkinci Baskı).

Tekindağ, Şehabeddin. "Trabzon", İslam Ansiklopedisi Cilt. XII/1. 455-477.

Texier, Charles. Asie Mineure. Paris, 1862.

_____. and R. Popplewell Pullan. Byzantine Architecture. London, 1864.

Tietze, Anderas. Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599. Wien, 1975.

Tournefort. M. Piton de. Relation d'un Voyage du Levant. 3 Cilt. Lyon, 1717.

Tozer, Henry F. Turkish Armenia and Eastern Asia Minor. London, 1881.

Trabzon İl Yıllığı: 1967. Ankara, 1967.

Trabzon İl Yıllığı: 1973. Ankara, 1973.

Trabzon Vilayet Salnamesi: 1320/1902. Trabzon, 1902.

Turan, Ş. "Fatih Mehmet-Uzun Hasan mücadelesi ve Venedik," Tarih Araştırmaları Dergisi 3/4-5 (1965) 63-118.

_____. Kanuni'nin oğlu Şehzade Beyazid vak'ası. Ankara, 1961.

_____. "Şehzade Bayezid'in babası Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği mektuplar" Tarih Vesikalar 1 (1955) 118-127.

Tursun Bey. "Tarih-i Ebu'l Feth," Neşreden: Mehmed Arif, Tarih-i Osmanı Encmeni Mecmuası-İlaveler. İstanbul (1330/1911) 1-198.

Uluçay, Çağatay. "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?," Tarih Dergisi 6 (1954) 53-90; 7 (1954) 117-142; 8 (1955) 185-200.

Umur, Hasan. Of Tarihi: Vesikalar ve Fermanlar. İstanbul, 1951.

Umur, Hasan. Of Tarihi Ek. İstanbul, 1954.

Unat, Faik Reşit. Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu. Ankara, 1974.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "Azab." İslam Ansiklopedisi Cilt. II. 81-83.

_____. Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı. Ankara, 1948.

_____. Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları. 2 Cilt. Ankara, 1943-44.

_____. Osnanlı Tarihi. Cilt I. ve II. Ankara, 1947.

Vacalopoulos, E. Origins of the Greek State. Tercümesi: Ian Moles. New Brunswick, 1970.

Vasiliev, A.A. "Pero Tafur, A Spanish Traveller of the Fifteenth Century and His Visit to Constantinople, Trebizond and Italy. Byzantion 7 (1932) 75-101.

Vryonis, Speros Jr., "Laonicus Chalcocondyles and the Ottoman Budget," International Journal of Middle East. Stud. 7 (1976), s. 423-432.

Vryonis, Speros Jr. "Nomadization and Islamization in Asia Minor," Dumbarton Oaks Papers 29 (1975) 41-72.

_____. The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization From the Eleventh Through the Fifteenth Century. Berkeley, 1971.

_____. "The Byzantine Legacy and Ottoman Forms," Dumbarton Oaks Papers 23-4 (1969-70) 253-308.

Yanbey, M. Kemal. Trabzon Fethi. Ankara, 1952.

Zoras, George. "Capture of Constantinople in the Reign of Mehmet II, "Annual of the Society of Byzantine Studies 13 (1952).

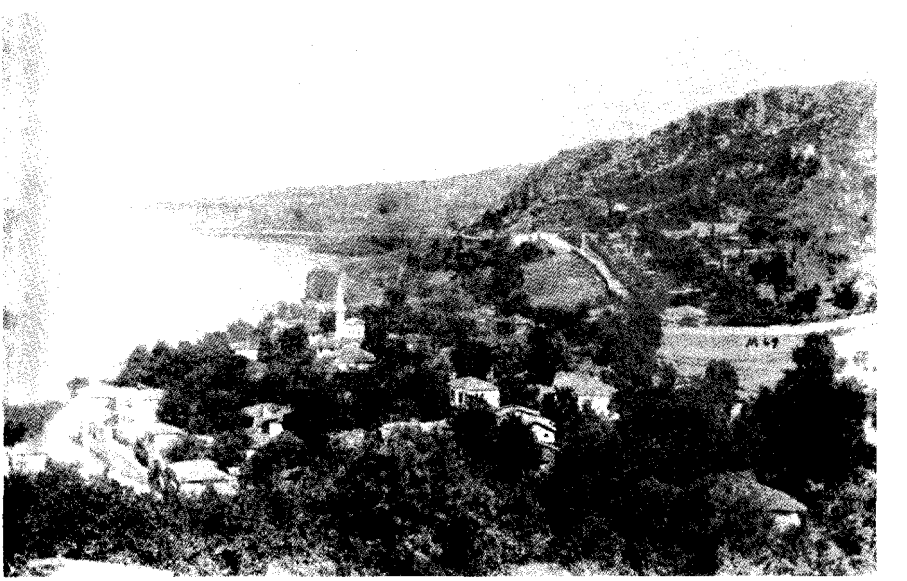
_____. Chronikon peri ton Turkon Sultanon. Athens, 1958.

Osmanlıca Terimler

1. قاعله
2. کده خانه
3. میشود
4. پکشد
5. دافغونوه
6. میرلس
7. افرنجاه جمونز
8. افرنج
9. افرغاه
10. افرنجاه ویرک
11. ارمیانی
12. روحرآفی
13. آبو یاخ
14. ابو اوبیاه
15. ابو اویاه
16. آیا آیوس تقلاریو مسو بورتس
17. فوقوره لو
18. اوروبو ریو
19. ایا راسکوی
20. اما راسکوی
21. اما ریکه
22. مسو قاستورو
23. اما مهرفیه
24. اوحونج
25. توکاری
26. موکلاری
27. مانوورس
28. مماعب پاپاسان
29. قراکوز غفتو
30. لوسق عمق مضرل
31. هولوه
32. حساوه
33. حارسه
34. ابو کهر
35. سره قرو
36. ابو صوروسا
37. عاهده
38. ابا
39. ابا
40. بیت العباده
41. فقمت
42. تکوبر حاضره
43. تکور
44. تکفور
45. کای
46. ابو اباند
47. ابو ابو بنا
48. حرمع مرورسل
49. حرمع مرورسل
50. ابوه
51. صباح سن
52. سعاره
53. ماما
54. سری
55. سهره
56. اورعاحماه
57. اکوتخه
58. اکسوتخه
59. سوخا
60. اکسوتخه
61. حاروز
62. وبر مولقه
63. کرائم
64. واند
65. توتوقو
66. والاهیس
67. اوتما
68. لونده
69. اورعاحماه
70. ماح حاشت
71. نمالیحرته
72. م

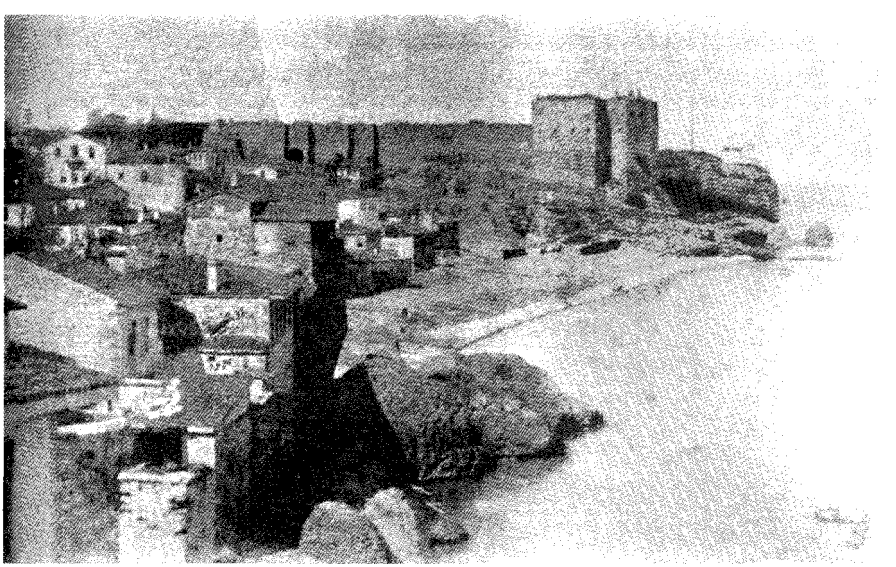
I- Değirmenderesi Köprüsü

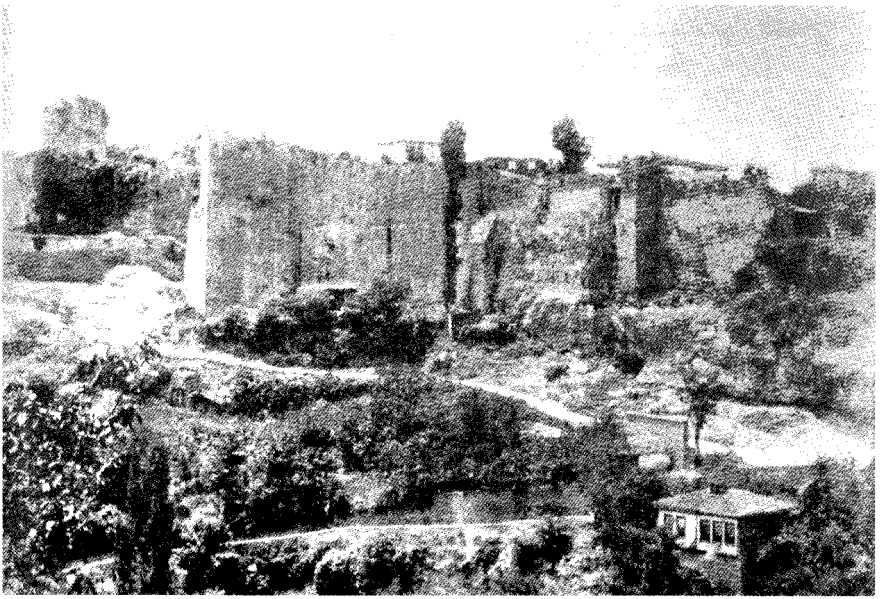
II- Aya Filibo Camii

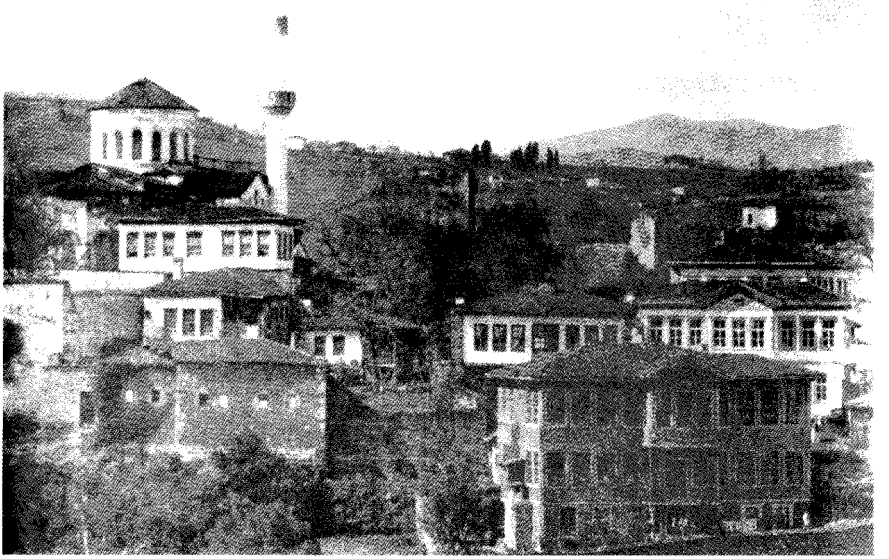
III-Liman ve Çömlekçi

IV- Güzel Hisar ve Feneri

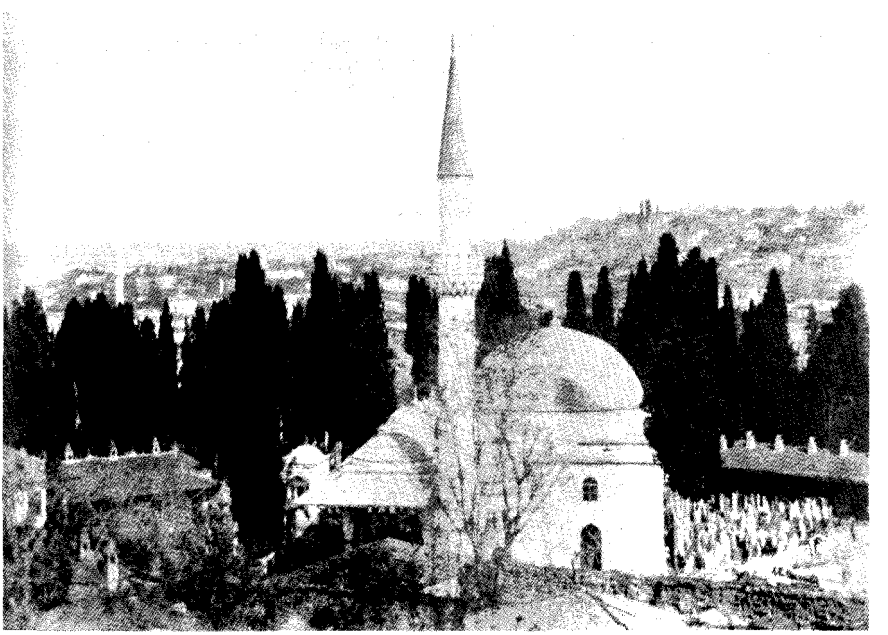
VII- İç Kale Hisarı

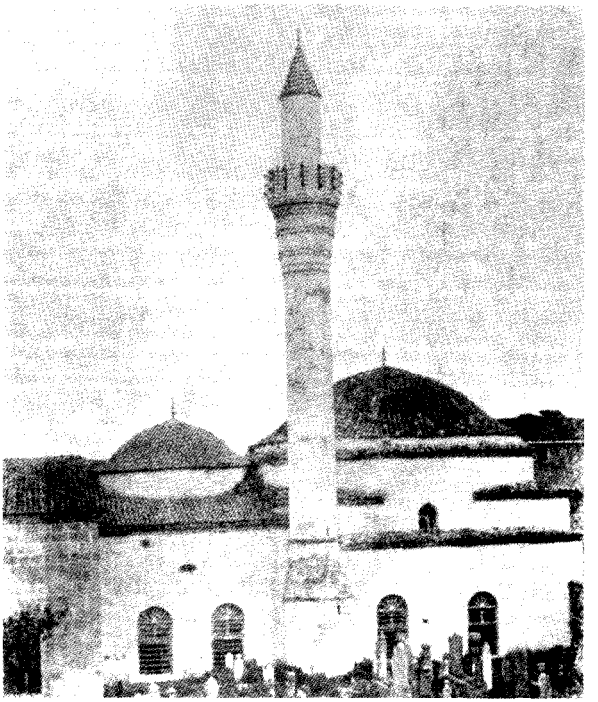
VIII- Yeni Cuma Camii

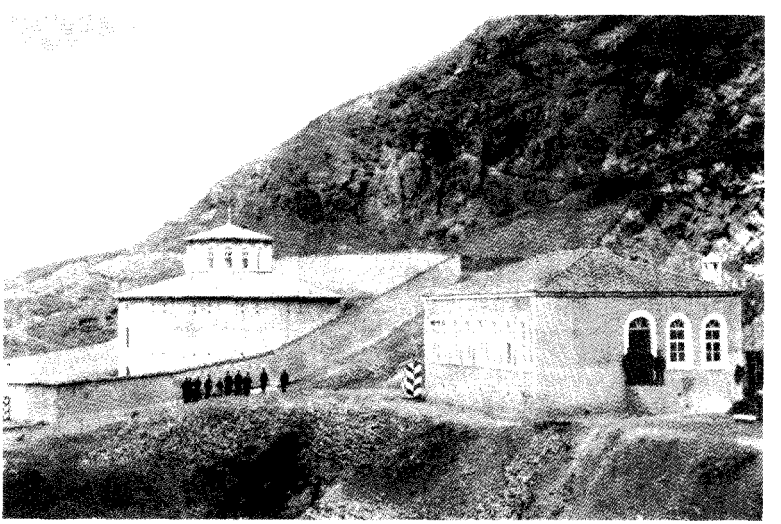
IX- Aya Sofya Camii

X- İmaret Camii

XI- İskender Paşa Camii

XII- Cebehane ve Karakolhane

Dizin

Ahmet Çelebi Mahallesi,155-156
Af(k)rotorlu, 44
Afrotorlu mahallesi 134,
Akçaabad, 27 , 171
Akdeniz, 117
Ali nev Müslim, 110
Amasya, 3, 26-28, 32-33, 58,60, 84, 105, 126, 155-156, 231
Aşağıhisar, 33, 43, 60-62, 81, 84-85, 92, 102, 122, 129-130
Aşık, Mehmet, 31, 36, 80-81, 89, 118, 123, 220
Atina, 17, 23, 27
Avariz-i divaniye, 175
Ay Gorgor, 135
Ay Yorgi, 129,135
Ay Kiryaki, 135
Ay Vasil, 135
Aya Ayos mahallesi 44,47-48
Aya Pareskevi mahallesi 134
Aya Sofya Camii, 123, 126
Aya Sofya Mahallesi, 86,102-103,122-123,156,160
Aya Vasil, 135
, bkz. Mahalle-i Ayu Yani
Ayu Ovyan, bkz. Mahalle-i Ayu Yani
Ayverdi, Ekrem Hakkı, 101, 153, 223
Azeban-ı mi şeved, 28, 32-33, 159
Azerbeycan, 103

Babı Bazar Mahallesi, 156
Babinger, Franz ,7, 18, 22, 222
Bafra, 26-27
Bağdad, 103
Bahçecik Mahallesi, 86
Barkan, Ömer Lütfü, vıı, 2, 16, 21, 25, 29, 47, 57, 68, 101, 110, 117, 142, 147-148, 153, 167, 173, 175-178, 182-183, 192-193, 198, 222-223
Bayburt, 2, 53, 234
Bayram, 94
Bayram Bey Mahallesi, 90
Bayramzade Mescidi, 90
Belediye Meydanı, bkz. Mahalle-i Meydan
Beyazid, Şehzade, 237
Bezzazistan, 61-62, 83
Bijişkyan, 40, 81, 83, 122-123, 128-129, 135, 224
Bizans, vıı-vııı,ıx,3, 7-8, 12-13, 17-20, 22-23, 38, 55, 118, 129, 135, 222
Bordier, Julien, 36, 40, 46, 83, 92, 104, 124-126, 134, 166, 224
Braudel, Fernand, 117, 142, 225
Bryer, Anthony, vii, 17, 23-24, 29, 38-40, 43, 45, 83, 128, 130, 225
Bursa, 85, 227, 230

Cami-i Atik, 31-33, 58, 61, 69, 80, 87, 124, 152, 155-156
Cami-i Atik Mahallesi,156
Cami-i Cedid, 44, 61, 64, 68, 80, 84, 87, 109, 124, 153,155-156, 159, 167
Cami-i Cedid Mahallesi, 155-156
Cemaat-ı Ermeniyan-ı Trabzon, 101
Cemaat-ı Gebran, 33, 82
Cemaat-ı Mescid-i Hacı Kasım Der Nezd-i Bezzazistan, 61
Cemaat-ı Papasan-ı Nefs-i Trabzon, 46, 131

Cemaat-ı Sadat (seyyid'in çoğulu), 131-132, 134, 186-187
Cemaat-ı Trabzonluyan, 100
Chalcocondyles, Laonicus, 7, 9-10, 12-13, 16-23, 28, 45, 54, 226, 234, 238
Clavijo, 9, 226
Constantinople, 12-13, 16-17, 82, 226, 235, 238
Cook, Michael, 3,47,176, 182, 185-186, 223, 226
Corinth (Anadolu) Seferi, 16
Crysokephalos Kilisesi, 58

Çarşı camii, 62
Çarşı Mahallesi, 80
Çaykara, 110
Çifte Hamam, 32, 60
Çorumlu, 26-27
Çömlekçi, bkz. Mahalle-i Dafnunda
Dafnunda Mahallesi 48,72,85,130,194-197
Daphnous, bkz. Mahalle-i Dafnunda
Değirmenderesi, bkz. Mahalle-i Pikşid
Ducas (Phocea'lı), 12-13, 17, 20, 227

Edhem, Halil, 87, 90, 229
Edirne, 2, 13, 147-148, 223, 229
Eksouthe, 118
Eksotha, 122
Eksouthe mahallesi,118,122,129-130,135,156,160,166
Erder, Leila, 136, 182, 227
Erdoğdu Bey Camii, 91
Erdoğdu Mahallesi, 91
Erzurum, 105, 227, 231
Evliya Çelebi, 36, 81, 87, 89,91123-125, 220, 227-228
Ez Haric Amedend ve Der İn Mahalle Sakin,129- 130

Fallmerayer, Jacob, 7-10, 12, 16-19, 21, 45, 54, 103, 114, 228
Faroz Mahallesi, 122, 135, 156, 160,166
Fatih Cami, 31, 59
Fatih, bkz. Fatih Sultan Mehmet
Fatih Sultan Mehmet, 8, 10, 13, 15, 17-18, 28-29, 31-32, 58-59, 101, 170, 224, 228,-236, 237, 239
Fener mahallesi,122
Feruhan Bey, 37, 40-41, 43, 46, 60, 80-81, 83, 114, 123, 129-130, 134
Finlay, George, 7, 10, 12, 17, 22, 103, 228
Firenhisar, bkz. Mahalle-i Efrenciyan-ı Ceneviz

Galabov, Galab, 147, 228
Gavur Maydanı, bkz. Mahalle-i Meydan
Gebran-ı Ermeniyan-ı Istanbul, 101
Gelibolu, 8, 15
Giresun, 13, 27
Göyünç, Nejat, viii, 2, 53, 229,
Gökbilgin, Tayyib, 2, 44, 57, 109, 194-195, 229
Gölcanik, 26
Göl Canik (Gölkūy), 27
Görele, 27
Gülbahar Camii, 86
Gümüş, 26-27
Güzelsaray, bkz. Mahalle-i Efrenciyan-ı Ceneviz,

Hacı Hasan Mhallesi, 155-156
Hacı Kasım, 70, 153, 159
Hamzallah veled-i İbrahim (imamı cami), 88
Halil Ağa Mahallesi,1 55-156
Hasan Diraz, 20
Hasek, 105
Hatuniye Camii, 87-90
Hıdır Paşa, 18
Hıristos Mahallesi, 135
Hızır Bey, 122
Hızır Bey Mahallesi, 122
Hüseyin Ağa Mahallesi, 155-156

İç Kale, 33, 54, 59,108
İç Kale Cami, 59
İhtida, xi, 147-148, 152,154-155, 158-160, 163, 166-168, 170, 172,185, 200, 202- 204, 205, 214
İran, 103-104, 232
İskenderpaşa Mahallesi, bkz. Mahalle-i Efrenciyan-ı Ceneviz,
İskilip, 26-27
İspence vergisi, 4, 46-48, 175, 193, 199, 202-204
İsselpol, 10
İstanbul, vii-ix,xvi ,2, 8- 9, 13, 15, 17-21, 23, 25, 28 ,31,36, 37, 57, 62, 100-104, 113-114, 116, 123, 153-154,158, 160, 170, 177, 189, 214,223
Janssens, Emile, 7, 10, 22, 231
Jennings, Ronald, 3, 180-181, 195, 197-198, 231

Kabak Meydanı, 81, 109
Kadıgadı, 26
Kadı Gadı, 27
Kafir Meydanı, bkz. Mahalle-i Meydan
Kağala, 26-27
Kale-i Zir, 33, 60-61, 81, 84-85
Kale-i Evsat, 33, 58-60, 80, 84, 126
Kady-Nagy, Gyula, 231
Kanuni Sultan Süleyman, 57, 75, 88, 103, 237
Kara Dağ, 13
Kara Deniz, 29, 36, 103, 157
Karagöz Anton, 53
Karaman, 105, 231
Kasım (Gelibolu valisi), 15
Kastamonu, 105
Katabolenos, 13
Katip Çelebi, 87
Kavak Meydanı, 81,109
Kindinar Camii, 129
Kindinar Mahallesi, 86, 156
Kemerkaya Mahallesi, 81
Komnenos, Alexios (İmparator), 12
Komnenos, David (İmparator), 12
Komnenos, John (İmparator), 12
Kramers, J.H., 18, 22, 232
Kritovoulos (İmroz'lu), 10,13 15-21, 232,
Kule, 33
Kurtuluş Mahallesi, 122
Kuzgundere, 10
Kütahya, 85

Lâdik, 26-27
Lampsidis, Odysseus, 24, 233
Lapseki, 105
Laz, 27, 105-106, 225
Leontokastron, bkz. Mahalle-i Efrenciyan-ı Ceneviz

Maçka, 27
Mağara Mahallesi, 90, 127, 155-156
Mahalle-i
Afrotorlu, 92; Aya Ayos, 43-44,47,54,61,64,70,80,95,114,159; Aya Paraskevi, 45, 86; Aya Sofya, 45,86,91-92, 122-123,129, 160, 193; Aya Sofya Nam-ı Diğer Ohunç, 46, 86, 92, 95; Aya Sofya (Haric Ez Defter), 92; Aya Trabzon, 100, 102, 160,193; Ayani Tabi-e Eksouthe, 130; Ayi Sofya Nam-ı Diğer Ohunç, 86,95; Ayu Anadre Ki Ez Haric Amedend, 92; Ayu Andreda,92; Ayu Gregor Tabi-i Meydan, 83; Ayu Kahir Tabi-i Meydan, 83; Ayu Kiryaki, 128; Ayu Londa Tabi-i Eksouthe, 130; Ayu Maci Helas, 130; Ayu Marino Tabi-i Meydan, 83; Ayu Medusa Tabi-i Meydan, 84; Ayu Ovyan 85, 130; Ayu Ovyan-ı Küçük, 130; Ayu Todor, 128; Ayu Vasil, 128; Ayu Yani, 43, 49; Ayu Yori Tabi-i Eksouthe, 129; Azeban-i Mi-şeved, 26,28, 69,151,159; Bayram Zade Mescid (Haric Ez Defter), 90

Mahalle-i Cami-i
Atik Der Kale-i Evsat, 58, 80; Cedid Der Birun-i Şehir, 61, 84; İmaret-i Amire-i Hatuniye, 88, 132; Merhum İskender Paşa Ki Der Kurb-i Meydan-ı Cedid, 93
Mahalle-i
Cedid Nam-ı Diğer İztima, 129; Dafnunda, 38-39,72,110; Dafnunda-i Diğer Ki Der Urgancıyan Sakin, 130; Dafnunda Nam-ı Diğer Çölmekçi, 39, 85, 110; Dafnunda Nam-ı Diğer Çölmekçi (Hariç Amedend), 85; Efrenciyan, 40, 93, 194; Efrenç, 40, 64, 194-195; Efrenciyan-ı Ceneviz, 39-40,93,155-156; Efrenciyan-ı Venedik, 40 ; Eksouthe, 118; Ermeniyan, 41, 81; Ermeniyan-ı Nefs-i Trabzon, 81; Faroz, 102, 122, 193; Fenar-ı Trabzon, 100, 102; Galimodo Cedid Nam-ı Diğer Küstü Der Nezd-i Saray-ı Amire, 84, 131; Galimoto, 131; Hacı Hasan El-Maruf Mahalle-i An Abdullah Çelebi (Haric Ez Defter), 93; İmaret-i Hatuniye (Haric Ez Defter), 86, 88; Kanita, 83, 95; Kindinar, 86,129; Kokori lu, 44; Mağara (Haric Ez Defter), 90; Mağara Mescid-i Ahmet Paşa, 127; Mağara Mescid-i Bayram Çelebi, 127 Mandorun, 46
Mahalle-i Mescid-i
Amasya, 32,58, 60; Amasya Der Nezd-i Hamam-ı Çifte, 32, 84 ; Amasya Ma'a Hacı Baba, 60, 126; Mahalle-i Cedid Der Valide-i Sultan Abdullah, 126; Der Bab-ı Bazar Der Kale-i Zir, 61, 81; Hacı Baba Der Kale-i Evsat, 60,, 84; Hüseyin Ağa Ki Ser-Hazin Büd Der Nezd-i Saray-ı Amire, 59, 84; Halil Ağa Nam-ı Diğer Azeban-ı Cedid, 85, 95; Kıssıhan Der Kale-i Evsat, 59; Mevlana Şüca Der Kale-i Zir, 60, 84; Sarmaşık (Haric Ez Defter), 80;Valide-i Merhum Sultan Abdullah Der Kale-i Evsat, 59, 126
Mahalle-i
Meso Kastro (Orta Hisar), 45; Meydan, 38-39,82,93,95; Meydan-ı Kavak Kı Mescid-i Hoca Ali Zade Mehmet Çelebi, 81; Meydan Ki Haric Amedend, 82;; Pikşid, 36,38,72,95,195; Pikşid Nam-ı Diğer Değimenderesi, 36, 93; San Ferid Tabi-i Meydan, 85; Sotoko, 129; Tabakhane (Haric Ez Defter), 81; Tabakhane-i Diğer Der Kurb-ı Hamam-ı Kahya, 81, 96; Tabakhane Mescid-i Mahmut Ağa, 119; Tekur Çayırı (Haric Ez Defter), 90; Tokari, 46; Valadin Tabi-i Ayu Sofya, 129; Vani, 128; Vazmoloki, 127; Zağnos (Haric Ez Defter), 90; Zograf, 41, 86, 93,; Zograf (Hariç Amedend ve Der İn Mahalle Sakin), 85
Mahmut Paşa, 13, 16, 19
Maitanin, bkz. Mahalle-i Meydan
Ménage, Victor, 146-147, 234
Maraş, 105,109, 110
Mardin, 53, 229
Margari, 46, 64
McGowan, Bruce, 182, 233
Merzifon, 26-27
Mescid-i Hacı Kasım, 62, 167
Mescid-i Hacı Kasım Mahallesi, 156
Mescid-i Kıssahan Mahallesi,156
Mescid-i Sarmaşık Mahallesi ,155-156
Meso Portis, bkz. Mahalle-i Aya Ayos
Meydan-ı Kabak Mahallesi, 155-156

Meydan-ı Şarki, bkz. Mahalle-i Meydan
Mevlana Şuca Mahallesi, 156
Midilli, bkz. Mitylene,
Miller, William, 7, 10, 17, 22, 234
Miroğlu, İsmet, 2, 53, 234

Of, 27
Ohunç, 46
Ortahisar, 31-33, 43-45, 59-60, 72, 80, 84,86, 90, 152, 163
Ortahisar Cami, 31, 59
Ortahisar Mahallesi, 59, 90
Osmancık, 26-28
Osman Efendi (Maraş ulemasından), 109-110

Pazarkapı Cami, 61,
Pazarkapı Mahallesi, 62
Peloponez (Mora), 16
Pikşid, 36,38, 47-48, 72,92,98,155,194-197
Pişkid Mahallesi,38,47-48,155-156
Pontus, ix, 1, 23-24,29, 167, 170, 230

Rize, 27
Rumeli, 107, 167

Samsun, 26, 105
Sarmaşıklı Camii, 81
Satılmış Canik, 26-27
Seyyid, bkz. Cemaat-ı Sadat
Shaw, Stanford, vii, ix, 199, 236
Sinop, 12, 105
Sonusa, 26-27
Sotğa, 122, 135
Sotha, 122
Sotke Kapısı, 122
Sphrantzes, George, 12-13, 17, 20-21, 29, 236
St, Eugenios Kilisesi, bkz. Mahalle-i Aya Ayos
St, George Cotori Kilisesi, 44
St, John (Prodrome) Kilisesi, 130
St, John Mahallesi, 130
St, Kyriake Kilisesi, 128
Mitylene (Midilli), 16
Mora, bkz. Peloponez,
Muhafazan-ı kale-i Trabzon, 69
Nahiye-i Samsun, 26
Nefs-i Samsun, bkz. Samsun
Neşri, 19-23, 29-30, 235
Niksar, 26-28, 54
St, Paraskeve Kilisesi, 45
St, Sophia Kilisesi, 45, 123-124
St, Theodore Gabras Kilisesi, 128
Sürmene, 27
Şehre Küstü Mahallesi, 155-156

Şevket, Şakir, 109, 118, 236
Şeyh Hasan, 20

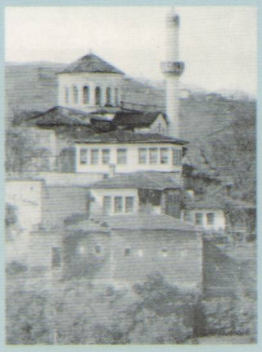
Tabakhane, 44, 80, 105, 118,155-158
Tabakhane-i diğer, 44, 80, 95
Tabakahne Kapısı, 80
Tabakhane Mahallesi,155-156
Tabakhane-i diğer Mahallesi,155-156
Tabi-i Meydan, 83-84, 95
Tafur, Pero, 23-24, 236-238
Tahrir Defteri, 2-3, 23-24, 27-30, 32, 34, 36,38-41, 43-49, 52-55, 57-58, 62-63, 69, 72, 75, 79, 81-95, 98, 100-105, 107-111, 113-118, 122-123, 126-129, 131, 134-136,138,141-142,145,149-150 153-154, 158-161, 166-168, 171-172, 176-178, 180-183, 185-188,191, 193-200, 202, 204- 206,219, 223, 233
- 1486 Tahrir Defteri, 2, 4-5, 24-25, 27, 30-34, 39-41, 43, 45, 47, 49, 53-58, 61, 63, 69, 72, 75, 79, 82, 92, 107, 110, 114, 123, 151-153, 157-159,166,172 180, 188-189,191, 193, 196, 200
- 1523 Tahrir Defteri, 2, 4, 30, 32, 38-40, 43-46, 57-63, 69,72, 75, 79,82, 87-89, 92,-93,95,97,100-

103,107-108, 111, 113-116, 123, 151-152,159,177,180-182 185,188-189, 191, 194-197, 200,204,206
- 1553 Tahrir Defteri, 2, 4, 34, 36, 39-40, 43-45, 52, 58-60, 62, 70, 72, 75, 79, 82-84, 86-88, 92-95, 97, 102-105, 108-111, 113,116, 118, 123, 126-127, 129, 131, 135-136, 150-151, 154, 158,160-161, 167, 180-183, 185, 188-189,191,193,195-197, 200,204-205, 214,218
- 1583 Tahrir Defteri, 4,5,40-41, 43, 45, 58-60, 62, 70,75,79,81, 85, 87-88,90-93,102,116-118,122,126-127,129,131,134-142, 148,150,154,157-158,160-161,168,171-172,176,180-182,186-189,191,195,196,200,202, 204-206,214

Taksim Meydanı, bkz. Mahalle-i Meydan
Tebriz, 103, 231
Tekfur Çayırı, 91,
Tekfur Çayırı Mahallesi,156
Tekfur Saray Mahallesi, 91
Thomas (Katabolenos'un oğlu), 13-15
Tirebolu, 27
Todoros, bkz. Mahalle-i Aya Ayos
Tokat, 26-27, 105, 185-186
Torhal (Turhal), 26-27, 106
Torul, 27
Tursun Bey, 18-21, 55, 237

Vryonis, Speros, vii, ix, 1, 168,170, 238

Yalı Mahallesi, 122
Yavuz Sultan Selim, 70, 72,86-87,150,222,224,237
Yeni Camii, 61, 167
Yeni Cuma Camii, 43, 61, 167
Yukarıhisar, 32-33, 59, 84, 108-109
Yusuf (azad edilen köle), 53, 146-147, 149-150, 182
Zağnos Kapısı, 90
Zağnos Köprüsü, 90
Zağnos Mahallesi, 155-156
Zaviye-i
İç Kale-i Tabi-iDer Tasarruf-i Derviş Hamza, 108; Kurban Abdal Der Meyan Ki Der Tasarruf-i Veledeş, 108; Sinan Bey Ser Der Nezd-i Cami-i Cedid Der Tasarruf-i Dede, 109; Kalenderhane D. Tasarruf-i Derviş Ali, 109 ;Hızır Abdal Der Nezd-i Cami-i Cedit Der Tasarruf-ı Hacı Aziz, 109; Der An Mahalle-i Çölmekçi Der Tasarruf-ı Derviş Mehmet, 109; Hazırlık Der Meydan-ı Çölmekçi Der Tasarruf-ı Hızır Derviş Ali, 109
Zile, 26-27
Zindan Köprüsü, 90

Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi 1461 – 1583

Heath W. Lowry'nin bu kitabında bir kent demografi tarihi çalışması sergilenmektedir. Trabzon Şehri özelinde kente ait 1486, 1523, 1553 ve 1583 tarihli tahrir defterleri incelenerek; Osmanlı tahrir defterlerinin böyle bir çalışmada kaynak olarak nasıl kullanılabileceği adeta adım adım izletiliyor. Onbirinci yüzyıl Anadolu'sunun büyük ölçüde Hıristiyan olan ve yine büyük ölçüde Rumca konuşan nüfusunun, on altıncı yüzyılda neredeyse tamamı Müslüman ve büyük ölçüde Türkçe konuşan bir nüfusa nasıl dönüştüğü sorusuna cevap aranıyor. Yazar en büyük eksikliğin, İslamlaştırma süreçlerinin etkisinin yeterli vaka etüdleriyle desteklenerek incelenmemiş olması olduğunu belirtiyor. Şehrin fethinden altmış ila yüz yirmi yıl sonra büyük sayılarda Hıristiyanın İslamiyete döndürüldüğü sonucuna varıyor. Ancak, tahrir defterlerinin şehir demografik tarihi için, nedenlerini de belirterek, sorunsuz olmayan kaynaklar olduğunu, bu tür kaynaklarla sayısal açıdan çalışmak isteyenlerin varacakları sonuçların kesin olmadığını daha baştan kabul etmiş olduklarını da belirtmeden edemiyor.

Heath W. Lowry (Türk Tarihi dalında UCLA'den P.h.D) 1971-1979 yılları arasında İstanbul'da Amerikan İlmi Araştırmalar Merkezi'nde müdürlük ve Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmıştır. 1979-1982 yılları arasında Harvard Üniversitesi'nin Dumberton Oaks Merkezi'nde Bizans devrinin son yılları ve Osmanlı devrinin ilk yılları tarihsel demografya alanında çalışmalar yapan bir uluslararası araştırma ekibine başkanlık; 1980'li yıllarda Washington D.C.'de bulunan kâr amacı gütmeyen bir eğitim kurumu olan Institute of Turkish Studies'de yöneticilik yapmıştır.
1994-1997 yıllarında Yakın Doğu Etütleri Bölümü'nün ve 1994-1999 yıllarında Yakın Doğu Etütleri Programı'nın başkanlığını yapan Heath W. Lowry, halen aynı üniversitede Osmanlı tarihi ve modern Türkiye üzerine ders ve seminerler vermektedir.

ISBN 975-518-116-4
9 789755 181165

